

ԶԱՄԱՐՈՒ

ՀԶԽ 146

ԽԶ

ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Նայեմքեր - Կեկդեմքեր

1989

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագիրը ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորրաշովին՝ Լեոնային Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծման համար	3
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նամակը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ. Ս. Գորրաշովին՝ Լեոնային Ղարաբաղում մի շարք եկեղեցիներ գործող դարձնելու համար	4
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նամակը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ մեծահարգ տիար Մ. Ս. Գորրաշովին	6
Կոչ սփյուռքահայությանը	8
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա-ի քարոզը խօսուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում	9
Վեհափառ Հայրապետի խօսքը Հայոց Համազգային Ծարժման պատգամաւորներին ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կողակը գերաշնորհ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանին՝ ծննդեան 70 և քահանայական գործունէութեան 50-ամեակների առթիւ	12
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ օրհնութեան և մեծարանքի կոնդակը Տիար Ալեք Մանուկեանի երկարամեայ ազգանուէր գործունէութեան առթիւ	19
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կողակը տիար Հրանտ Բամբակեանին «Ս. Ներսէս Ծնորհալի» շքանշանով պարգևատրելու մասին	21
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և օրհնության հեռագիրը գերաշնորհ Տ. Զավեն արքեպիսկոպոս Չինչիցեանին՝ ծննդեան 80 և քահանայական գործունէության 40-ամեակների առթիւ	23
Հաղորդագրություն	24
Առկայծող հույսի ծիւրը	25
Հուշադրութիւն՝ մեծ երկրաշարժի զոհերի հիշատակին	26
Ծայրագույն վարդապետական աստիճանի տվչություն	34
Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն	38
Տ. Վարդան վարդապետ Գիլանցան	41
Տ. Սևակ վարդապետ Չուլջան	45
Տ. Նավասարդ վարդապետ Կճոյան	46
Տ. Աբրահամ վարդապետ Մկրտչան	47
Տ. Նաթան վարդապետ Հովհաննիսյան	48
Տ. Միքայիլ վարդապետ Աջապահյան	49
Քահանայական ձեռնադրություն	50
Տ. Մխիթար արեղա Գուտուզյան	51
Տ. Մկրտիչ քահանա Երանյան	54
Քահանայական ձեռնադրություն	55
Տ. Նորայր քահանա Ղազարիյան	56
Սարկավագական ձեռնադրություն	57
Մի խումբ պոլսահայերի այցը Մայր Աթոռ	58
	60

ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈՒՄ—Եկեղեցական թեմ. շուրեր	62
ԻՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ—ի խորաց որտի	64
Իսանավոր վարդապետական աստիճանի տվյալները Ս. Չաթև վանքում	67
Տ. Սևրովրե վարդապետ Իսախանյան	69
ՍՐՈՎԵՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՍԱԽԱՆՅԱՆ—Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու վերաբացումը	70
ՀՐՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ—Եղեգնաձորի շրջան	72
ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊՍ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ—Կոմիտասի հանճարը	74
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Անիի Մայր տաճարը —հոգևոր և մշակութային կենտրոն	105
Հանգիստ հոգևորի Տ. Վահան արեղա Դավթյանի	111
Հանգիստ Տ. Գարրիկ քահանա Հովհաննիսյանի	113
Էանյ «Էջմիածին» ամսագրում 1989 թվականի ընթացքում տպագրված նյութերի	115
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	121
«Etchmiadzine» official monthly of Holy Etchmiadzine	123
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	125

ԽՎԵՐԱԳԻՐ՝ ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».

Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

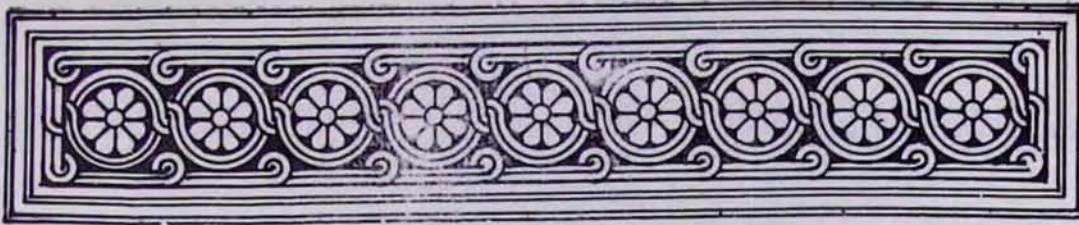
Հանձնված է արտադրության 22.01.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 27.08.1990 թ.:
Տպագրական 8 մամուլ + 7 ներդիր, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 67

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1989 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱՋԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐՔԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՀԵՌԱԳԻՐՐ
ՍՄԿԿ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Մ. Ս. ԳՈՐԲԱԶՈՎԻՆ՝ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՐՑԻ
ԱՐԴԱՐԱՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՍՄԿԿ ԿԿ ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
ՄԻՆԱՅԻԼ ԳՈՐԲԱԶՈՎԻՆ

Կրեմլ, Մոսկվա

Խորին հարգանքով ողջունում ենք Ձեզ Սովետական Հա-
յաստանի ու նաև արտասահմանի երկու միլիոն հայ հավատաց-
յալների անունից մաղթելով Ձեզ լիակատար հաջողություններ
մեր մեծ երկիրը վերականգնելու Ձեր պատմական առաքելության
հանապարհի վրա:

Իբրև Հայ Եկեղեցու պետ այս պահին պարտք էմ զգում
Ձեր ազնիվ ուշադրության հանձնել, որ համայն հայ ժողովուրդը
սպասում է Ձեր բարի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հայու-
թյան արդար սպասումների իրականացման համար:

Հայերը միշտ մնացել են և կմնան եղբայրները ուս ժողո-
վրդի և հավատարիմ քաղաքացիները Սովետական Միության:
Դա նրանց պատմությունն է, նրանց ճակատագիրն է, նրանց
սպագան է:

Թույլ տվեք հավատալ, որ ուս ժողովրդի խիղճը չի թողնի,
որ հայերը ընկղմվեն հուսահատության մեջ:

Մնում ենք աղոթող Ձեր արևշատության և ընտանեկան եր-
ջանկության համար:

Մնում ենք աղոթող մեր բազմազգ մեծ հայրենիքի անա-
սանության ու աշխարհի խաղաղության համար:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿՐ
ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
Մ. Ս. ԳՈՐԲԱԶՈՎԻՆ՝ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ՄԻ
ՇԱՐՔ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԳՈՐԾՈՂ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՏԻԱՐ ՄԻԽԱՅԻԼ ԳՈՐԲԱԶՈՎԻՆ

Մոսկվա

Իբրև առաջին սպասավորը Հայ Եկեղեցու, հարգալից զգացումներով Ձեր ազնիվ ուշադրությանն ենք հանձնում հետևյալ հարցը.

Լեոնային Ղարաբաղի հայության արդար սպասումների շարքին կարևոր ենք համարում Ձեզ տեղյակ պահել այն իրողությանը, որ այդ մարզի ամբողջ տարածքի վրա 1932 թվականից ի վեր չի գործում ոչ մի հայկական եկեղեցի: Մինչև 1929~32 թվականները Լեոնային Ղարաբաղում գործել են 18 հայկական վանքեր ու շուրջ հարյուր գյուղական եկեղեցիներ իրենց կենտրոնը ունենալով Գանձասարի վանքը (Մարտակերտի շրջան), որպես եպիսկոպոսական աթոռանիստ կենտրոն:

Վերջին տասնհինգ տարիներին Մենք մի քանի անգամներ թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խնդրանքներ ենք ներկայացրել՝ գոնե մի վանք՝ Գանձասարի վանքը բացելու, սակայն Բաքվի իշխանությունները ընթացք չեն տվել:

Գանձասարի վանքը կառուցվել է 1238-ին հայկական դասական ճարտարապետական ոճով և եղել է միշտ Հայ Եկեղեցու կենտրոնը ամբողջ Ղարաբաղի հայ քրիստոնյաների: Բոլորովին անհասկանալի և անհիմն կերպով վերջերս Բաքվի իշխանությունները որոշել են Ղարաբաղ-Արցախի պատմական հայ վանքերը նկատել ոչ հայկական: Սա աղաղակող հակապատմական և ոչ բարեկամական մի վերաբերմունք է, ժխտելու փորձ

հայ քրիստոնյա ժողովրդի բազմադարյան ներկայությունն ու կյանքը Լեոնային Ղարաբաղում:

Լեոնային Ղարաբաղի հայ եկեղեցիների հարցին տեղյակ Լ Մոսկվայի կրոնական դավանությանց Խորհուրդը և հույս ունենք, որ նաև Ձեր բարյացակամ օժանդակությամբ արդար կարգադրություններ կկատարվեն մեր երկրի օրենքների համաձայն, բավարարելու համար Ղարաբաղի հավատացյալների բազմաթիվ դիմումները, մի քանի վանքեր ու եկեղեցիներ բացելու համար:

Մենք վստահ ենք, թե Լեոնային Ղարաբաղում 3~4 վանքեր ու եկեղեցիներ բացելը մեծ նպաստ պիտի լինի բնակչության հոգեկան վիճակի խաղաղեցման և հնարավորություն պիտի ստեղծվի, որ մեր հոգևորականները եկեղեցական կյանքի ճանապարհով քարոզեն հայ ու ադրբեջանցի ժողովուրդների բարեկամության և եղբայրության մասին:

Ներփակում ենք պատմական տվյալներ Գանձասարի վանքի մասին:

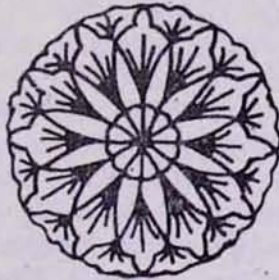
Խորին հարգանքով և գնահատանքով՝

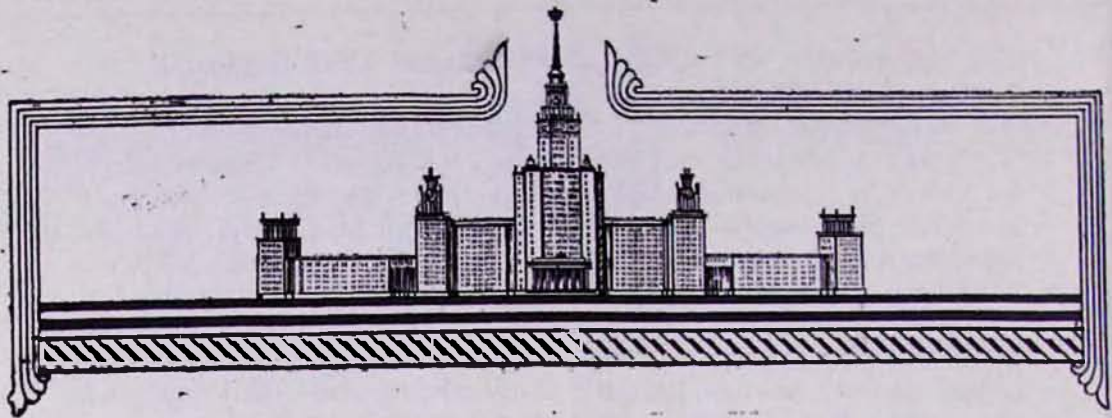
ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Ս. Էջմիածին,

27 հուլիսի 1988 թ.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՆԱՄԱԿԸ
ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՏԻԱՐ Մ. Ս. ԳՈՐԲԱՉՈՎԻՆ

ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՄԻՒԱՅԻՆ ԳՈՐԲԱՉՈՎ,
ՆԱԽԱԳԱՀ ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

Մոսկվա

Մեծահարգ Տիար Նախագահ,

Անցյալ ամսի սկիզբներին գոհունակությունը ունեցանք տեղյակ դառնալու Հայ ժողովուրդի նկատմամբ Ձեր բարի ու ջերմ խոսքերին, որ ուղղել էիք Մոսկվայի մեր ներկայացուցիչ՝ Տիրան Եպիսկոպոսին, Հոկտեմբերյան հեղափոխության տարեդարձի առթիվ, Քրեմլում տեղի ունեցած ընդունելության առթիվ:

Ընորհակալ ենք Ձեզ սրտանց: Բարձր գնահատելով Ձեր ազնիվ զգացումները, այլ և արտահայտիչը լինելով մեր հավատացյալ ժողովուրդի և Հայաստան, և Լեռնային Ղարաբաղ և արտասահմանում բնակվող ավելի քան երկու միլիոն մեր հավատացյալների ու հայ եկեղեցական կազմակերպությունների, պարտք ենք զգում Ձեզ փոխանցելու նրանց վիշտը և հուսախաբությունը՝ 28 նոյեմբերի Գերագույն խորհրդի որոշումների նկատմամբ, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ, որ բոլորը նկատում են անհամապատասխան ազգությունների ազատ ինքնորոշման իրավունքի և դեմոկրատական սկզբունքների:

Բոլորը այն տպավորության տակ են, թե Գերագույն խոր-

հուրդը առանց հանգամանորեն քննարկելու Հանձնաժողովի ներկայացրած եզրակացությունները, մեխանիկորեն քվեարկած են տվյալ փաստաթուղթը, առանց անդրադառնալու, թե մի ամբողջ ժողովուրդ գլորում են անդունդը մահացու հուսահատության:

Պետք է իրոք անբացատրելի համարել, որ Խորհրդային Միության հավատարիմ մի ժողովուրդի նկատմամբ, խորհրդային իշխանության հաղթանակի համար անցյալ դարու վերջերից սկսյալ իր կարևոր մասնակցությունը բերած մի ժողովուրդի նկատմամբ, նման վերաբերմունք ունենալ, այսինքն ժխտել նրա պատմական մի հատվածի՝ Լեոնային Ղարաբաղի ժողովուրդի իրավունքը ինքնորոշվելու և միանալու Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության:

Այս արդար ու դեմոկրատական սկզբունքին, մեր դրացի հանրապետությունը հակադրում է իր տերիտորիալ սուվերենության սկզբունքը: Խորհրդային հանրապետությունների սուվերենության սկզբունքը մենք գտնում ենք օրինական և արդար, բայց ոչ ուղեհարումովը այլ ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի, ինչ որ Լեոնային Ղարաբաղի պարագան է:

Սուվերենության ըմբռնումը՝ ազգությունների ազատ ինքնորոշման իրավունքի խախտումով, դա սուվերենության գաղափարար ըմբռնում է, որ հանդիսանում է ժխտումը իսկական սոցիալիստական գաղափարախոսության, ժխտումը՝ Ձեր հերոսական ջանքերով բերեստրոյքայի և դեմոկրատիայի կենսագործման, որ այնքան հարազատ են նաև Քրիստոսի Ավետարանի ոգուն ու քրիստոնեական Եկեղեցու ուսմունքին:

Իբրև Հայ Եկեղեցու առաջին սպասավոր և հոգևոր ներկայացուցիչը համայն մեր հավատացյալ ժողովուրդի, դիմում ենք Ձեզ՝ հավատալով, որ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը կհանգի իր արդար լուծման, հիմնված ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման այն սկզբունքների վրա, իորոնց՝ վրա կառուցված իսկ է խորհրդային բազմազգ ժողովուրդների միությունը:

Առանց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը հարգելու և կյանքի կոչելու կիտրահինք, թե պարզապես հնարավոր չէ Խորհրդային Միության ազգությունների միջև համերաշխություն ստեղծել: Կարծում ենք, որ այս սկզբունքը պետք է իբրև խառնի սկզբունքներից մեկը հանդիսանա բերեստրոյքայի ու դեմոկրատիայի մարդասիրական մեծ ծրագիրների իրագործման:

Մնում ենք աղոթող Ձեր քաջառողջության ու Ձեր ժողովրդանվեր ու հայրենաշեն իդեալների կենսագործման համար՝ հօգուտ Խորհրդային Միության բոլոր ազգությունների համերաշխ ու խաղաղ գործակցության:

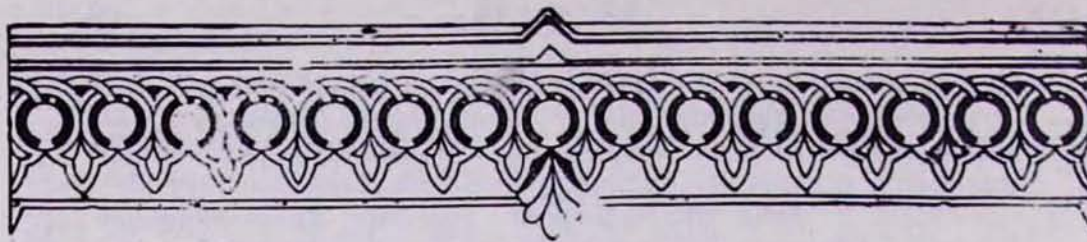
Խորին հարգանքով և բարի մաղթանքներով՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. ԼՂՄԻԱԾԻՆ,

5 դեկտեմբեր 1989 թ.

ԿՈՉ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹ ՅԱՆԸ

Հայաստանի Գերագույն Խորհուրդը 1 Դեկտեմբերին միաձայնությամբ որոշեց անընդունելի համարել Կենտրոնական Գերագույն Խորհուրդի 28 Նոյեմբերի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ, այն համարելով ոտնահարում ազգությունների ինքնորոշման իրավունքի:

Մեր հայրենի կառավարության ու համայն մեր ժողովուրդի հետ խորապես հուզված ենք ու մտահոգ: Այս առթիվ կարծում ենք, որ մեր Մայր Եկեղեցին ի գլուխ իր հոգևոր սպասավորների, բոլոր օրինավոր ազդու միջոցներով նաև սփյուռքում պարտի պաշտպան կանգնել Հայաստանի Գերագույն Խորհրդի որոշման և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքի, որ հայտարարված է անբաժան մասը մայր Հայաստանի:

«Հսկեցէք, հաստատուն կացէք ի հաւատս, ժրացարուք, զօրացարուք, զի Աստուած ընդ մեզ է»:

Օրհնությամբ՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,
2 դեկտեմբեր 1989 թ.

ԱՄՆՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԷՆ Ա-Ի ՔԱՐՈՉՂ
ԽՕՍՈՒԱԾ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
(3 Դեկտեմբեր 1989 թ.)

«Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն»:

«Երանի, որ քաղցեալ և ծարսւի իցեն արդարութեան, զի նոքա յա-
ւեսցին» (Մատթ. Ե 6):

«Երանի նրանց, ովքեր քաղցը և ծարաւը ունեն արդարութեան, որով-
հետև նրանք պիտի յագեցնան»:

Սիրելի հաւատացեալ ժողովուրդ,

Այս նշանաւոր պատգամը մեզ է գալիս մեր Փրկչի Քրիստոսի Սուրբ Աւետարանից, բոլորիդ ծանօթ Լեռան քարոզից, երանութիւնների շարքից: Վերջին երկու հազար տարիների մարդկային աշխարհի տարածքի վրայ, յատկապէս քրիստոնէական աշխարհի, ճառագայթում է այս պատգամը: Դատ ժողովուրդներ իրենց պատմութեան ընթացքում, մանաւանդ ծանր օրերին, տագնապալի շրջաններին, գտել են Յիսուսի այս խօսքի մէջ՝ յոյս, քաջալերանք և հաւատք յաղթանակի: Արդարութեան ծարաւի ժողովուրդ-
ների շարքում, ես կասէի առաջին շարքերում, բազում դարերից ի վեր գտնուել է նաև մեր ազգը: Կարծում եմ, սխալուած չեմ լինի, եթէ ասեմ, թէ դարեր շարունակ մեր ազգի պատմութիւնը վկայում է այդ, որովհետև վեպերի, տագնապների, դժբախտութիւնների, ողբերգութիւնների շրջան-
ներին, հայ ժողովուրդը միշտ ապաւինել է Քրիստոսի այս պատգամին: Միշտ ծարաւի մնալով արդարութեան, մխիթարութիւն է գտել ու ապրել անմար յոյսով և հաւատքով, թէ բոլոր դժուարութիւնները յաղթահարելով, պիտի հասնի իր արդար սպասումների իրականացման, պիտի յագեցնայ նրա ծարաւը արդարութեան:

Այս իրողութիւնը ես տեսնում եմ յստակ և ամբողջական կերպով ու հաստատում մանաւանդ մեր ազգի վերջին հարիւր և աւելի տարիների ըն-
թացքում: Այն շրջանում, որ մենք կոչում ենք շրջան ազգային ազատա-
գրական շարժման և ազգային-մշակութային վերածննդի թէ Արևմտահա-
յաստանում և թէ Արևելահայաստանում:

Դուք քիչ թէ շատ ծանօթ էք մեր ազգի պատմութեան և գիտէք, որ անցեալ դարի սկիզբներից մինչև մեր դարի սկիզբները, մեր ժողովուրդը թէ Արևելքում, թէ Արևմուտքում, ապրել է ծանր պայմանների տակ, բռն-
նական պետութիւնների լծի ներքոյ: Սակայն ազատութեան ու արդարութեան

ծարաւը միշտ մնացել է իր առաջնորդող ոգին. մաս որոշ արտաքին պայմանների բերումով մա ծնունդ է տուել հայ ազատագրական շարժմանը:

Այստեղ եւ կուգենայի յիշել և ընդգծել, թէ այս ճանապարհի վրայ բախտորոշ դեր է կատարել ինչպէս հին ժամանակներում, մաս այս անգամ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, իր գլուխ ունենալով թէ Ս. Էջմիածինը, թէ Կիլիկեան Աթոռի Կաթողիկոսութիւնը, և թէ կարևոր չափով, Պոլսի հայոց Պատրիարքութիւնը: Նրանք մախակարապետի դեր են կատարել բացելու համար հայոց պատմութեան այս մոր շրջանը: Դեռևս 18-րդ դարի վերջերից մինչև 19-րդ դարի կէսերը հայ հոգևորականները, պայծառամիտ և քաջակորով անձնաւորութիւններ, թէ այստեղ Ս. Էջմիածնում ինչպէս եղել են մշակաւոր Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը, Ներսէս կաթողիկոս Աշտարակեցի մի մրա աշակերտը, Սուրբ Էջմիածնի միաբան Խաչատուր Աբովեանը և մրանց հաջորդները, Արևմուտքում՝ Կ. Պոլսի յայտնի Պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտը, մրա յաջորդը՝ Նալեան Պատրիարք, մաս հայր Ղևոնդ Ալիշանը, Խրիմեան Հայրիկը և ուրիշները, լուսաւոր ճառագայթում են սփռել հայ հոգևոր, կրթական, ազգային կեանքի տարածքի վրայ, հոգեբանական և իմացական գետիներ պատրաստելով ապագայ վերածննդի և ազատագրական շարժման: Հոգևոր և կրթական գործունէութեամբ, զիր ու գրականութեան և դպրութեան տարածումով, տպարաններ հիմնելով, մրանց յաջողութեց արթնացնել հայ ազգի ինքնագիտակցութիւնը:

Հսկայական գործունէութիւն են ծաւալել այս հոգևորականները այդ շրջանում, որի վրայ խարսխուեց ու զարգացաւ ազգային վերածնունդը և ազատագրական շարժումը թէ Արևմտահայաստանում, թէ Արևելահայաստանում: Հայոց ազատագրական շարժումը մի հերոսական դիցազներգութիւն է աշխարհի պատմութեան առջև:

Երբ մեր ազգը գտնուել է մահու-կենաց կացութեանց դէմ յանդիման, երբ կանգնել է իր ժանիքաւոր ճակատագրի առաջ ճակատ առ ճակատ, ինչպէս ասել է մեր ժողովրդի տառապանքի երգիչ Աւետիս Ահարոնեանը, այդպիսի պահերին հայ ազգը արձանագրել է փայլուն յաղթանակներ:

Այս ճանապարհով է, որ վերջապէս փայլատակեց յաղթանակը Սարդարապատի, հիմնուեց մոր շրջանի հայոց առաջին պետութիւնը 1918-ի Մայիսի 28-ին, երկար դարերի ստրկութիւնից յետոյ, որը շարունակուեց Խորհրդային կարգերի հաստատումով և, որը շարունակութիւնն է Հայաստանի գոյատևման ու ճանապարհը դէպի առաւել լուսաւոր ապագայ:

Ահա թէ ինչու ամէն տարի մեր եկեղեցիները և Հայաստանում և արտասահմանում գոհաբանական մաղթանքներ են կատարում թէ Մայիսի 28-ի և թէ Նոյեմբեր 29-ի առիթներով: Այսօր մենք այդ գոհաբանական մաղթանքը պիտի կատարենք սուրբ պատարագի աւարտին:

Այսօր, սակայն, սիրելի ժողովուրդ, մենք բացառիկ կացութեան առջև ենք գտնուում հոգեպէս և ազգովին թէ Հայաստանում, թէ Արցախում, թէ ներքին ու արտաքին սփիւռքում: Վերստին գտնուում ենք մեր ժանիքաւոր ճակատագրի առաջ ճակատ առ ճակատ: Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերեալ վերջին իրադարձութիւնները մեզ պատճառեցին և տխրութիւն և յուսախաբութիւն, բայց ոչ հուսահատութիւն: Դուք գիտէք, որ սա է խոր զգացմունքը հայ ժողովրդի ամենուրէք, իբրև հետևանք Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերեալ վերջին որոշման Կենտրոնական Դերագոյն խորհրդրդում: Հայ ժողովուրդը դժգոհ է: Արդարութեան ծարաւի մեր ժողովուրդը

դժգոհ է: Ահա այսպիսի պահ ենք ապրում /մենք ազգովին: Ես չեմ կարող նախատեսել, թե ինչպես կը զարգանան յետագայ դեպքերը, յետագայ իրադրությունները հայ ժողովրդի և յատկապես դարաբաղեան հայութեան հաճար, բայց ինձ թոււմ է, թէ այս տագնապալի օրերին իսկ, այս երկունքի օրերին՝ հայոց պատմութեան բազմադարեան մատենանում բացւում է մի նոր էջ:

Ժամանակն է, որ ամբողջ հայութիւնը ի Հայաստան և ի սփիւռս սօշ-թարհի, համախմբուի, միանայ և միասնական վճռականութեամբ դիմագրւի այն դժուարութիւնները, այն վտանգը նոյնիսկ, որի առջև գտնոււմ է աշխօր մեր Մայր Հայրենիքը: Այդ միասնութիւնը պէտք է արտայայտուի ոչ միայն խօսքով կամ կոչերով, այլ գործնապէս: Հարկ է իմաստութեամբ ու խորամտութեամբ որոնել գործելու լաւագոյն ճանապարհները, լաւագոյն եղանակները բոլորիս սուրբ նպատակին հասնելու համար: Այս առաջադրանքը ես հեռագրեցի արտասահմանի մեր բոլոր եկեղեցական կենտրոններին Դեկտեմբերի 2-ին:

Երևի դեռևս երկար ժամանակ մենք այս տագնապալի կեանքի մէջ գտնուենք: Պէտք է գործենք համարձակութեամբ, արդար պահանջատերի գիտակցութեամբ, ի հարկին նաև խոհեմութեամբ ու համբերութեամբ, բայց միշտ նոյն հաւատքով ու սպասումով, որ արդարութեան ծարաւ ունեցողներ պիտի յազենան:

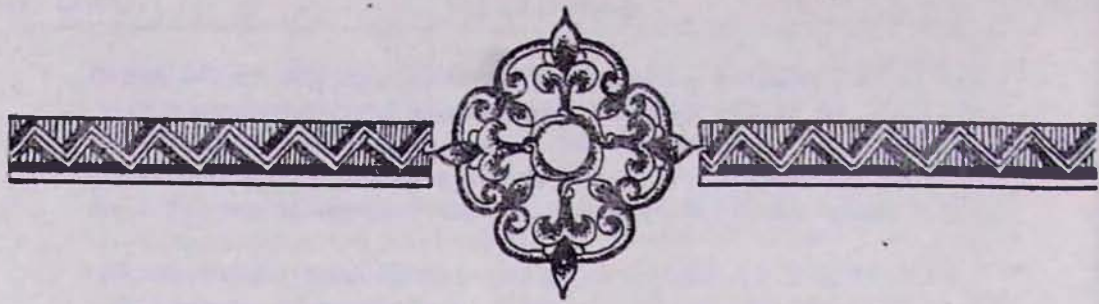
Բոլոր հայերը անխտիր, սիրտ սրտի ու ձեռք-ձեռքի, աշխարհին թող խաղաղանան, որ Արարատի ստորոտում և Արցախի լեռների բարձունքներում կայ մի ժողովուրդ, որը մարտնչում է վասն մարդու իրաւունքների պաշտպանութեան, վասն իր ազգային ինքնորոշման իրաւունքի պահպանման և վասն ազատ ապրելու իր կամեցողութեան:

Սիրելի ժողովուրդ, սուրբ պատարագից յետոյ, գոհաբանական մաղթանքի պահին, եկէք միատեղ աղօթենք առ Աստուած, որ մեր Մայր Հայաստանը մնայ անսասան և անշարժ, որ մեր հայրենի ժողովուրդը պահպանի իր կեանքի անվտանգութիւնը ու հասնի իր արդար իղձերի իրականացման ափին:

«Երսունի որ քաղցեալ և ծարաւի իցեն արդարութեան, զի նոքա յագեցին»:

Օրհնութիւն և խաղաղութիւն ընդ ձեզ. ամէն:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՕՍՔԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՇԱՐԺՄԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐՆԵՐԻՆ
(Ս. Էջմիածին, 9 նոյեմբեր 1989 թ.)

Սիրելի բարեկամներ, այս պահին ես ինձ լաւ եմ զգում ձեր մէջ: Կարծում եմ, դուք էլ այս յարկի տակ ձեզ լաւ էք զգում և հարազատ:

Ողջունում եմ ձեր այցելութիւնը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: Ասացի այցելութիւն, գուցէ աւելի ճիշտ կը լինէր ասել, որ դուք եկել էք ուխտի: Ուխտ բառի իմաստը կարելի է տարածել մեր ամբողջ ազգի զաւակների վրայ, մանաւանդ երբ հարցը վերաբերում է Սուրբ Էջմիածնին:

Իմ հիշողութեան մէջ այս պահին արթնանում է մի պատկեր. 1945 թ. մայիսը, երբ ես, առաջին անգամ լինելով Ռումինիայից եկայ Հայաստան և Սուրբ Էջմիածին: Յիշում եմ, մենք՝ արտասահմանից եկող հոգևորականներս Երևանի «Ինթուրիսթ» հիւրանոցից շուրջ 20—25 հոգևորականներ, որոնք բոլորն էլ առաջին անգամ լինելով գալիս էին Երևան, ուղևորուեցինք դէպի Ս. Էջմիածին: Չափազանց յուզուած էինք բոլորս: Երբ մեքենաներից իջանք և քայլելով մոտեցանք այս հազարամեայ տաճարի քարերին, համարեայ բոլորս արտասուում էինք: Յիշում եմ, Կալիֆոռնիայից եկող մի ծերունազարդ հոգևորականի, Վարդան Գասպարեան, չկարողացաւ ինքն իրեն զսպել, երբ մտնում էինք տաճարի մուտքից ներս, բարձրաձայն սկսեց լաց լինել, ծնկի եկաւ և համբուրեց սև քարերը այս տաճարի:

Իսկ հիմայ դուք էք ուխտի եկել այս սրբավայրը: Գուցէ ձեզանից ոմանք առաջին անգամ լինելով էք գտնում Ս. Էջմիածնում, ներքին Սփիւռքից եկողներդ, դուք էլ ուխտաւորներ էք իբրև հայ ժողովրդի և Հայաստանեայց Եկեղեցու հարազատ զաւակներ: Մենք ուրիշ Եկեղեցիների նման հաւատաքննութեամբ չենք զբաղում, բոլոր հայերին, լինեն հաւատացեալ կամ ոչ, բոլորին անխտիր նկատում ենք մեր Եկեղեցու հարազատ զաւակները: Ողջունում եմ ձեր կազմակերպութիւնը, ձեր Համազգային Ծարժումը և ուրախ եմ, որ բաւականաչափ ներկայացուցիչներ գտնւում էք այսօր այստեղ: Պիտի փափագէի, որ ձեր մեկնումից յետոյ փոխանցէիք իմ ողջոյնի և օրհնութեան խօսքը նաև բոլոր նրանց, ովքեր չկա-

բողացան այստեղ լինել այսօր: Ես գիտեմ ձեր մասին և զգում եմ ձեր սրտի տրոփիւնը, ձեր մտքերի թռիչքը և ձեր ազնի սպասումները մեր ժողովրդի ներկայի և ապագայի նկատմամբ: Ձեր կազմակերպութեան կամ շարժման հիմնական գաղափարը արտայայտուել է Համագային բառով, ազգային գաղափարով: Եւ դա մեր սրտին շատ մօտիկ է: Չգիտեմ, դուք ինչքան ծանօթ էք մեր Եկեղեցու պատմութեանը, չգիտեմ ինչքան տեղեակ էք մեր Եկեղեցու իրագործումներին բազում դարերի ընթացքում՝ ազգային գաղափարը ամրապնդելու և իրականացնելու տեսակետից, բայց ուզում եմ ձեզ յիշեցնել, որ քանի դուք ազգի և ազգային մասին էք խօսում, զգաք, որ այս պահին դուք գտնուում էք ազգային գաղափարը ստեղծող և ձևակերպող պատմական հաստատութեան կենտրոնում: Հայ ժողովրդի ազգային դիմագծութիւնը, հայ ժողովրդի ազգային ոգեկանութիւնը, հայ ժողովրդի ազգային գաղափարախոսութիւնը դարձնում է այստեղ, Սուրբ Էջմիածնում, մանաւանդ չորրորդ և հինգերորդ դարերում: Թող չկարծուի թէ ազգային գաղափարախոսութեան կազմաւորման հարցում Հայ Եկեղեցին ինչ-որ հետևորդ է կամ համաձայնող: Ոչ: Հայ Եկեղեցին հեղինակ է և առաջնորդող տասնեօթ դարերից ի վեր:

Մինչև չորրորդ դար, մինչև քրիստոնէութեան ընդունումը, անշուշտ հայ ժողովուրդ կար իբրև ֆիզիքական գոյութիւն, բայց նրա ազգային գաղափարախոսութիւնը, նրա ազգային ոգեկանութիւնը ձևակերպուած չէր դեռևս: Հայ ազգը ամբողջական իմաստով ծնունդ առաւ, կազմաւորուեց և սկսեց ճառագայթել իբրև ոգեկանութեան ուժ դարերի ընթացքում, երեք պատմական դեպքերով կամ տուեալներով: Առաջին՝ քրիստոնէացումով՝ 801 թուականին, երկրորդ՝ չորրորդ դարի սկզբին հայ գրերի գիտով և հայ գրականութեան սկզբնաւորութեամբ և երրորդ՝ նոյն դարի կեսերին՝ Աւարայրի ճակատամարտով: Այս երեք տարեթւերը, այս երեք պատմական իրադարձութիւնները խարխաւ հիմքերն են, վե՛մ են հայ ժողովրդի ազգային գիտակցութեան կազմաւորման: Եւ այս երեք իրադարձութիւններն էլ կապուած են ուղղակի կերպով մեր Եկեղեցու հետ: Մեր Եկեղեցին է, մեր Եկեղեցով է, որ քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս տարածուեց Հայաստան աշխարհի վրայ, ամբողջ պատմական Հայաստանի վրայ: Քրիստոնէութեամբ կազմաւորուեց հայ ժողովրդի բարոյական նկարագիրը և ոգեկանութիւնը: Երկրորդ վճռական իրադարձութիւնը եղաւ հինգերորդ դարի սկզբին, Ս. Մեսրոպի մեծ գործը՝ հայ տառերի գիտով, թարգմանիչների Ս. Գրքի թարգմանութեամբ հայերէն լեզուով, որ աշխարհի ամենակատարեալ թարգմանութիւններից մէկն է, մեր ժողովրդին պատիւ բերող աշխարհի առաջ: Այդ օրերից է, որ վերջնականապէս կազմաւորուեց հայ ժողովրդի ազգային հոգին և սկիզբ առաւ հայոց ոգեկանութիւնը: Եւ վերջապէս, էլի Սուրբ Էջմիածնից ճամփայ ընկաւ սուրը ձեռքին Վարդան Մամիկոնեան դէպի Աւարայրի դաշտ: Վարդանանց պատերազմը կրօնական-ազգային պատերազմ է: Երբեմն անցեալում սխալ մեկնաբանութիւններ են եղել այստեղ: Իրականութեան մէջ, ինչպէս Եղիշէ պատմիչ իր նշանաւոր պատմութեան գրքում է յիշում, Վարդանանց պատերազմը մի պատերազմ էր վասն հաւատոյ և վասն հայրենեաց ազատութեան: Եւ Վարդանանց պատերազմը ոգեշնչողը, նոյնիսկ սկզբնաւորողը, կարող եմ ասել, Վարդանից առաջ, եղել է Ղևոնդ երէց քահանան: Նոյնիսկ կարող եմ ասել, թէ Վարդանը հետևեց Ղևոնդ քահանայի կոչին:

Այսպէս ահա, այս երեք հիմնական իրադարձություններն են, որոնք

վերջնականապես կազմաւորեցին հայ ժողովրդի ազգային գաղափարա-
խոսութիւնը, ոգեկանութիւնը, ծնունդ առած Ս. Էջմիածնից, Հայ Եկեղեցու
կենտրոնից: Յետագայ դարերին, 5-րդ դարից յետոյ, մինչև մեր օրերը,
մինչև Մարդարապատի ճակատամարտ, բոլոր մեր պատմութեան կարևոր
իրադարձութիւնները հիմնուած են եղել այս երեք սկզբնական, խարիսխ
զգացմունքների, խարիսխ հոգևոր հիմքերի վրայ՝ քրիստոնէական հաւատք,
սզգի գիր-գրականութիւն և մշակոյթի պաշտպանութիւն, հայրենիքի ազա-
տութիւն:

Ես կարծում եմ, որ հիմայ էլ, երբ նոր պայմաններ են ստեղծուել
Խորհրդային Միութեան մէջ, այս ճշմարտութիւնները պէտք է աւելի ուժգին
կերպով դրսևորուեն ու ընդգծուեն, որպէսզի մեր ժողովուրդը ոչ միայն
ճիշտ հասկանայ Հայ Եկեղեցու ինչ լինելը, ոչ միայն ճիշտ հասկանայ մեր
ազգային գաղափարախոսութիւնը, այլ նաև ճիշտ հասկանայ ինքն իրեն
իբրև հայ մարդ, թէ ով է ինքը որպէս հայ մարդը այս աշխարհում և ինչ
կոչում ունի այսօր մեր օրերի պայմաններում, և ինչ երազանքներ դէպի
մեր ապագան:

Մեր Եկեղեցին, Սուրբ Էջմիածնի գլխաւորութեամբ, վստահ եղէք,
միշտ պատրաստ է իր թևերը, իր սիրտը լայն բաց անելու այն բոլոր հա-
յերի առաջ՝, բոլոր այն կազմակերպութիւնների, որոնք այս ոգեկանու-
թեամբ, այս ուղիղ հասկացում ազգային գիտակցութեամբ պիտի կամե-
նան մտածել, խոսել և գործել: Այս ոգին, այս հոգևոր-ազգային գիտակցու-
թիւնը մեր Եկեղեցին պահպանել է նաև այս վերջին տասնամեակներին
այստեղ, Խորհրդային երկրում, նոյնիսկ անձի պաշտամունքի վատ ժա-
մանակներում, թէև կղզիացած պայմաններում, բայց միշտ այս ոգու ճրա-
գը վառ է պահել Հայ Եկեղեցին Սուրբ Էջմիածնում և արտասահմանում:
Իսկ պատերազմից յետոյ, երբ կացութիւնը բաւական բարելաւուեց Եկե-
ղեցու տեսակետից, յատկապէս վերջին 80—85 տարիների ընթացքում, իմ
շրջանին կարողացանք յիշատակութեան արժանի գործեր կատարել, վե-
րաշինելով մեր եկեղեցական կեանքը Հայաստանում: Բազում վանքեր,
եկեղեցիներ վերանորոգուեցին ու բացուեցին, որոնց մասին դուք գիտէք:
Ահա այդ հիմնական աշխատանքն է, որ մենք շարունակեցինք: Դուք հա-
ւանաբար ծանօթ էք նաև Մայր Աթոռիս վերջին 80 տարիների հրապա-
րակաւ արտայայտութիւններին, իմ քարոզներին, կոնդակներին, կոչերին,
որով դուք հստակ կերպով պէտք է հասկացած լինէք, թէ անշեղ կերպով
Ս. Էջմիածինը նոյն ճանապարհով է ընթացել: Թող տուէք մի քիչ անհա-
մեստութիւն անել գուցէ, ասելու, որ Հայաստանի հողամասի վրայ մեծ
Եղեռնի առաջին յուշարձանը կառուցեցինք Ս. Էջմիածնում, յետոյ մեր օ-
րվակին հետևեց մեր հայրենի կառավարութիւնը բարեբախտաբար և՛ հո-
յակապ կոթողը Ծիծեռնակաբերդի:

Երկրորդ՝ երկար տարիներ Մարդարապատի ճակատամարտի մասին
մեզ մօտ չէր խօսւում, մոռացութեան էր տրուել: Այս հարցում էլ առաջին
անգամ լինելով Հայաստանում, Մարդարապատի ճակատամարտը հռչակ-
ուեց հրապարակաւ՝ Վազգէն կաթողիկոսի կոնդակով: Ես սրանով ուզում
եմ ցոյց տալ մի անգամ ևս, որ ոչ թէ ես միայն անձնապէս, այլ մեր Եկե-
ղեցին իր անբողջականութեան մէջ, ազգային ոգու դրօշակակիրն է մնացել
նաև վերջին տասնամեակների ընթացքում, թէ այստեղ, թէ արտասահմա-
նում:

Արտասահմանում, ուր աւելի քան երկու միլիոն հայեր են ապրում, տարբեր երկրներում, խօսքը արտաքին Սփիտքի մասին է, հիմնական հայկական ազգային կազմակերպությունը Եկեղեցին է: Կարելի է ասել առանց շփոթուելու, որ արտասահմանում Հայ Եկեղեցին հայութեան կեանքի ողնաշարն է: Ժիշտ է, կան բազմաթիւ տարբեր կազմակերպություններ, կուսակցություններ, բոլորը իրենց գոյութեան իմաստը ունեն, սակայն հայութեան կեանքի հիմքը՝ գործնականօրէն և իրաւականօրէն մնում է Հայ Եկեղեցին: Ահաւասիկ, ի՞նչ է նշանակում Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցի, և ի՞նչ է նշանակում նրա պատմական կենտրոնը՝ Ս. Էջմիածին:

Դուք մի նոր շարժման անունով հանդէս էք գալիս և սկսում կազմակերպուել ե պիտի շարունակէք զարգանալ, ինչպէս այստեղ, գուցէ նաև արտասահմանում, մասնաւոր գերքին սփիւռքում:

Բնականաբար, մեր ժողովրդի ծոցում ամէն հայ մարդ միակերպ չի մտածում տարբեր հարցերի մասին, ազգային հարցերի, քաղաքական հարցերի, ընկերային հարցերի, տնտեսական հարցերի վերաբերեալ, ոչ այստեղ, ոչ էլ արտասահմանում: Եվ դա բնական երևոյթ է: Երեկ, մի բարեմիտ հայրենակից ինձ հարցնում էր, հիմա, որ տարբեր շերտաւորումներ, հոսանքներ կան մեր ժողովրդի ծոցում և այստեղ և արտասահմանում, Եկեղեցին ո՞ւմ կողմը պիտի լինի: Ես ասացի՝ Եկեղեցին ոչ մի կողմի հետ չէ, Եկեղեցին բոլոր կողմերի հետ է: Ուրիշ խօսքով, Եկեղեցին միասնութեան գաղափարի վրայ կանգնած է և պէտք է կանգնած մնայ: Զի Եկեղեցու կոչումն է լինել հաշտարար ու խաղաղարար կամուրջ կողմերի միջև:

Հարց կը ծագի՝ ի՞նչ պէտք է հասկանանք միասնութիւն ասելով: Իմ ըմբռնումով՝ միասնութիւնը շատ ցանկալի է, բայց այդ պէտք չէ հասկանալ իբրև բացարձակ միակերպութիւն: Ինչպէս ամէն ժողովրդի կեանքում, նաև մեր ժողովրդի հասարակական կեանքում կարող են լինել և լաւ է, որ լինեն տարբեր հոսանքներ, տարբեր մտածելակերպեր, միևնույն բարի նպատակի, Ազգի և Հայրենիքի օգտին: Արտասահմանում էլ անկարելի է, որ բառի ամբողջական իմաստով հայութիւնը լրիւ միասնական լինի: Դա հնարաւոր չէ պարզապէս: Ով որ այդպէս է կարծում, նշանակում է չի ճանաչում Սփիւռքը: Հետևաբար բազմազանութիւնը կայ ու պիտի մնայ անհրաժեշտաբար: Իմաստութիւնը նրանումն է, որ այդ բազմազանութեան մէջ կարողանանք այնուամենայնիւ պահպանել որոշ միասնութիւն հիմնական հարցերի նկատմամբ, բախտորոշ հարցերի նկատմամբ: Մեր ժողովրդի և մեր հայրենիքի ապագայի բախտորոշ հարցերի վերաբերեալ: Նույնիսկ իմ միտքը աւելի առաջ է գնում և մի համարձակ կարծիք եմ ուզում արտայայտել. երբեմն ժողովուրդների պատմութեան կեանքում, նույն ժողովրդի զաւակներ կամ խմբաւորումներ կարող են անջատ քայլել, բայց միատեղ հարուածել: Անջատ քայլել, բայց միատեղ հարուածել: Երանի թէ մեր ազգի զաւակները, ի Հայաստան և ի Սփիւռս աշխարհի, հասնէին այդ՝ քաղաքական, հայրենասիրական մտածողութեան և գործելակերպի հասունութեան: Կ'ուզէի աւելացնել՝ նաև, ուրիշ մի բանաձևում նույն ճշմարտութիւնը արտայայտող, այս անգամ կրօնական կեանքում յաճախ յիշուած, այն է՝ ազատութիւն յերկբայականս, միութիւն ի կարևորս, սէր յընդհանուրս: Սա նշանակում է՝ ազատութիւն մտքերի, խօսքի արտայայտութիւնների մէջ, բայց միութիւն հիմնական հարցերում, այսինքն միասնութիւն,

և սեր ընդհանուրի, բոլորի վրայ տարածուած, միմեանց հանդէպ: Առանց թշնամական զգացումքների մէկը միւսի նկատմամբ: Սա էլ շատ կարևոր է: Կարող ենք համաձայն չլինել բոլորս այս կամ այն տեսակետի վրայ, չլինելի հարցեր կը լինեն միշտ, բայց թշնամիներ չպիտի լինենք: Եւ իսկական դեմոկրատիայի ոգին այս է, այսպէս դեմոկրատիան չիք կը դառնայ, եթէ ամէն մէկը ուրիշ կարծիք ունեցողի նկատմամբ անհանդուրժող եզրի ցուցաբերի, դա դեմոկրատիա չէ արդեն, այլ դէպի դիկտատուրայ կը տանի:

Արդ, որո՞նք են այն հիմնական հարցերը, որոնց շուրջ անհրաժեշտ է, որ միասնութիւն լինի, այլազանութեան մէջ միասնութիւն, մեր այսօրուայ ազգային կեանքում: Իմ կարծիքով, երեք հիմնական հրամայականներ հարկ է նկատի ունենալ:

Առաջին՝ ապահովումը է ամրապնդումը մեր հանրապետութեան քաղաքական անվտանգութեան: Սա եւ նկատում եմ վճռական տուեալ, մանաւանդ մեր երկրի աշխարհա-քաղաքական դիրքը նկատի ունենալով: Շատ զգոյշ պէտք է լինենք ու իրատես: Եւ ամէն գնով, ինչպէս էլ մտածենք, պէտք է նախ և առաջ մտահոգուենք պահպանումովը և ամրապնդումովը մեր մայր հայրենիքի քաղաքական անվտանգութեան:

Երկրորդ՝ ապահովումը մեր երկրի տնտեսական վերականգնման և զարգացման: Տնտեսական ասելով հասկանում եմ՝ հողագործութիւն, արդիւնաբերութիւն, և վերաշինութիւն, մանաւանդ այս ահաւոր աղէտից յետոյ: Կենսական նշանակութիւն ունի մեր երկրի տնտեսական վերականգնումը: Մենք չենք կարող գոյատեւել այս վիճակով: Մանաւանդ հիմա, երբ բարեբախտաբար նոր հնարատրութիւններ են ստեղծում արտասահմանում՝ հայ և ոչ հայ առևտրական կամ արդիւնաբերական կազմակերպութիւնների հետ գործարքներ կատարելու, եթէ կարողանանք օգտագործել այդ հնարատրութիւնները, ապա իրապէս տնտեսական մեծ աննախընթաց իրագործումներ կարելի կը լինէր կեանքի կոչել:

Երրորդ՝ հիմնական տուեալը անհրաժեշտութիւնն է միասնութիւն ստեղծել ազգային մշակոյթի ծաղկումը զարգացնելու համար մեր մայր հայրենիքում: Մենք, մի քանի հազար տարիներից ի վեր, մշակոյթի ժողովուրդ ենք: Դա մեր պարծանքներից մեկն է: Մենք հայերս, մշակոյթի այնպիսի արժէքներ ենք ստեղծել համաշխարհային պատմութեան մակարդակի վրայ, որ արժանի ենք կոչուելու մշակոյթի ստեղծող ու մշակոյթ կրող ժողովուրդ, թէ մեր գիր ու գրականութեամբ, թէ մեր Եկեղեցիով, թէ մեր ճարտարապետութեամբ և թէ մեր մանրանկարչութեամբ և մեր սքանչելի կրօնական ու ժողովրդական երաժշտութեամբ և այլ արուեստներով: Եւ յիշեմ մի նշանաւոր խօսք եւրոպացի պատմաբանի, անցեալ դարի վերջերին, որը ասում է՝ աշխարհում չկան ժողովուրդներ, կան մշակոյթներ: Ուզում է ասել, կան ժողովուրդներ, բայց իսկական ժողովուրդ են նրանք, ովքեր մշակոյթ են ստեղծել, ոչ թէ ուրիշի մշակոյթն են կողոպտել, ինչպէս ոմանց պարագան է: Եւ մեր ժողովուրդը մշակոյթաստեղծ ժողովուրդ է եղել ի սկզբանէ, մանաւանդ, ինչպէս քիչ առաջ յիշեցի չորրորդ դարից այս կողմ:

Հետևաբար, այսօր էլ մենք պէտք է հանդէս բերենք մեր ամբողջ ճիգը, ուժը, հանճարը, որպէսզի շարունակենք այս աշխարհի վրայ մեր փոքր այս հայրենիքի տարածքի վրայ պահպանել մեր պատուաբեր տեղը, բարձր պահելով ազգային մշակոյթի ջահը: Ազգային մշակոյթի զարգացման ճա-

նապարհի վրայ անշուշտ, վճռական դեր ունի մեր մայրենի լեզուն, հայերեն լեզուն, որի ջատագովմ էք նաև դուք, և ձեր ծրագրում արձանագրել էք յատկապես հայ լեզուի մասին ինչ որ անհրաժեշտ է: Մեր լեզուն մեր մշակույթի ամենակարևոր հարստություններից մեկն է: Հայ ժողովրդի իսկական ստեղծագործությունն է: Հայ ժողովրդի հոգու պատկերը կայ մեր մայր լեզուի մէջ: Առանց հայ լեզուի դժուար է հայ մնալ և գոյատևել, չստելու համար, որ անկարելի է: Վերջին 60—70 տարիների ընթացքում այնքան էլ տիրական կէլքով մեր երկրում չպաշտպանուեց հայերեն լեզուն: Նոյնիսկ ես երբեմն հանդիպել եմ ծնողների, որոնք իրենց երեխային հայերեն դպրոց չեն ուղարկում, հայերեն լեզուն նկատելով մեռեալ լեզու: Սա անշուշտ ցաւալի երևոյթ է: Ահա դժբախտ մտայնութիւն ունաց մէջ: Ես ռուսերեն լեզուին բոլորովին հակառակ չեմ: Ես մեծապէս գնահատում եմ ռուսաց լեզուն և գրականութիւնը, որին ծանոթ եմ ռումիներեն թարգմանութեամբ: Կասկած չկայ, որ ռուսերեն լեզուն, գրականութիւնը միջազգայնօրէն յարգանքի արժանի են: Բայց այդ բնաւ չի նշանակում, որ մենք մեր լեզուն նկատենք ինչ-որ մի տեսակ երկրորդական կամ մեռեալ լեզու, կամ անկատար լեզու: Հայերեն լեզուն դա մեր էութիւնն է, մեր արժանապատուութիւնն է, մեր ինքնութիւնն է, մեր մշակույթի աղբիւրն է և մեր հոգեկան բոլոր սպասումների դրսևորման ձևն է: Մենք չենք կարող ապրել առանց մեր մայրենի լեզուի: Իմ կարծիքով, աստիճանաբար, յատուկ ինչ-որ քաղաքականութիւն պէտք է որդեգրել, որպէսզի հայերեն լեզուն հետզհետէ ոչ միայն ընտանիքներից ներս, ոչ միայն հայկական դպրոցներում, այլ նաև հիմնարկներում, աշխատանքի վայրերում դառնայ գործնական լեզու, ռուսերէնն էլ լաւ սովորելով և պահպանելով որպէս ազգամիջեան յարաբերութիւնների լեզու Խորհրդային Միութեան մէջ: Ու աւելին, ցանկալի է, որ հայաստանցի մտաւորականը ազատ խօսի ոչ միայն հայերեն և ռուսերեն, այլ նաև գոնէ մի երրորդ արտասահմանեան լեզու ևս: Հայ մարդը պէտք է կարողանայ աշխարհի հետ խօսել:

Ողջոյնի յատուկ խօսք ունեմ ուղղուած ներքին Սփիւռքի ներկայացուցիչներին: Վերջապէս ժամանակն է, որ ներքին Սփիւռքի հայութիւնը ոտքի կանգնի: Փառք Աստուծոյ, հիմայ արդէն շարժումը սկսել է: Ես յատուկ ողջունում եմ ներքին Սփիւռքի ներկայացուցիչներին և մաղթում եմ ուժ, եռանդ, քաջութիւն, որպէսզի կազմակերպուեն և իրենց խօսքը ասեն մեր ժողովրդի կեանքում: Եթէ չեմ սխալւում, աւելի քան մէկ միլիոն հայութիւն ունենք ներքին Սփիւռքում: Բայց կազմակերպութիւն է պէտք, աշխատանք է պէտք, նիւթ է պէտք, սեր է պէտք և հաւատ: Հիմայ այդ հնարաւորութիւնները կան, պէտք է օգտուել: Ինչպէս նախկինում, առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, ներքին հզօր Սփիւռք ունէինք Ցարական Ռուսաստանի տարածքի վրայ: Նոյնիսկ արևելահայոց մեր մշակույթը իր վերածնունդը ստեղծեց և զարգացրեց ներքին Սփիւռքում՝ Թիֆլիսում, Ռոստովում, Մոսկուայում, Աստրախանում, Արցախում և այլ վայրերում: Ո՛ր են այդ հայերը հիմայ: Ես հրաւիրում եմ ոտքի կանգնել ու միասնաբար աշխատել, մշտապէս կապի մէջ մայր երկրի և Ս. Էջմիածնի հետ: Սա շատ կարևոր հարց է ներկայի և ապագայի համար:

Սփիւռքի հայութիւնը անբաժանելի մասն է մեր մայր երկրի ժողովրդի, ինչպէս ներքին Սփիւռքը, այնպէս և արտաքին Սփիւռքը: Իմ խօսքը կամենում եմ վերջացնել մի յայտարարութեամբ, այն է՝ քաջալերելու համար հայ լեզուի օգտագործումը ուսումնական և այլ հաստատութիւններում,

ցանկանում եմ նուիրաբերել հարիւր հատ հայերէն գրամեքենայ, տրամադրութեան տակ ձեր նորընտիր վարչութեան:

Մաղթում եմ թուրիդ ուժ, եռանդ, ներշնչանք, որպէսզի շարունակէք ձեր առաքելութիւնը համբերատարութեամբ, քաջութեամբ, հաւասարակշռութեամբ, և իմաստութեամբ, որպէսզի ամէն ինչ իր բնականոն հունով, քայլ առ քայլ իրականանայ, ի փառս մեր ժողովրդի և մեր վերածնունծ Մայր Հայրենիքի:

Սէր և խաղաղութիւն և օրհնութիւն ընդ ձեզ այժմ և յաւիտեանս. ամէն:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻՆ՝ ԾՆՆԴԵԱՆ 70 ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ 50-ԱՄԵԱԿՆԵՐԻ ԱՌԹԻՒ

ԳԵՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻՆ
ՀԱՐԱՋԱՏ ՈՐԴԻՈՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

Նիւ Եորք

Բարին Աստուած իր լոյս հովանիին տակ շէն ու պայծառ կը պահէ
դաստիարակ մեր Մայր Եկեղեցին, որ մշտապէս Սուրբ Հոգիի կենարար
շնորհները կը բաշխէ իր աղօթքի Սեղաններէն, մեր հաւատացեալ ժողո-
վորդին ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի:

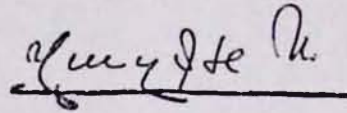
Մենք հոգեպէս մխիթարուած ենք և հպարտ, որ մեր Սուրբ Եկեղեցին
իր առաքելութիւնը ի կատար կ'ածէ արժանաւոր սպասաւորներու առաջ-
նորդութեամբ, ի հոգևոր շինութիւն մեր հաւատաւոր ժողովուրդի կեանքին:

Սիրելի Սրբազան, Դուք Ձեր կեանքը պատանի հասակէն սկսեալ, Ե-
րուսաղէմի սուրբ քաղաքի տեսիլքով, նուիրուած էք Քրիստոսի Եկեղեցիին՝
ջերմ հաւատքով, հոգևոր ու իմացական բազում շնորհներով և անհոգնա-
բնկ աշխատանքով, մնալով միշտ ազնիւ մտքի և ջերմ սրտի մարդ, Ս.
Աւետարանի հաւատարիմ գինուոր, հոգեշէն դաստիարակ ժողովուրդի ու
նաև գրական մշակ, հեղինակ բազում երկերու, քանաստեղծական շուն-
չով յօրինուած:

Յոյժ գնահատելի կը գտնենք մանաւանդ վերջին երկու տասնամեակ-
ներու Ձեր վաստակը, իբրև եռանդաշատ առաջնորդ Միացեալ Նահանգաց
Արևելեան թեմին, որ առաւել կազմակերպուեցաւ և առաւել շենացաւ շնոր-
հի՝ յիշատակութեան արժանի Ձեր շինարար իրագործումներուն: Մեծու-

պէս կը գնահատենք նաև Ձեր հաւատարիմ ու հոգատար ծառայութիւնները ի պայծառութիւն Ա. Էջմիածնի Մայր Աթոռին:

Արդ, ջերմապէս գնահատելով յիսուն տարիներու Ձեր եկեղեցանուէր պայծառ գործունէութիւնը, նաև շնորհաւորելով Ձեր ծննդեան 70-ամեակը, սիրով կ'ընդառաջենք Թեմիդ պատուարժան Թեմական Խորհուրդիդ միջնորդութեան, և սոյն հայրապետական Մեր կոնդակով Ձեզի կը յղենք հայրապետական Մեր ողջոյնը և օրհնութիւնը, սրտեռանդ աղօթքով, որ Տէրը Ձեզի շնորհէ քազում արևոտ տարիներ քաջառողջութեամբ շարունակելու համար Ձեր առաքելութիւնը Ձեզի յատուկ խանդավառ հոգևոր եռանդով ու ոգեշնչումով, մեր Մայր եկեղեցւոյն և հայ ժողովուրդին անսակարկօրէն ծառայելու խոր գիտակցութեամբ:

ՎԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ կոնդակս ի 2 Նոյեմբերի
1989 Փրկչական ամի,
և ի տումարիս Հայոց ՌՆԼԸ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի
Հմր. 1850

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ԿՈՆԴԱԿԸ ՏԻԱՐ ԱԼԵՔ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԵՐԿԱՐԱՄԵԱ ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ
ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

ՄԵԾԱՅԱՐԳ ՏԻԱՐ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻՆ
ՊԱՏՈՒԱԿԱԼ ՑԿԵԱՆՍ ՆԱԽԱԳԱՀ Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ՀԱՐԱՋԱՏ ՈՐԴԻՈՑ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՂՅՈՑ ՍՐԲՈՅ
ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ

Ողորմութեամբը Բալձրեալն Աստուծոյ, այսօր լուսաշող պահ մը
կ'ապրին մեր Եկեղեցին ու ժողովուրդը բարեպաշտ:

Աւելի քան կէս դար, բարի գործի նուիրուած Ձեր կեանքին ոսկի օրն
է այսօր, երբ բազում տարիներու բարձունքէն կը շողայ ճառագայթումը
Ձեր օրհնեալ անձնատրութեան ու ազգանուէր իրագործումներուն մեր
Սուրբ Եկեղեցւոյ և համայն մեր ազգին վրայ:

Աստուած և պատմութիւնը վկայ:

Երանի Ձեր կեանքին, երանի Ձեր հոգիին, երանի Ձեր վաստակին:

Սկսեալ Ձեր կեանքի այս հանգրուանէն, վստահ ենք որ Դուք պիտի
շարունակէք նաև յետ այսու Ձեր ոգեկան հովանին տարածեալ պահել մե-
ծանուն՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան վրայ, որուն
բարգաւաճման ու ծաղկումին համար Դուք նուիրաբերեցիք Ձեր ամբողջ
կեանքը, Ձեր սիրտն ու հոգին, Ձեր ստեղծարար տաղանդն ու կորովը ան-
ուսկարկ:

Մեր աղօթքն է որ ևս երկար տարիներ Տէրը Ձեզ քաջառողջ ու քաջ-
աւրթուն պահէ հոգւով ու մարմնով, որպէսզի միախառնուիք՝ տեսնելով թէ
իմշպես նոյն Ձեր ոգիով ու նուիրումով, Ձեր մեծ գործը կը շարունակէ
եռանդաշատ Լուիզ Մանուկեան-Սիմոնը՝ Ձեր հարազատ ազնուաշուք
դուստրը:

Ամենայն հայոց Սուրբ Էջմիածսէն և Մայր Հայրենիքէն Ձեզի Մեր
սէրը, Մեր գնահատանքը, Մեր մեծարանքը, Մեր օրհնութիւնը:

Ձեր պայծառ անունը միշտ պիտի մնայ պարծանքը հայ ժողովուրդին:

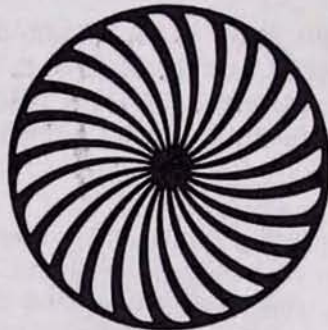
Ողջ լերուք զօրացեալ Սուրբ Հոգով:

«Եւ Աստուած լի արասցէ զամենայն պէտս ձեր ըստ իւրում մեծու-
թեան, փառօք ի Քրիստոս Յիսուս». ամէն (Փիլիպ. Դ. 19):

Հարցի Դ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուա կոնդակս ի 17 Դեկտեմբերի
1989 Փրկչական ամի,
և ի տումարիս հայոց ՌՆԼԸ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի:
Հմր. 1854

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ՏԻԱՐ ՀՐԱՆՏ ԲԱՄՊԱԿԵԱՆԻՆ «Ս. ՆԵՐՍԷՍ ԾՆՈՐՀԱԼԻ»
ՇՔԱՆՇԱՆՈՎ ՊԱՐԳԵՒԱՏՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՄԵԾԱՅԱՐԳ ՏԻԱՐ ՀՐԱՆՏ ԲԱՄՊԱԿԵԱՆԻՆ
ՀԱՐԱՋԱՏ ՈՐԴԻՈՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

Միլանո

Տիրոջ ողորմութեամբ, մեր Մայր դաստիարակ Եկեղեցին իր առաքելութիւնը կը շարունակէ մեր հաւատաւոր ժողովուրդի ծոցին մէջ, ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի, ի շինութիւն մեր զաւակներու հոգևոր ու բարոյական կեանքին:

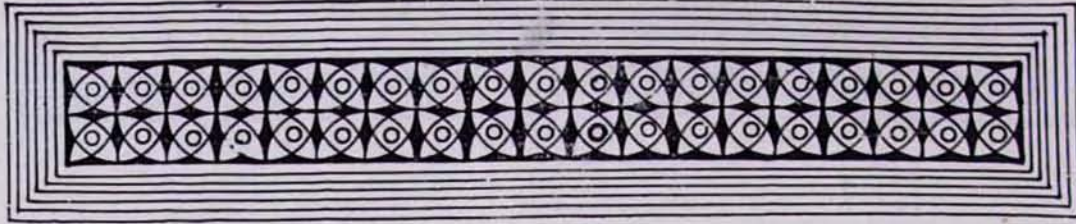
Մենք շատ ուրախ ենք հաստատելու, որ Դուք աւելի քան վաթսուն երկար տարիներ նուիրած էք՝ նախ Աթէնքի, ապա Միլանոյի մէջ, ազգային-եկեղեցական ու մշակութային կեանքի կազմակերպման ու զարգացման, բացառիկ ծառայութիւններ մատուցելով՝ հայ մշակոյթի փառաւոր արժէքները ծանօթացնելու հայ և այլազգի հասարակութեանց լայն շրջանակներուն, իտալիա եւ այլ երոպական երկրներ:

Արդ՝ բարձրօրէն գնահատելով երկար տարիներու Ձեր ազգանուէր ազնիւ վաստակը և ընդառաջելով Արեւմտեան Եւրոպայի հայոց Հայրապետական Պատուիրակ Դերաշնորհ Տ. Գիւտ արքեպիսկոպոս Նազգաշեանի միջնորդութեան, այսու հայրապետական Մեր կոնդակով Ձեզի կը յղենք Մեր օրհնութիւնը և կը շնորհենք «ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ԾՆՈՐՀԱԼԻ» շքանշանը, մաղթելով, որ զայն կրէք Ձեր հաւատաւոր սրտին վրայ արեւշատ երկար տարիներ, քաջաւոռչութեամբ, նորանոր իրագործումներով և ընտանեկան երջանկութեամբ:

«Ողջ լերուք զօրացեալ Սուրբ Հոգով և յաւիտ օրհնեալ ի Տեառնէ և ի Մենջ». ամէն:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Տուա կոնյակս ի 24 Նոյեմբրի
1989 Փրկչական ամի,
և ի սումարիս Հայոց ՌՆԼԸ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի:
Հմր. 1855

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԵՎ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԳԵՐԱԾՆՈՐՀ
Տ. ԶԱՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉԻՆՉԻՆՅԱՆԻՆ՝ ԾՆՆԴՅԱՆ
60 ԵՎ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
40-ԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ

ԳԵՐԱԾՆՈՐՀ Տ. ԶԱՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉԻՆՉԻՆՅԱՆԻՆ,
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ԵԳԻՊՏՈՍԻ

Կահիրե

Ձերմ սրտով ողջունում եմք Ձեր կեմաց վաթսուամյակը և Ձեր մոտ
քառասուն տարիների ծառայությունը մեր սուրբ Եկեղեցուն, որից երեսուն
և երեք տարիները նվիրեցիք Եգիպտոսի Տիրախնամ հայոց թեմին և հա-
վատացյալ ժողովրդին:

Ձեզ ճանաչում եմք իբրեւ մեր Մայր Եկեղեցու ամենահավատավոր,
ամենաքաղմաշնորհ ու անձնագոր հոգևոր առաջնորդներից միմ, բարձր
գնահատելով նաև հավատարիմ աշխատակցությունը Մայր Աթոռին՝ իբրև
անդամ Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի:

Ընդունեցեք Մեր բարի մաղթանքները արևշատության ու առողջության
և մշտանորոգ ներշնչանք հոգեշեն նորանոր իրագործումների համար:

Սուրբ Էջմիածնից Ձերդ Սրբազնության՝ Մեր սերը, Մեր գնահատանքը
և օրհնությունը Աստուծո:

ՎԱԶԳԵՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին,
14 նոյեմբեր 1989 թ.

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Դիվանը լիազորված է հաղորդելու, թե Վեհափառ Հայրապետը հրահանգած է Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներին ի Հայաստան և ի սփյուռս աշխարհի, որ դեկտեմբերի 7-ին, ժամը 11.43-ին, տասը թույլե հնչեցվին եկեղեցիների զանգերը սգո զարկերով և դեկտեմբերի 10-ին, կիրակի օր, սուրբ սլաութարագ մատուցվի և հոգեհունգստյան պաշտոն կատարվի, անցյալ տարի Հայաստանի մեծ երկրաշարժի բազմահազար զոհերի հոգիների խաղաղության համար:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒԹԻ

Ա. ԼՋՄԻԱԾԻՆ,

27 նոյեմբեր 1989 թ.

ԱՌԿԱՅԾՈՂ ՀՈՒՅՍԻ ԾԻԼԵՐԸ

(Ամենայն Հայոց Հայրապետը Լենինականում և Սպիտակում՝
երկրաշարժի տարեկիցին)

«Անդ էր տեսանել» ասում են միջնադարյան պատմիչները, ամեն անգամ, երբ ուզում են զարմանք արտահայտել տեսած ու ապրածի առիթով: «Անդ էր տեսանել» ասում են ես, և հավանաբար, յուրաքանչյուր ոք, որ ուղեկցեց Ամենայն Հայոց Հայրապետին 1989 թ. դեկտեմբերի 10-ին դեպի Լենինական և Սպիտակ: Ամենայն Հայոց Հայրապետը իր ավելի քան երեսնամյա գահակալության ընթացքում բազմիցս այցելել է իր հոտի տարբեր հատվածներին աշխարհի չորս ծագերում, բայց համոզված եմ, ոչ մեկ տեղ ժողովուրդը նրան չի ընդունել այդպիսի ջերմեռանդ հավատքով, կենսաբեր հույսի ակնկալիքով, և այո, պշուրջյալ հայացքով, որ երբեմն թվում էր, թե աչքերը սառած են ու զուրկ կյանքի խայտից:

Դեռևս Վեհափառը չէր ժամանել, բայց Լենինականի Յոթ Վերք եկեղեցին և շրջափակը տնքում էր հոծ բազմությունից: Պատարագն սկսվել էր, և Կրսում գտնվող ժողովուրդը հետևում էր սփռվող հոգեաբարար երաժրշտության ելևէջներին: Եկավ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, և ծովածավալ բազմությունը ալիքավորվեց: Ջանք ու ճիգ էր պետք ուղի բացելու, որ Նորին Սրբությունը մոտենա եկեղեցուն: Բոլորն անխտիր ջանում ևն մերձենալ Հայոց Հայրապետին, ունենալ նրա Աջը և կամ ստանալ օրհնությունը: Լճայրերը ինքնամոռաց տազնապով առաջ էին մղում իրենց զավակներին, ծերունիները Հայոց Կաթողիկոսին արևշատության և քաջատոջության մաղթանքներ էին անում բարձրաձայն. «Ծերք ուտովք ձիթեցեք և տղայք ուտովք արմաւենեք», պիտի նկարագրեր շարականագիրը: Վերջապես ջանադրաբար ու դանդաղ ճեղքելով ձգվող բազմությունը, շքախումբը մուտք գործեց եկեղեցի, ուր ովսանճաններն ու մաղթանքները դարձան ավելի լսելի: Վեհափառ Հայրապետը մոտեցավ սուրբ խորանին, ծնրադրեց և տեղ գրավեց առաջնորդական գահի վրա:

Աղետալի երկրաշարժի տասնյակ հազարավոր զոհերի հիշատակին նվիրված հոգեհանգստյան հանդիսավոր պատարագը շարունակվում էր: Նկավ քարոզի պահը: Ծիրակի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Նարեկ եպս. Շաքարյանը բարի գալուստ մաղթեց Ամենայն Հայոց Հայրապետին, որ այս տարեկիցի ծանր պահին եկել էր կիսելու իր ժողովրդի վիշտը: Սըրբազան հայրը ի միջի այլոց ասաց.

«Ձերդ Սրբություն, ծերունազարդ Հայրապետ:

Անցած դեկտեմբերյան աղետը ցնցեց նաև թեմս. հավատացյալ ժողովրդին զարկեց հանկարծ և ուզեց արմատախիլ անել: Փառք Աստծո, այդպես չեղավ: Այդ մեծ հարվածից հետո թվում էր, թե աշխարհը փլվել է մեր գլխին: Սակայն բոլոր բարի կամքի տեր մարդկանց կողքին Ձեր ամբողջ հավատով ներկա էիք Ձեր ժողովրդի մեջ:

Անցնող դեկտեմբերի 11-ին Դուք եկաք Լենինական: Դա սուսկ այցելություն չէր, քանի որ խփված էր նաև Ձեր սիրտն ու հոգին: Ինչպես այսօր, Դուք եկաք Ծիրակ, իջնելով Լուսավորչի բարձր գահից՝ հայրաբար քաջալերելու մեզ: Եվ որպես ճակատային, Ձեզ հատուկ արիությամբ ու ոգեկանությամբ, անգամ արցախյան այդքան ծանր ու լարված օրերին, եղաք մեր հարազատ ցավակիցը: Այցելեցիք նրանց գերեզմաններին: Վկա է Աստված, թե որքան արցունքոտվեցին նաև Ձեր աչքերը, այո, և մենք փրկվածներս ծանոթ Ձեր հայրական և հայրապետական կեցվածքին ու հոգատարությամբ, անչափ մխիթարվեցինք ու գոտեպնդվեցինք: Եվ դա դարձավ պատգամ կապված մնալու մեր զոհերի հիշատակին, բնավ չլքելու և չորանալու մեր հայրենիքը, մեր քաղաքը, մեր սուրբ եկեղեցին:

Հայտնի է բոլորին, որ Դուք այդքան մոտիկից հետևում էիք մեր կյանքին: Ձեր օրհնությամբ ջերմացան մեր բոլորի հոգիները, որ չարը մեզ չի մոտենա, փորձությունը մեզ չի սարսափեցնի: Դրա համար էլ չենք տկարանում, մեր ներքին մարդը նորոգվում է օրըստօրե: Այո, այսօր Ձեզ այստեղ է բերել տարեկիցը մեր անմեղ զոհերի՝ ճախագահելու հոգեհանգստյան պաշտոնին, որ քիչ հետո կատարվելու է այս սուրբ խորանի սուաջ: Եվ որպեսզի Ձեզանով թեթևանան մեր վշտերն ու տառապանքները և մեր ընդհանուր աղոթքներով մեր անմեղների հոգիները ընդունելի լինեն Աբրահամի գոգի մեջ: Թույլ տվեք, Վեհափառ Տեր, որ ես, հանուն Ծիրակի թեմի, թեմական և եկեղեցական խորհուրդների, մի անգամ ևս Ձեզ վստահեցնեմ, որ մենք, որպես հավատացյալ ժողովուրդ և վշտակիր մարդիկ ոչ միայն չենք հեռանա մեր պաշտելի ավանդներից կամ մեր ննջեցյալների համար տրվելիք պարտքից, այլև պատրաստ ենք նրանց կիսատ մնացած երազներն ու իդեալները ամբողջացնելու, շեղանկելու մեր քաղաքներն ու գյուղերը և վերականգնելու խոնարհված եկեղեցիներն ու դպրոցները:

Վեհափառ Տեր, ճիշտ է, որ դեռ միտում են մեր վերքերը, սակայն քանի դեռ Դուք մեզ հետ եք, մեզ հետ են մեր մյուս հայրենակիցներն ու ազգակիցները և ուրիշները Խորհրդային Միության տարբեր վայրերից և արտասահմանից, բոլորն էլ մարդասեր, կարեկից, վհատությունը անծանոթ կմնա մեզ:

Հասել ենք եզերքը գերեզմանի, բայց հավատալով Քրիստոսի Սուրբ Հարությանը և աղոթքներին, չենք մեռել:

Մերը հառնումն է և նոր կյանքը:

Բարի գալուստ Ձեզ, Վեհափառ Տեր, մեր որդիական երախտիքն ու

սերը Ձեզ որպես Հայրապետ Հայոց»:

Ապա վերապրած ու վշտակիր ժողովրդին իր հայրապետական պատգամն ուղղեց Վեհափառ Հայրապետը.

S. S. ՎԱԶԳԵՆ Ա ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ
Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ
(10 դեկտեմբեր 1989 թ.)

Կումայրեցի հայեր, վշտահար հարազատներ Մեր,

Հիշո՛ւմ եք դուք այն օրը, ուղիղ մեկ տարի առաջ էր: Օր չէր այդ, այլ ոժոխքի տեսիլք, աշխարհի կործանում, երկնքի փլուզում ե հետո՝ մահվան ուրվական, դիակներ, դիակներ, դագաղներ, գերեզմաններ, սուգ ու շիվան անվերջ, մայրեր խենթացած, 'ողջ-ողջ մարմիններ թաղված ավերակների տակ, ժպիտներ սառած, հոգիներ մեռած, հույսի աստղերը բոլոր հանգած, կյանքի ճրագը խավարում կորած ...

Ո՛վ, ո՛վ պիտի պատկերի դժոխքը այդ օրվա, ո՛վ պիտի չափի վիհը ձեր վշտի, անվերջ սարսափի, արյուն արցունքի ...

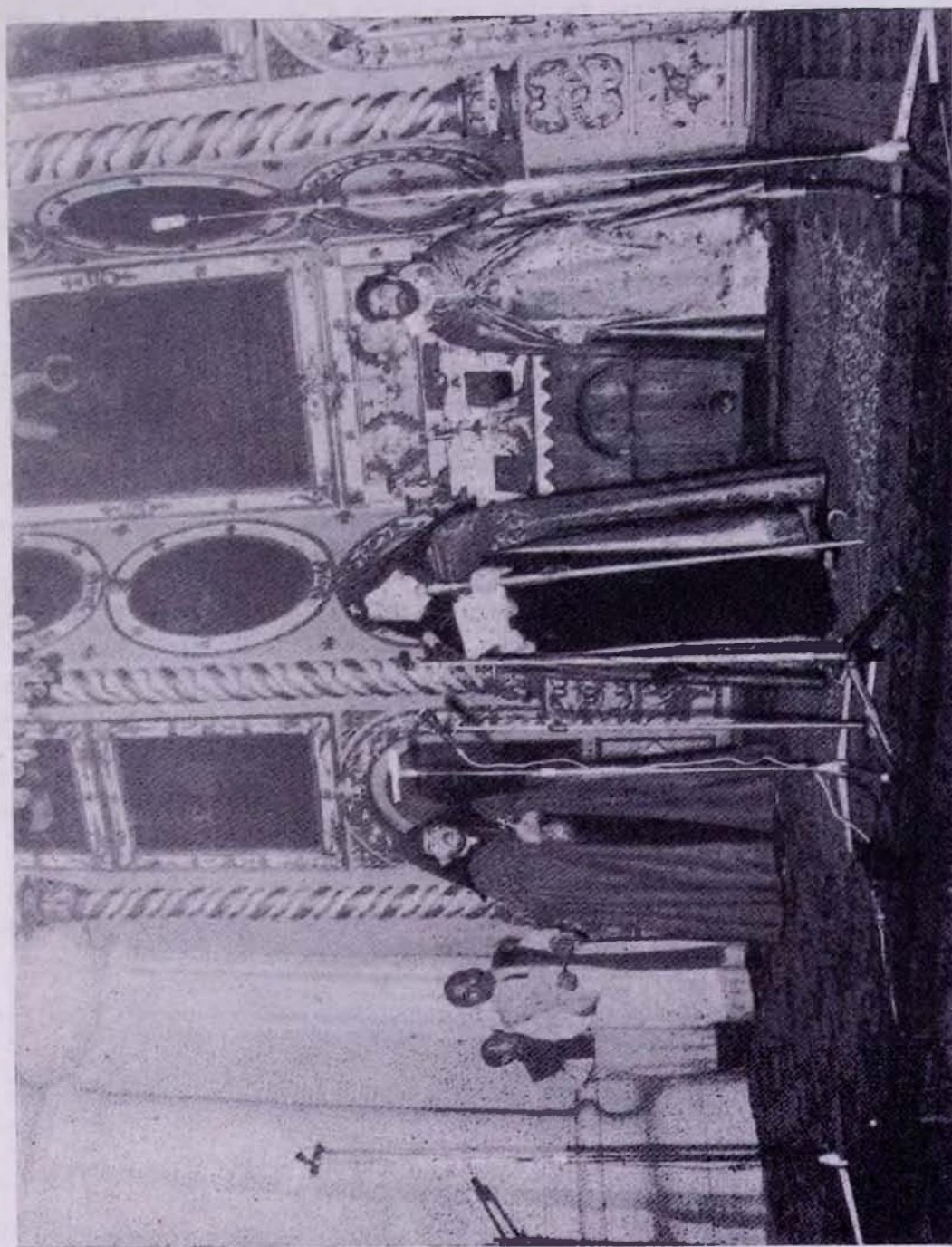
Եվ հետո մի ամբողջ տարի, անհասմունք օրեր, ողբ 'ու արտասուք, զրկանք, տառապանք, անվերջ հառաչանք ...

Սիրելիներ, ինչպես մեկ տարի առաջ, այն դժոխք օրերին, այսօր էլ ես եկել եմ ձեզ մոտ՝ վերստին, ձեզ հետ ողբալու ձեր ճակատագիրը դաժան, ողբալու ձեր մեռելներին, ձեր երեխաներին և աղոթելու նրանց հոգիների համար:

Այն օրը, Գեկտեմբերի 11-ին, ես Ս. Էջմիածնից եկել էի ձեզ վշտակցելու, ձեզ մխիթարելու, բայց զգացել էի իմ անզորությունը, իմ հուսահատությունը: Հոգուս մեջ աղաղակում էի սաղմոսերգուի նման՝ «Փրկիր մեզ, Տեր Աստված, ջրերը հասնում են մեր վզին, ընկղմում ենք դեպի խորքը անդնդի և տեղ չունենք ոտք դնելու: Ջրի հոսանքները տանում են մեզ, և հեղեղները անցնում են մեր գլխի վրայով: Մեր ուժերը սպառվել են աղաղակելուց, մեր կոկորդը այրվում է կրակի մեջ, մեր աչքերը հանգում են օգնություն սպասելուց՝ Աստված» (Սաղմ. ԿԸ 2—4):

Այսօր եկեք ծունկ չոքենք բոլորս՝ զոհվածների հիշատակի առաջ և ուխտենք երբեք չմոռանալ նրանց, ուխտենք սուրբ պահել նրանց անունները, ուխտենք ապրել նրանց երազանքներով: Ուխտենք արժանի դառնալ նրանց զոհաբերումին՝ մեր կյանքի գործերով, մեր հայրենաշեն աշխատանքով ու մխիթարվենք նորածին երեխաներով: Գիտեմ, ահարկու երկրաշարժից հետո ձեր կյանքը ծանրորեն տառապալից եղավ, նույնիսկ հուսահատական, օրեր և օրեր շարունակ: Մշմարիտ է, որ օգնություններ տեղացին ամեն կողմից, թե մեր պետության լայն միջոցառումներով, թե արտասահմանյան երկրներից առատաձեռն նվիրաբերումներով, թե սփյուռքի հայության եղբայրական օգնություններով, սակայն տեսնում եմ, որ դեռևս ծով կարիքների մեջ եք գտնվում, և շատերը դեռևս անտուն եք, ծանր նեղության մեջ:

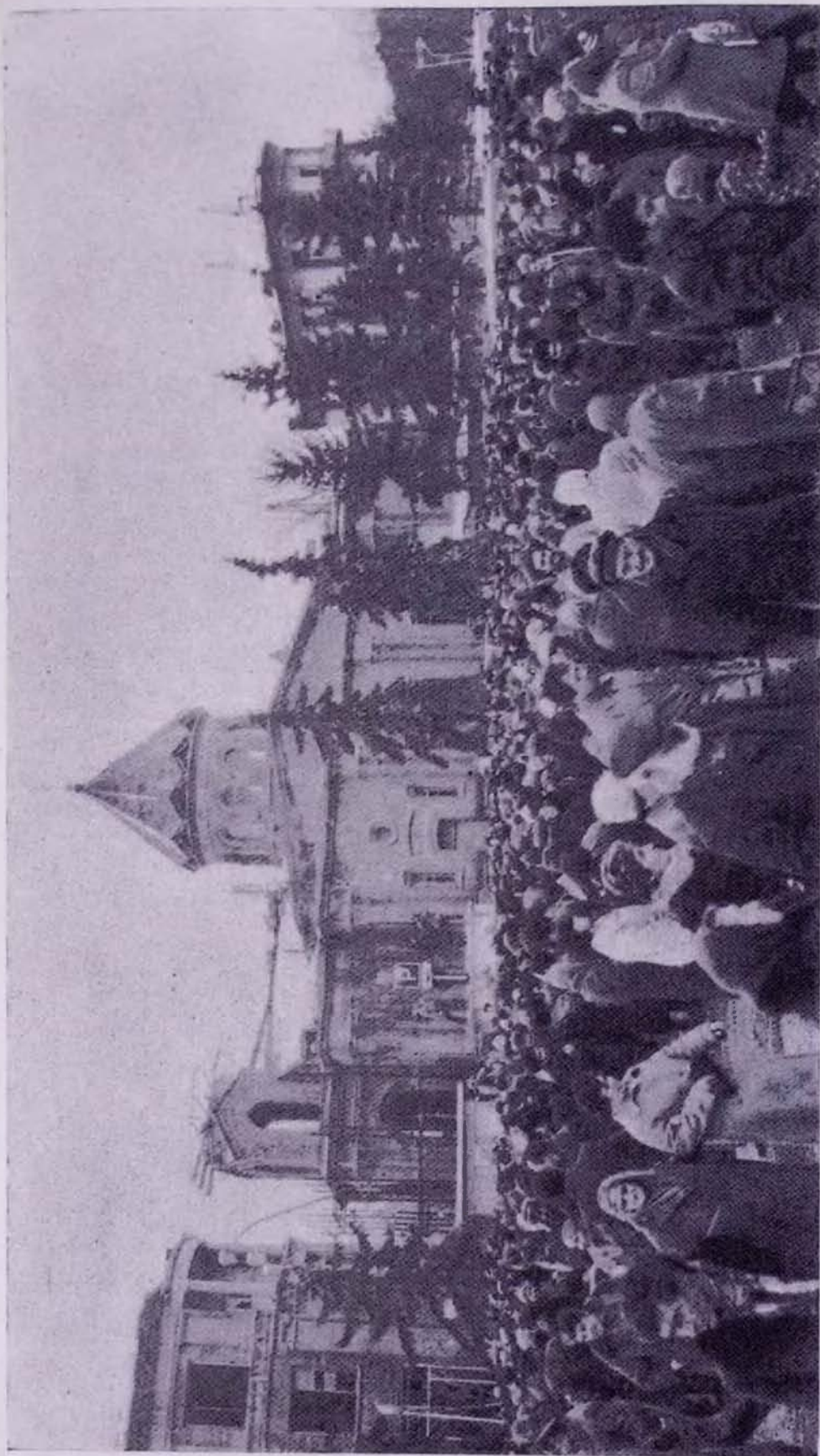
Մեր Եկեղեցին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը երկրաշարժի առաջին օրերից սկսյալ ջանաց իր օգնության ձեռքը երկարել՝ աղետյալներին բաժանելով արտասահմանից ստացված դեղորայք, սննդամթերք ու հագուստեղեն, նաև հոգեկան մխիթարություն բաշխելով ձեզ բոլորիդ:

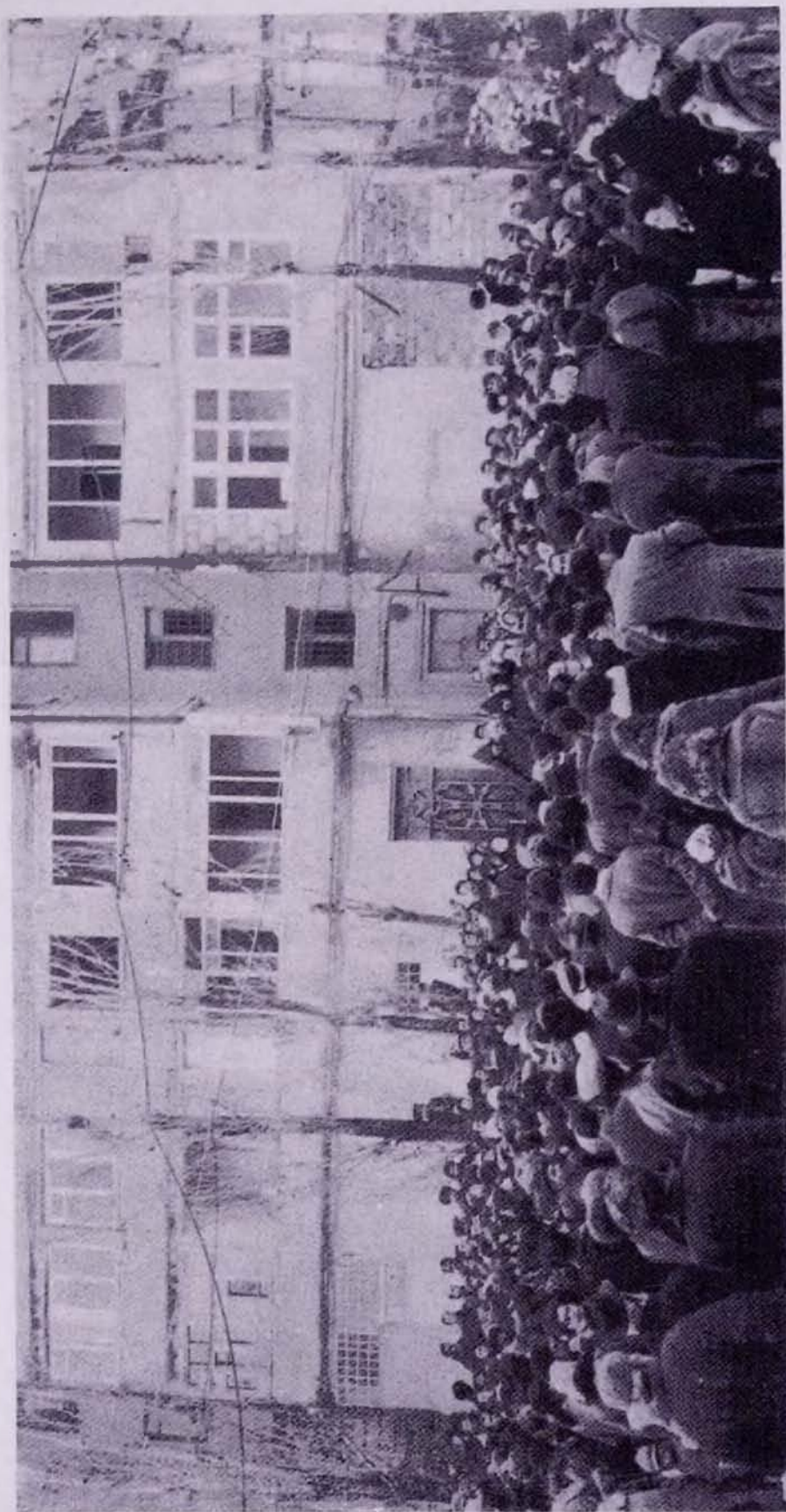
ԼԵՆԻՆԱՆԻ ԱՐԱՃԱՊՐԿԱՆՈՒՄ Ս. ՅՈՒՍԵՔ Ե ԽՈՍՏՈՒՄ ՎԵՂԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ
(10 դեկտեմբերի 1989 թ.)

ՎԵՂԱՆԻ ՀԱՅԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԵՐՈՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԵՐՈՒՄԻՆԻՍՏԻՆԻ
 (10 դեկտեմբերի 1889 թ.)

ԼՆՏՐԱՍԱԿԱՆ ԿԱՆԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍ Ե. ՅՈՒ ՎԵՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇՐՋԱՓԱԿԸ
(10 դեկտեմբերի 1989 թ.)

ՆՈՐԱՐԱՆԻ ԽԱՉԱՐԻ ԱՌՋԵՎ
(Ամբիմական, 10 դեկտեմբերի 1989 թ.)

Հետ այսու էլ, մեր Եկեղեցին ու մեր հոգևորականները պիտի շարունակեն իրենց պարտականությունը կատարել:

Ի մխիթարություն ձեզ, կամենում եմ ավետել, որ Սուրբ Էջմիածինը պիտի չմոռանա նաև վերաշինությունը և բարեկարգումը ձեր աղոթքի Տներին: Ահա արդեն իսկ վերջանալու մոտ է վերաշինությունը ձեր այս տաճարի՝ Լենինական քաղաքի Յոթվերք Աստվածամոր Մայր եկեղեցու, որի կամարների տակ աղոթում ենք մենք այժմ: Պիտի վերանորոգվեն նաև Ստեփանավանի ու Կիրովականի եկեղեցիները, որոնք բարեբախտաբար կանգուն վիճակում են: Ապագային պիտի վերականգնենք ձեր քաղաքի խոնարհված Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցին, նաև ծրագրել ենք Կառուցել նոր մի հուշարձան-եկեղեցի Սպիտակում, հավերժացնելու համար հիշատակը բոլոր աղետյալ քաղաքների ու գյուղերի զոհվածների: Առաջիկա տարիներին հույս ունենք, որ կյանքի կկոչվեն այս եկեղեցաշինական ծրագրերը:

Սիրելի հավատացյալներ, ես հստակ հիշում եմ իմ այցելությունը Լենինական, երկրաշարժից չորս օր հետո, կիրակի օր էր: Ինչ ահավոր վիճակ էր այստեղ, կործանված շենքեր, փլված տներ անհամար, ամեն տեղ ավերակ, ամեն քաղաքիսին չաց ու կոծ, և դագաղներ, դաղագներ, մահ հոգիների ավերակ ու կործանում:

Հիշում եմ ձեր դեմքերը, արտասուքից սառած ձեր հայացքները: Հիշում եմ ձեր հուսահատ աղերսները, թե՛ «Վեհափառ, ի՞նչ պիտի լինի մեր վիճակը»: Հիշում եմ նաև Ամենափրկիչ եկեղեցու ավերակների վրա իմ հանդիպումը ձեզ հետ: Հիշում եմ, այդ պահին, հեռվից մի երիտասարդի ձայնը, թե՛ «Բայց, Վեհափառ, չմոռանանք նաև մեր Ղարաբաղը»: Ես այդ ձայնը չեմ մոռացել ու չեմ էլ մոռանալու: Դա արդարության ձայնն էր, մեր պատմության ձայնն էր, մեր ապագայի կանչն էր:

Սիրելի կույսերեցիներ, ձեր զոհյալների գերեզմանների սուռաջ, ձեր աղոթքից հետո, վասն նրանց հոգիների հանգստյան, ոտքի կանգնեք և ձեր անմար վիշտը ծրարած ձեր սրտերում, դիմեցեք դեպի կյանք, դեպի աշխատանք, դեպի լույս առավոտ, անկոտրում հավատքով և լավատեսությամբ դեպի մեր ազգի ապագան, դեպի ձեր կործանված հայրենի աշխարհի նոր ապագան:

Մի վախեցեք, մի տկարացեք, մի երկմտեք, քալեցեք առաջ՝ ձեռք-ձեռքի տված բոլորդ միասին, բոլորդ միասիրտ, բոլորդ միակամ: Ձեր մեջ թող չլինեն բաժանումներ, չլինեն անհամերաշխություններ: Լավ է, որ ապրեք ու աշխատեք իբրև հարազատ ցավակից եղբայրներ, իբրև գործակիցներ, մեկը մյուսիդ պաշտպան, մեկը մյուսիդ օգնական, իբրև ազնիվ քաղաքացիները մեր մայր հայրենիքի:

Ձեզ սպասում է ևս մի ձմեռ, բայց մի վհատվեք, որովհետև շուտով նորից կբացվի գարունը պայծառ, նորից կկանաչեն ձեր դաշտերն ու լեռները, նորից կհնչեն երգերն աշխույժ ձեր երեխաների:

Եվ ես միշտ աղոթելու եմ ձեզ համար, աղետյալ քաղաքների ու գյուղերի բոլոր վիրավոր զավակների համար:

«Տեր Աստված, արթնացրու քո գործությունը և եկ փրկելու մեզ: Աստված գործությանց, վերականգնիր մեզ, երևցրու մեզ քո երեսը և փրկիր մեզ» (Սաղմ. ԼԹ 8—5): Ամեն:

Ձեզ բոլորիդ իմ հայրական սերը, իմ սրտից բխած բարի մաղթանքները և իմ հայրապետական օրհնությունը:

«Ողջ լերուք զօրացեալ Սուրբ Հոգւով: Ամեն»:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը ընդմիջվում է հավատացյալների զանազան բացականչություններով՝ «ամեն» և այլ բառեր: Ապա Հայոց Հայրապետը եկեղեցական դասի և հոծ բազմության ուղեկցությամբ այցելեց ու լր. հայրապետական օրհնությունը բաշխեց հավաքված ժողովրդին, մխիթարական խոսքեր ասաց զոհերի հիշատակին կանգնեցված Արագած փողոցի հուշահամալիրի հուշաքարի, «Գթություն» ընկերության Լենինականի հասնաճյուղի նախաձեռնող խմբի կողմից տեղադրված խաչքարի, մանկական այգու հուշարձանի տարածքում:

Այդ այցելություններից մեկի ջերմ արձագանքը կա Մուսայելյան գյուղի բնակիչների կողմից ուղղված նամակում.

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Ձերդ Սրբություն, ծերունազարդ Հայրապետ,

Աննկարագրելի է այն զգացումը, որը մենք ապրեցինք դեկտեմբերի 10-ին մեր գյուղի հառարակայնությանը շնորհած Ձեր այցով: Մեր ժողովրդին հասած մեծ աղետի տարելիցին Դուք այցելեցիք Ծիրակի ոստան և հատկապես մեր գյուղ՝ անմիջականորեն դիտելու երկրաշարժի բյուրավոր զոհերի հիշատակին կանգնեցված խաչքար-հուշարձանը, որը մեծ նվիրումով իրագործել է մեր ուսուցիչ, համագյուղացի Ռաշիդ Առաքելյանը: Մենք համարում ենք, որ Ձեր այցը մեզ համար ունի այն արժեքը, որպես թե Դուք կովի թեժ պահին մեզ գորավիզ և սատար եք կանգնել:

Այժմ, երբ մեր ժողովուրդը գտնվում է իր վերածննդի՝ բազում դժվարությունների և անարդարորեն մեզ հասցրած դառնությունների հաղթահարման ճանապարհին, երբ այժմ մեզ, ավելի քան երբևէ, անհրաժեշտ է միասնություն և ճշմարիտ հավատի պահպանություն, Ձեր ճշմարիտ և սրբագույն խոսքը մեզ հուսադրում, տրամադրում և ոգեշնչում է: Մեր գյուղի համար պատմական մեծ նշանակություն ունեցող Ձեր գալուստը մենք համարում ենք մեր երդման վկայությունը՝ զալիք պայծառ ապագայի համար սպասվելիք բազում հայտնի և ոչ հայտնի փորձություններից դիմանալու և հաղթահարելու գործում:

Վեհափառ Տեր, Ձեր բարի մաղթանքները ընդունեցինք մեր ոգու խորքում և, որպես ոգեշնչություն, մենք այն կհասցնենք մեր սերունդներին ու հավատարին կմնանք մեր ժողովրդին, մեր հավատքին, մեր էությանը, կմնանք անդավաճան մեր երդմանը:

Հայրապետ Հայոց, մենք բոլորս գտնվում ենք անմխիթարելի վշտի մեջ մեր հարազատների ողբերգական մահերի պստճառով, սակայն մենք մխիթարվում ենք մեր հավատով ու ցնծություն ենք ապրում Ձեր այցից: Լյս հոգեվիճակը կձգտենք պահել մեր մեջ, որպես ազգային ոգու ուժ:

Մեր ազգին Ձեր նվիրվածության օրինակը մենք կօգտագործենք մեր հարազանքի ճանապարհին, պատրաստ գործելու ամեն մի պարագայում:

Առողջություն Ձեզ:

ԱՆՈՒՐՅԱՆԻ ԾՐՋԱՆԻ ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ ԳՅՈՒՂԻ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ

11 դեկտեմբերի 1936 թ.

Հետո Ամենայն Հայոց Հայրապետի շքանշանների շարասյունը, հաղթահարելով Ջաջուռի լեռնանցքի բուք ու բորանը, հասավ երկրաշարժի կիզակետ՝ Սպիտակ քաղաք։ Բոլորին սպասում էր հաճելի անակնկալ. Սպիտակի գերեզմանոցում հազարավոր մեջեջյալների հոգու փրկության համար վեր է խոյանում գեղեցիկ մատուռը, որպես ժամանակավոր աղոթատուն, մինչև Սպիտակի հուշարձան-եկեղեցու կառուցումը։ Շրջափակն ու եկեղեցին լեցուն էր հավատացյալ բազմությամբ։ Պատարագը երգում էին ոչ մասնագետ երգիչներ՝ հավատացյալներ, որոնք Նարեկ քահանա Մատարյանի ջանասեր աջատանքով կարճ ժամանակում սովորել էին Եկմալյանի պատարագի երգեցողությունը, նրանց մեղմ ու անկեղծ աղերսը առ Աստված ավելի խոհական էր դարձնում հոգևոր մթնոլորտը։ Վեհափառ Հայրապետը այստեղ արտասանեց երբևէ խոսած իր մեծահուզիչ քարոզներից մեկը.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ՍՊԻՏԱԿԻ
Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՏՈՒՌՈՒՄ
(10 դեկտեմբերի 1989 թ.)

«Երանի սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեսցին»:

Սիրելի սգակիր ժողովուրդ,

Ահա՛վասիկ ես կրկին եկել եմ ձեզ մոտ Ս. Էջմիածնից ահեղ երկրաշարժի տարեկիցի առիթով, մի երկրաշարժ, որ բազում քաղաքներ, գյուղեր կործանեց և բազմահազար անմեղ հոգիներ խլեց ձեզանից, հայոց աշխարհից։ Մի տարի առաջ, հիշում եք երեի, փետրվարին էր, ես եկա այստեղ, որպեսզի այն ատեն ձեզ բերեմ իմ աղոթքը, իմ օրհնությունը և իմ մխիթարության խոսքը։ Ծառ հուսահաաիչ էր ձեր վիճակը։ Ես ինքս էլ շփոթված էի, թե ինչպես կարող եմ ձեզ մխիթարել, երբ ինքս կարոտ էի մխիթարվելու։

Այս անգամ գալիս եմ մի տարի հետո, երբ ձեր կացությունը մի քիչ բարվոքված է. բայց վստահ եմ՝ տակավին բազում դժվարությունների և զրկանքների ներքև եք ապրում, և վշտահար սրտով ողբում եք ձեր զոհյալ հարազատներին՝ ձեր զավակներին, ձեր թոռներին, ձեր եղբայրներին ու քույրերին։ Զգում եմ, որ ծանր է ձեր կացությունը։ Դրա համար իմ խոսքը սկսեցի սուրբ Ավետարանի բառերով՝ «Երանի սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեսցին»։ Հիսուսի խոսքերն են արտասանված «Լեռան քարոզ»-ի ընթացքում երկու հազար տարիներ առաջ։ Հիսուսի այս խոսքը հնչում է դարեր շարունակ, նաև մեր ազգին ուղղված մի պատգամ, որ սգավորները պիտի մխիթարություն գտնեն։ Հիսուս ներշնչում է մեզ այն հավատքը, որ մեջեջյալները կորած չեն, նրանց հոգիները ապրելու են հավիտենական կյանքում, խաղաղության և հավերժության աշխարհում։ Այդ հավատքով, եկել եմ ձեզ իմ մխիթարական խոսքը ասելու։ Դուք, սգակիր և վիրավոր ժողովուրդ, պիտի մխիթարվեք, Աստուծո խոստումն է այդ, մեր Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի խոստումն է այդ, որին մենք հավատում ենք։

Գիտեմ, թե տարվա ընթացքում և մինչև վերջերս դուք զբաղված էիք ձեր գերեզմանները բարեկարգելով, և շիրիմներ կառուցելով, որպեսզի զոհվածները չմոռացվեն։ Լավ եք արել, սա հայկական հին ավանդական

սովորությունն է: Գերեզմանների վրա մենք խաչքար ենք դնում: Խաչքարը խորհրդանշում է ոչ միայն գերեզմանը, այլ նաև հավերժի գաղափարը ու նաև վերածնունդը, որովհետև Հիսուս իր մահով մահը խորտակեց՝ «Մահ-ունամբ գմահ կոխնաց» և իր հարությամբ մեզ կյանք պարգևեց:

Ահա այդ հավատքով գալիս եմ ես ձեզ մոտ, Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից՝ բերելու Մեր օրհնությունը ձեր զոհյալների հիշատակին, Մեր օրհնությունը՝ նրանց գերեզմաններին, խաչքարերին: Մեր օրհնությունը նաև ձեզ բոլորիդ՝ ձեր ընտանիքներին, ձեր կյանքին և ձեր ապագային:

Մենք հանդգնած ենք, որ նոր կյանքի առավոտ կբացվի Աստուծո նորոգությամբ, նաև օգնությամբը շինարարական աշխատանքների, որոնք լայն չափով ծավալվում են ամբողջ աղետի շրջանում թե՛ մեր հայրենի իշխանությանց, թե՛ արտասահմանյան կազմակերպությունների օժանդակությամբ, նաև Սփյուռքի ձեր հայ եղբայրների և քույրերի օգնություններով: Լավ գիտեմ, որ այդ բոլորը տակավին բավարար չեն՝ ձեր ծով կարիքները հոգալու, բայց այդ օգնությունները պիտի շարունակվեն:

Այս վերջին տասը օրերի ընթացքում ես տևապես հաղորդակցությամբ մեջ էի արտասահմանի մեր եկեղեցական կենտրոնների հետ, մեր հոգևոր եղբայրների հետ և պարտիմ ձեզ փոխանցել նրանց վշտակցությունը և սխիթարության խոսքը: Ամբողջ աշխարհը վշտակից է ձեզ, սիրելի սպիտակցիներ: Ամբողջ աշխարհը ցնցվեց այդ ահեղ երկրաշարժից, և կարեկցության, մարդասիրության հզոր մի աղիք բարձրացավ դեպի մեր մայր երկիրը, դեպի Խորհրդային Հայաստան: Այս աղոթքի պահին, թեև իմ սիրտը վշտով լեցուն՝ ինչպես ձեր սրտերը, բայց նաև որոշ չափով մխիթարված եմ, որ այսքան մեծ թվով հավաքված եք այս նորաշեն ձեր աղոթքի տանը մեջ, որ մի քանի շաբաթների ընթացքում դուք կարողացել եք կառուցել ձեր հավատքի գործությամբ: Հայր Ստեփանոսը, որ հաճախ Էջմիածնից գալիս է իբրև իմ ներկայացուցիչը, ինձ հաղորդել էր այդ մասին, բայց չէի պատկերացնում, որ այսքան գեղեցիկ, այսքան վայելուչ աղոթքի տուն է կառուցվել այդքան կարճ ժամանակի ընթացքում: Այդ էլ ես մտածում եմ, Աստուծո օրհնությունն է, և ձեր շնորհքը և ձեր հավատքի և հույսի հավաստին:

Այս արծաթափայլ մատուռը իսկապես խորհրդանշում է ձեր կրոնական հավատը, որ անասան պետք է մնա իբրև հայ քրիստոնյա ժողովրդին հարազատ ապրում: Եվ լավ է, որ այս մատուռը կոչել եք Սուրբ Հարության մատուռ, խորհրդանշանն է այդ անվանումը: Ես հույս ունեմ, որ սոստ ապագայում, Սպիտակում ձեր քաղաքային իշխանությունների կարգադրություններով և նյութական, բարոյական և շինարարական մեր օժանդակություններով մենք կկարողանանք այստեղ բարձրացնել մի հոյակերտ հուշարձան-եկեղեցի, ամբողջ աղետյալ շրջանի զոհյալների հիշատակին: Ես երազում եմ այն օրը, երբ պիտի տեսնեմ այդ նորակառույց եկեղեցին երևի մի քանի տարիներ հետո: Կխորհեմ, թե Աստված ինձ այդ մի քանի տարիները կշնորհի, որպեսզի անձամբ կարողանամ գալ ձեզ մոտ և օծումն ու բացումը կատարել նորակառույց հուշարձան-եկեղեցուն: Եվ ցանկանում եմ, որ այդ կառուցվելիք հուշարձան-եկեղեցին լինի ուշադրության կենտրոնը ոչ միայն Հայաստանի հայության, այլև համայն աշխարհի հայության, և ավելին տակավին, լինի ուշադրության կենտրոնը մեր բոլոր քույր եկեղեցիների, թե՛ Խորհրդային Միությունից, թե՛ արտասահմանից, որոնք վեր-

ջին տարվա ընթացքին բազում ձևերով օգնություններ փութացին մեր աղետյալ զավակներին: Նրանք էլ սպասում էին, որ այդպիսի մի հուշարձան-եկեղեցի կառուցվի Սպիտակում, որով ձեր քաղաքը պիտի լինի մի միջազգային ուխտատեղի: Եվ վստահ եղեք, թե հետագա տարիներին պատվիրակություններ ուխտի պիտի գան արտասահմանից թե՛ հայկական գաղութներից, թե՛ քույր եկեղեցիների կազմակերպություններից: Այս երազանքը ունեմ ես, և ձեզ հայտնում եմ այդ մասին ի մխիթարություն ձեր հոգիների:

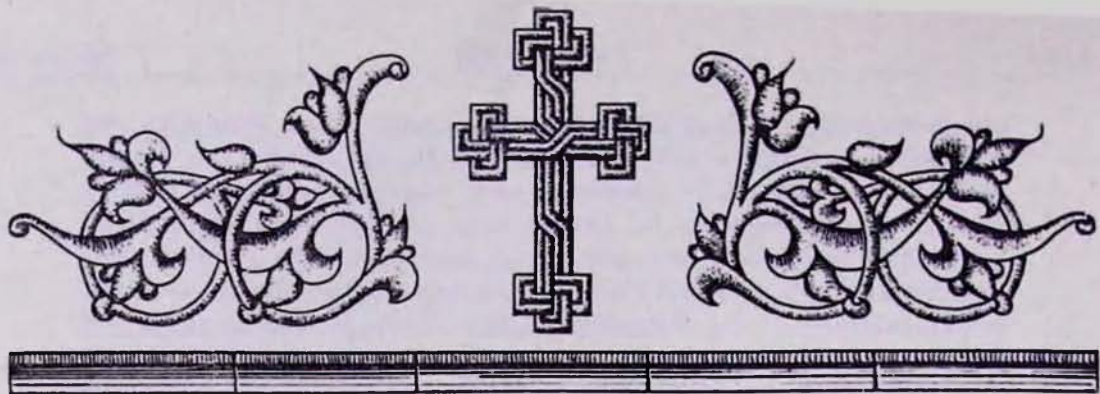
Բոլորս միշտ տևապես պիտի աղոթենք ձեր զոհյալների համար: Ես պիտի աղոթեմ նաև ձեր կյանքի համար, ձեր քաջառողջության, ձեր արևշատության համար, ձեր զավակների համար, և ձեր ա՛յն զավակների համար, որոնք պետք է ծնվեն ու լույս աշխարհ գան: Թող հետ այսու այլևս Սպիտակը ոչ մեկ վիշտ և ցավ չտեսնի, թող միշտ շեն մնա և ծաղկյալ, և ամեն հարկի տակ թող լինի միշտ հարսանիք և մկրտություն և օրհնություններ Աստուծո:

Սիրելի ժողովուրդ, հայ ազգը աշխարհի ամենահին և ամենածոված ազգերից մեկն է: Ժիշտ է, մեր հայրենիքը այսօր իր աշխարհագրական տարածքով փոքր է, այսօրվա Խորհրդային Հայաստանը իր սահմաններով հազիվ մեկ ութերորդ մասն է բուն Հայաստանի, պատմական Մայր Հայաստանի: Բայց ոչինչ, մենք այստեղ պիտի ապրենք, պիտի աճենք, պիտի զարգանանք, պիտի ծաղկենք, ցույց տալու աշխարհին, որ հայ ազգը մահանալու ազգ չէ՛, հայ ազգը կենդանի՝ ազգ է, հայ ազգը շինարար՝ ազգ է, հայ ազգը ստեղծարար՝ ազգ է: Աստուծո ստեղծարար ոգին բաշխված է մեր ժողովուրդին երեք ու ավելի հազար տարիներից ի վեր:

Մենք քրիստոնյա վավերական մի ժողովուրդ ենք, սիրելիներ. մեր քրիստոնեությունը կմարմնավորվի մեր եկեղեցիով, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիով: Հայ ժողովուրդը մեկ կրոնական հավատք ունի՝ քրիստոնեական հավատք, և միայն մեկ Մայր Եկեղեցի, մեկ ազգային Եկեղեցի, որ Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին է, այժմ է միշտ, որին պատկանում են մեր ժողովուրդի բոլոր զավակները անխտիր: Այս հավատքով, այս մխիթարությամբ և այս երազանքներով ես կուզեմ ձեր կրկին անգամ Ս. Էջմիածնից ձեզ բաշխել Աստուծո օգնությունը. «Ողջ լերուք, զօրացեալք Սուրբ Հոգւով, յաւերժ օրհնեալք ի Տեառնէ և ի մէնջ. ամէն»:

Ուշ երեկոյան Հայոց Հայրապետը վերադարձավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին՝ հալատալով, որ հույսի առկա՞ծող ծիլերը անպայման կաճեն ու կմեծանան, և մեր ցավատանջ ժողովուրդը ճանապարհ կգտնի դեպի իր հուսալի գալիքը:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ՀՈՒՇԱՂԲՅՈՒՐ՝ ՄԵԾ ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ԶՈՀԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ը հայոց պատմության մեջ մտավ որպես ամենաողբերգական օրերից մեկը. չարի կողմից սանձազերծված ամեղ երկրաշարժի զոհ դարձան հայ ժողովրդի տասնյակ հազարավոր զավակներ, անօթևան մնաց ավելի քան կես միլիոն մարդ:

Լրացավ այդ ողբերգական օրվա տարելիցը:

Սույն թվականի դեկտեմբերի 7-ին Արուսյան քաղաքում տեղի ունեցավ երկրաշարժի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշադրյուրի բացման արարողությունը, որին իր մասնակցությունը բերեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը:

Վեհափառ Հայրապետը Արուսյան էր մեկնել Մայր Աթոռի մի խումբ միաբանների հետ: Արուսյանում էին գտնվում նաև Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը՝ Արարատյան թեմի մի խումբ քահանաների ու սարկավագների հետ:

Հուշադրյուրի բացմանը ներկա էին նաև ՀԽՍՀ Միմիստրների խորհրդին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ պրն. Ստեփան Վարդանյանն ու տեղակալ պրն. Ռաֆիկ Զարգարյանը:

Արուսյանում Վեհափառ Հայրապետին ու նրա շքախոսին դիմավորեց սուր առթիվ հավաքված բազմահազար սգակիր ժողովուրդը: Նախ տեղի ունեցավ աղ ու հացի օրհնություն, ապա տեղական իշխանությունները Վեհափառ Հայրապետին առաջնորդեցին դեպի քաղաքի զրոսայգում կառուցված հուշադրյուր:

Հուշադրյուրը կառուցվել է Արուսյանի ներքին գործերի բաժնի նախաձեռնությամբ և տեղի ժողովրդի օժանդակությամբ: Հեղինակն է Լ. Բաղդասարյանը, քանդակագործը՝ Ա. Աբրահամյանը:

Հուշարձանի բացման իրավունքը վերապահված էր երկրաշարժից հրաշքով փրկված մի խումբ հայ երեխաների: Հուզիչ էլու պահը, երբ նրանք մոտեցան հուշադրյուրին՝ ձեռքներին բռնած վառվող մոմեր ու ծաղիկներ:

Բացման արարողությունից հետո օրհնության արտառուչ խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետը.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ

Սիրելիաց սգավոր ժողովուրդ մեր:

Ես եկել եմ աւելացն հայոց Ս. Էջմիածնից՝ բաժանելու համար ձեր մեծ սուգը և վիշտը: Եվ Աստուծո օրհնությունը բերելու այս հուշարձանին, որ բարձրացվել է ի հիշատակ բյուրավոր զոհերի, ջրոնք իրենց կյանքը զոհեցին ահավոր երկրաշարժի հետևանքով հայրենի հողի վրա: Ես եկել եմ ձեզ հետ միասին ողբալու մեր զոհերին: Եկել եմ աղոթելու մահ մրանց հոգիների խաղաղության և լուսավորության համար: Եկել եմ մահ ձեզ մխիթարության մի խոսք ասելու, քաջալերանքի, հույսի, հավատքի և վերածնունդի:

7 դեկտեմբեր 1988: Մի քանի օր հետո ես իմ ուժերը հավաքեցի և գնացի Էջմիածնական, տեսա ողբերգության ահավոր պատկերը մի ամբողջ ժողովրդի դժբախտության, լաց ու կոծի, հուսահատության, խելագարության հասնող հուսահատության, տեսա կործանված շենքեր և շինություններ, տեսա մանավանդ կործանված հոգին մեր վիրավոր ժողովրդի: Ես հիմա մտածում եմ մի պահ, թե ինչպես կարողացա տոկալ այդ ծանր պահերին: Երևի ձեզանց ոմանք մույնպես այդ առաջին օրերին եղել են այնպես, մույն պարունակները ունեցել են: Ես չեմ մոռանա մանավանդ, մի երիտասարդ կին, մի հայ մայրիկ, իր ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրած վազեց դեպի ինձ Լեւոնականի հրապարակում՝ աղերսելով. «Վեհափառ, աղոթեցեք, Աստված թող մի երկրաշարժ էլ տա, բոլորս կործանվենք և վերջանա»: Նա կորցրել էր իր երեք երեխաներին: Ի՞նչպես կարող էի ես մխիթարել այդ խեղճ կնոջը, ես էլ չգիտեմ: Իսկ քիչ ավելի վերջ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցում, ավերակների առջև էլի ժողովուրդ հավաքված էր: Մի տղամարդ, քառասուն տարեկանի շուրջ, մոտեցավ ինձ արտասուքով և ասեց. «Վեհափառ, երկու երեխաներս երկրաշարժին զոհվեցին, բարեբախտաբար մեկին գտա, աղջկանս գտա»: Ես մի թեթև մխիթարված ասի. «Է, լավ, ինչպե՞ս է, առողջ է»: «Ոչ,—ասաց,—դիակը գտա, իսկ տղուս դիակն էլ չգտա»: Ահա այդպիսի պատկերների առջև գտնվեցի ես բազում ձևերով արտահայտված՝ վիշտ, տառապանք, հուսահատություն, կարծես իսկապես աշխարհը կործանվել էր: Իրապես իրենց աշխարհը կործանվել էր, իրենց հոգիներն էլ միասին:

Էլի այդ պահին երբ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու հրապարակում էի, և ամեն մեկը իր վիշտը, ողբը արտահայտում էր, մի քիչ հեռվից լսեցի մի երիտասարդ ձայն. «Բայց Վեհափառ, Ղարաբաղն էլ չմոռանանք»: Ես խոր սարսուռ զգացի այդ պահին. ինչպիսի հոյակապ ժողովուրդ, որ այդ տառապանքի և հուսահատության պահին, այդ կործանումի պահին վառ է մնացել մահ ճրագը հայ ժողովուրդի արդար իղձերի իրականացման: Այսօր, մի տարի անց, ես ուզում եմ պատասխանել ինձ անծանոթ այդ երիտասարդին, որ, այնուամենայնիվ, իրոք մեր ժողովուրդը համայն, ի Հայաստան և ի Լեւոնային Ղարաբաղ, և ի սփյուռն աշխարհի, չի մոռացել Ղարաբաղի արդար դատը:

Եվ ավելին, գուցե և հենց ի հարգանս երկրաշարժի զոհերի հիշատա-

կին, մի քանի օր առաջ, դեկտեմբերի 1-ին, եթե չեմ սխալվում, մեր պետության գերագույն իշխանությունը՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը, միաձայնությամբ որոշեց, Վեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդի հետ միատեղ, Արցախի վերամիավորումը Մայր Հայաստանի հետ, այժմ և հավիտյան։ Վերամիավորում, որ հաստատվում է համայն հայության մաս խղճի թելադրանքով, ուխտով։ Այլևս Արցախի հայությունը երբեք չի բաժանվելու Մայր Հայաստանից։ Եվ բոլորը մեկ չեն բաժանվելու Խորհրդային Միության ազգությունների մեծ ընտանիքից, որը ապահով երաշխիքն է մեր հայրենիքի անվտանգության, Արարատի փեշերին և Արցախի լեռների բարձունքներին։ Սա է մեր օրվա կարգախոսը, կարծում եմ ես, հենց մեր զոհվածների հիշատակի առաջ, սա է հրամայականը մեր ողբերգական պատմության, սա է հրամայականը մեր ճակատագրի, սա է հրամայականը մեր ապագայի, որով հույսը ունենք, որ պիտի բացվեն մոտ արշալույսներ մեր ժողովուրդի առաջընթացի ճանապարհի վրա։

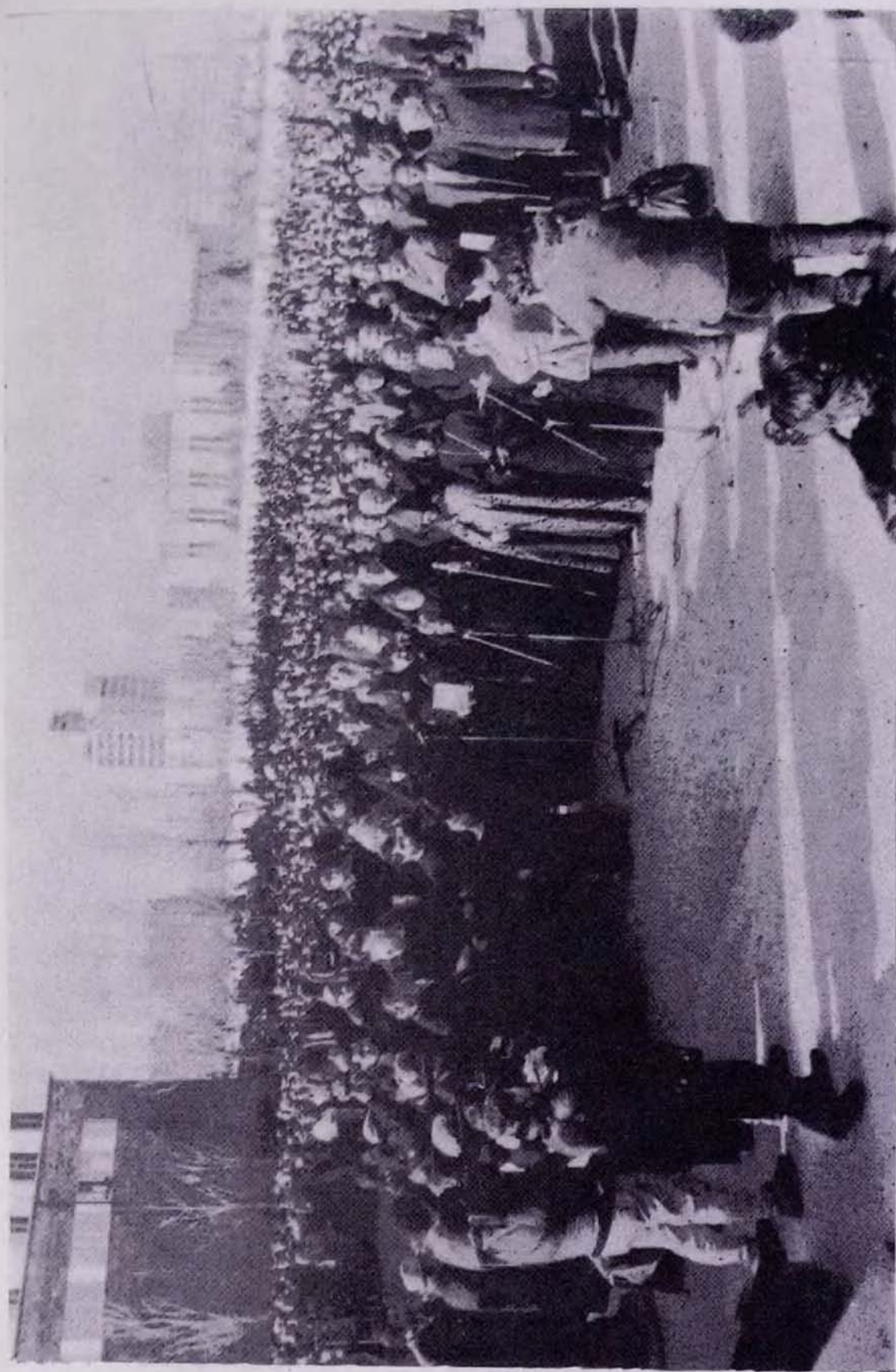
Սիրելի ժողովուրդ, ձեր վիշտը և տառապանքը ձեր սրտերի մեջ ծրարած, այսօրվանից, այս պահից, մեծ երկրաշարժի տարելիցից հետո, դարձրեք դեմքերդ ձեր դեպի արև, դեպի կյանք, դեպի լույս՝ հավատքով աներեր և հույսով անմար և կամեցողությամբ անսասան, որ հայ ժողովուրդը այսօրվանից սկսյալ առավել կամրապնդի իր ամբողջական միասնությունը՝ հայրենի պետություն, հայրենի ժողովուրդ, Արցախի ժողովուրդ և Սփյուռքի հայություն, մեկ սիրտ, մեկ հոգի և մեկ բռունցք, որպեսզի կարողանանք դիմագրավել բոլոր այն դժվարությունները, գուցե և վտանգը, այո՛, վտանգը, պատահաբար չեմ օգտագործում ես այս բառը, այո՛, դիմագրավելու համար այդ բոլոր դժվարությունները և վտանգը, առանց կորցնելու մեր ներքին ամբողջական միասնությունը, գործակցությունը, համերաշխումը, եղբայրական սերը փոխադարձ, գուցե և ներողամտությունը ի հարկին, բայց, համեմայնդեպս, միշտ մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մաս բուժելու համար մեր վերքերը աղետյալ շրջաններում, վերականգնելու մեր քանդված քաղաքներն ու գյուղերը, մոտ եռանդ և մոտ վերածնունդի շունչ բաշխելով մեր աղետյալ ժողովրդին, որպեսզի մոտ ապագային մեր հայրենիքը մտնի իր մոտ, իր վերածնված, վերանորոգված խաղաղ և շինարար ճանապարհի վրա։

Մաղթում եմ ես բոլոր հայերին՝ մտքի պայծառություն, ողջմտություն, բազուկների ուժ, աշխատանքի եռանդ անսպառ, որպեսզի ամեն մեկը իր աշխատանքի վայրից, որպես քաղաքացի մեր հավիտենական Մայր Հայաստանի, իր պարտքը լիովին կատարի։ Թող Աստված օրհնի մեր Մայր Երկիրը՝ Հայաստան, որին միավորված է Արցախի աշխարհը, թող Աստված օրհնի համայն ազգը հայոց, թող Աստված օրհնի մեր բոլոր բարի, շինարար, ազնիվ մտածումները, զգացմունքները, մեզի մոտ ուժ և եռանդ պարգևի, որպեսզի հաջենք մեր իղձերի իրականացման ափին։

«Ծնորհք, սեր և խաղաղություն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ»։

«Ողջ լերուք, գօրացեալ Սուրբ Հոգւով և յաւէտ օրհնեալ ի Տեառնէ և ի մէնջ»։ Ամեն։

Ժամը 11 անց է 41 րոպե։ Մեկ տարի առաջ, ճիշտ այս պահին, երբաց Հայոց երկիրը, և մի քանի վայրկյանում ավերվեց Հյուսիսային Հայաստանը։ Հայտարարվեց լուծյալ թույլ։ Խորհրդավոր լուծյալ մեջ

Երկրաշարժի քոչերի շրջանային հավերժացումը Հոբանակոթողի հանձնարարությանը

(Ապրիլի 7 թվականի 1889 թ.)

հնչեցին զանգերի մեղմ դողալներ: Այդ դողալները տարածվեցին անշարժացած ժողովրդի գլխավերևում և իրենց թևերին առած նրանց սրտերի աղոթքն ու աղերսանքը՝ բարձրացան դեպի երկինք, դեպի Աստված. «Գթա, Տէր, զհոգիսն մեր ննջեցելոց և ողորմեա ազգիս Հայոց»... Լոռւոյան րոպեից հետո Երևանի կամերային երգչախմբի կատարմամբ հնչեցին շարականներ և հոգևոր ու ազգային երգեր:

Հուշադրյուրի բացման արարողությունից հետո Վեհափառ Հայրապետն իր ուղեկիցներով վերադարձավ Մայր Աթոռ:

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՏՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

«Պաշտօն ծայրագոյն վարդապետաց է՝ ունելով զուսումն վարդապետութեան և զգիտութիւն Հիմ և Նոր Աստուածային Կտակարանաց, և զդասանութիւն խոստովանութեան ուղղափառ հաւատոյ ի սուրբ Երրորդութեանն և ի մարդեղութեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ առնել զբեմքասացութիւնս և ծագէ ի ծագ անխափան քարոզել»:

(ՄՍԾՏՈՑ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ)

Սույն թվականի հոկտեմբերի 31-ին, ժամը 11-ին, Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում տեղի ունեցավ Տորոնտոյի հայոց հոգևոր հովիվ հոգեւոր Ս. Հովնան վրդ. Տերտերյանի Նայրագոյն վարդապետական թեզի բանավոր պաշտպանությունը:

Հանդիսությունը նախագահում էր Գերագոյն Հոգևոր Խորհրդի ատենապետ գերաշնորհ Ս. Սիոն արքեպս. Մանուկյանը:

Հանդիսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և հյուրեր:

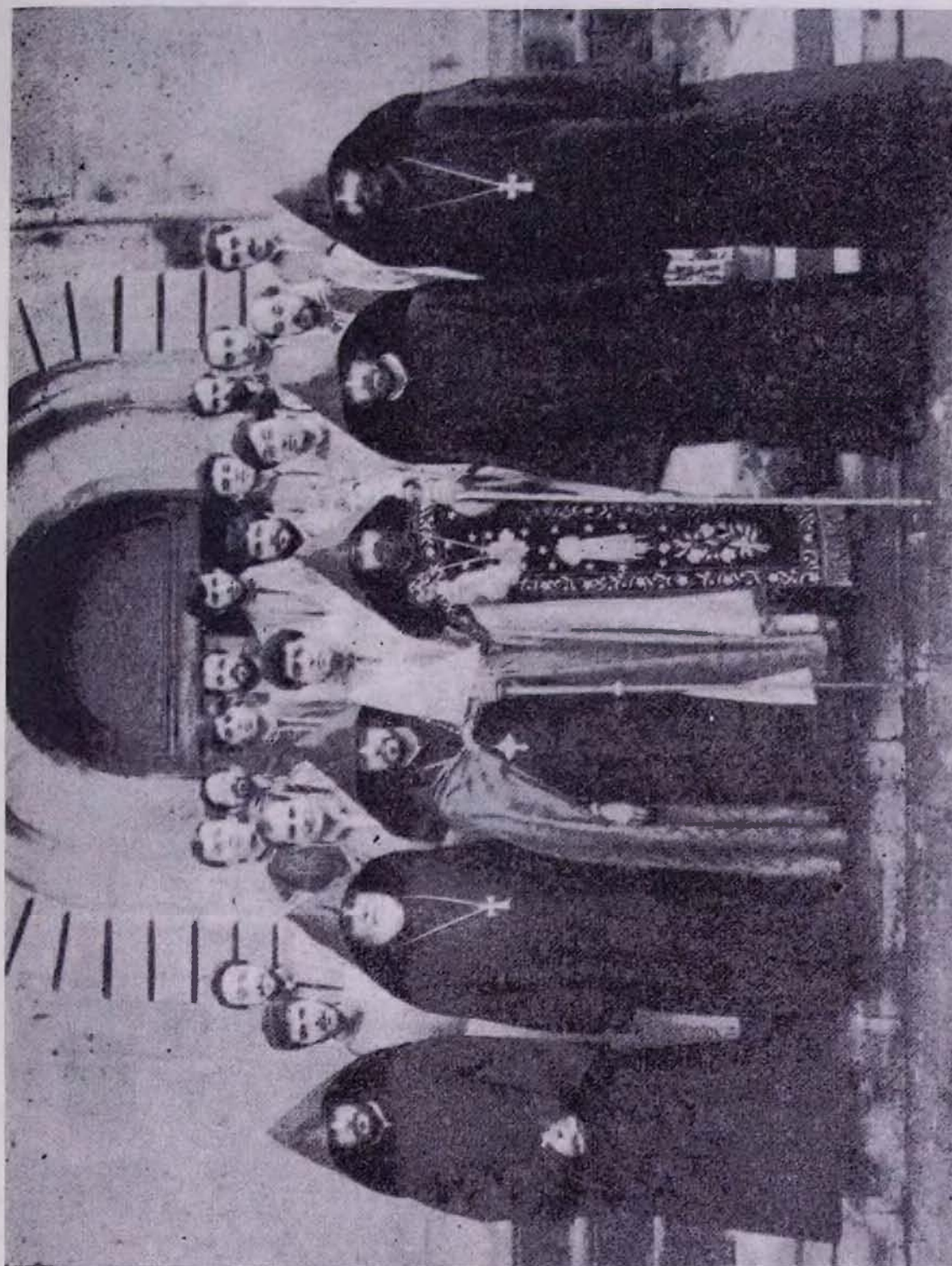
Ս. Հովնան վրդ. Տերտերյանը իր ծայրագոյն վարդապետական թեզը նախօրոք ներկայացրել էր Վեհափառ Հայրապետին: Վեհափառ Հայրապետի բարձր կարգադրությամբ կազմվել էր քննիչ հանձնա-

խումբ՝ հետևյալ անդամներով. հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Ս. Անանիա եպս. Արաքսյան (նախագահ), Մար Աթոռի միջեկեղեցական հարաբերությունների բաժնի ընդհանուր քարտուղար, հոգեվոր ճեմարանի վաստակաշատ դասախոս սրբ. Պարզև Ծափբազյան և բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ պրն. Պետրոս Բեդիրյան:

Ս. Հովնան վրդ. Տերտերյանի ծայրագոյն վարդապետական թեզի թեման էր՝ «Հոգևորականի կոչումը», բաղկացած 86 էջից և ունի հետևյալ գլխաբաժանումները.

1. Հոգևորականի կոչումը:
2. Հոգևորականը ծուխին մէջ:
3. Հայ երիտասարդը՝ վաղուան եկեղեցին:
4. Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին և հայ հոգևորականը:

Նախ քննիչ հանձնախումբը ներկա-

Օշականի Ա. Մարտիկ Մաշտոցի կնիքներու առջև

յացրեց իր կազմած կարծիքը, ապա իր թեզի բանավոր պաշտպանությամբ հանդես եկավ հոգեշնորհ հայր սուրբը:

Հանդիսության վերջում գերաշնորհ Տ. Սիոն սրբեպ. Մանուկյանը, բարձր գնահատելով կատարված աշխատանքը, շնորհավորեց հոգեշնորհ հայր սուրբին և քաջալերիչ խոսք ասաց նրան՝ իր ապագա հովվական ու ազգային գործունեության լսապարեզում:

Հավարտ հանդիսության քննիչ հանձնաժողովի անդամները և Տ. Հովնան վրդ. Տերտերյանը առաջնորդվեցին Վեհաքան, որտեղ Նորին Սրբությունը շնորհավորեց Տ. Հովնան վարդապետին, իր գոհունակությունը հայտնեց կատարված աշխատանքի համար և տվեց իր օրհնությունը:

Հաջորդ օրը, նոյեմբերի 1-ին, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում տեղի ունեցավ Տ. Հովնան վրդ. Տերտերյանի ծայրագույն վարդապետական աստիճանի տվչության արարողությունը՝ ըստ Զեռնադրության Մաշտոցի: Ծայրագույն վարդապետական աստիճանի տվչության արա-

րողությունը կատարեց գերաշնորհ Տ. Անանիա եպս. Արաքաջյանը:

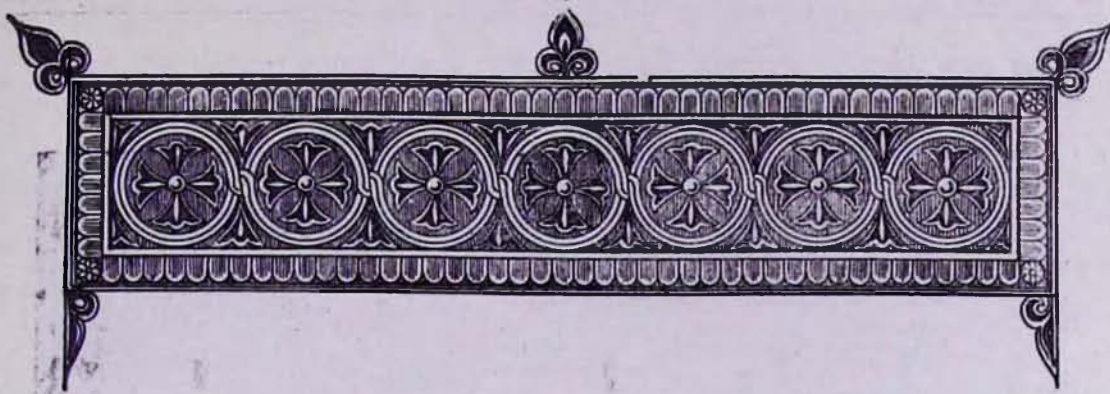
Արարողությանը ներկա էին Մայր Աթոռի և Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հոգևորականությունը, Մայր Աթոռի սարկավագաց դասը, բազմաթիվ հավատացյալներ:

Հավարտ արարողության սրբազան հայրը և ներկաները շնորհավորեցին նորընծա հայր սուրբին՝ իրենց հոգեկան ուրախությունն արտահայտելով ադառթիվ, և մաղթեցին Աստուծո շնորհները և անձնուրաց նվիրում հայ ժողովրդին և Հայ Եկեղեցուն:

• •

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը ևս շնորհավորում է Հայ Եկեղեցու նվիրյալ սպասավորին ծայրագույն վարդապետական բարձր աստիճանին արժանանալու համար և մաղթում նոր եռանդ ու նորանոր հաջողություններ՝ ի մխիթարություն աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի ու Հայ Առաքելական Եկեղեցու:

ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՏՎՉՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 2-ին և 4-ին հոգևոր, ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում տեղի ունեցավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 7 աթոռա հայրերի վարդապետական թեզերի բանավոր պաշտպանությունը:

Տ. Վարդան արք. Դիլանյանը, Տ. Սեպուհի արք. Չուլջյանը, Տ. Նավասարդ արք. Կնոյանը, Տ. Սերովբե արք. Իսախանյանը, Տ. Աբրահամ արք. Մկրտչյանը, Տ. Նաթան արք. Հովհաննիսյանը և Տ. Միքայել արք. Աջապահյանը նախօրոք վարդապետական աստիճան ստանալու իրենց թեզերը ներկայացրել էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ կազմվել էր քննիչ հանձնախումբ՝ հետևյալ կազմով. հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Տ. Անանիա եպ. Արաբաջյան (նախագահ), հոգևոր ճեմարանի վաստակաշատ դասախոս, Մայր Աթոռի միջնակեցական բաժնի ընդհանուր քարտուղար պրն. Պարզև Ծախբազյան և հոգևոր ճեմարանի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Պետրոս Բեդիրյան:

Թեզերի բանավոր պաշտպանության օրերին հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում նախագահում էր Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամապետ գերաշնորհ Տ. Սիոն արքեպ. Մանուկյանը:

Հանդիսությանը ներկա էին Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամները, Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի

դասախոսական կազմը, ուսանողությունը և այլ հրավիրյալներ:

Նոյեմբերի 2-ին, առավոտյան ժամը 11-ին, սկսվեց վարդապետական թեզերի բանավոր պաշտպանությունը:

Նախ իր թեզի բանավոր պաշտպանությամբ հանդես եկավ Տ. Սեպուհի արք. Չուլջյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Պահքը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցում»:

Ուսումնասիրությունը ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Երկու խոսք:

2. Ներածություն:

3. Պատմական տվյալներ Հայաստանյայց Եկեղեցու պահքի մասին:

4. Հայաստանյայց Եկեղեցու պահքերը.

ա. Առաջավորաց պահք:

բ. Քառասնորդական կամ Մեծ Պահքի Հայաստանյայց Եկեղեցում:

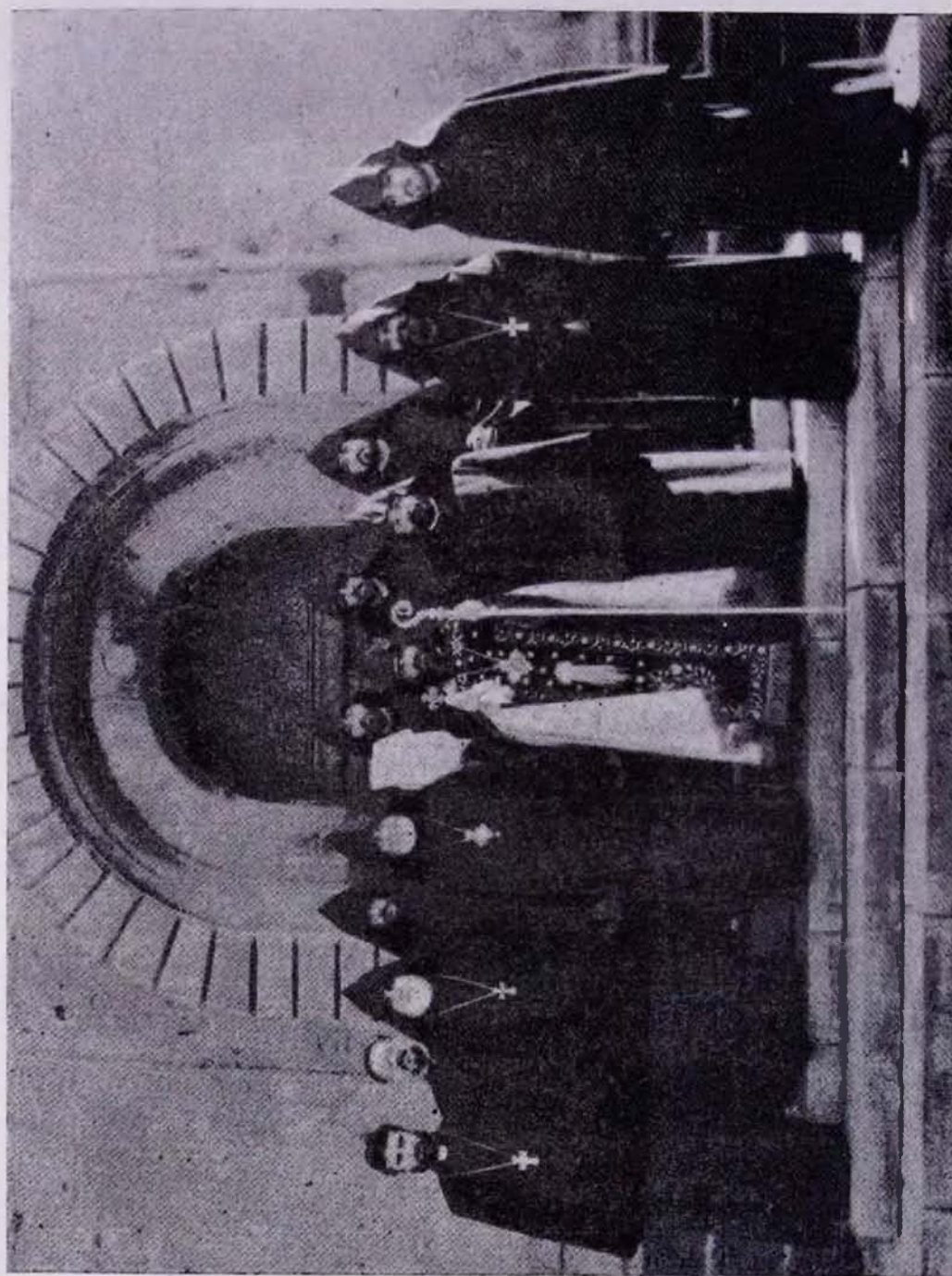
գ. Չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերի պահք:

դ. Հալ Եկեղեցու շաբաթապահքերը:

5. Եզրակացություն:

Սպա իր թեզի բանավոր պաշտպանությամբ հանդես եկավ Տ. Նաթան արք. Հովհաննիսյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Հերմասի «Հովիվ»»:

Օշականի Ս. Մարոսյ Մաշտոց եկեղեցու առջև

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 176 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Առաջաբան:
2. «Հովիվ» գրքի հեղինակի և գրության շահանակի հարցը:
3. «Հովիվ» գրքի համառոտ բովանդակությունը:
4. Ապաշխարության անհրաժեշտության պատճառները:
5. Հերմասը բարոյախոս:
6. Հերմասի վերաբերմունքը ընկերաին անհավասարության նկատմամբ:
7. Առնչություններ Ավետարանների հետ:
8. Հերմասի աստվածաբանական հայացքները:
9. Բնագրի թարգմանությունը. օգտագործված գրականության ցանկ:

Ապա իր թեզի բանավոր պաշտպանությանը հանդես եկավ Ս. Նավասարդ արդ. Կճոյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Գրիգոր Տաթևացու քրիստոսաբանական հայացքները»:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 84 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Մուտք:
2. Գրիգոր Տաթևացու Աստվածաբանությունն ու Աստվածաբանական հիմնական սկզբունքները:
3. Քրիստոսի մարդեղությունն ու Աստվածությունը:
4. Քրիստոսի փրկագործությունը:
5. Եզրակացություն:
6. Օգտագործված գրականության ցանկ:

Ապա իր թեզի բանավոր պաշտպանությանը հանդես եկավ Ս. Սերովյե արդ. Իսախանյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Տասնաբանյա պատվիրանների բարոյականությունը և Քրիստոս»:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 60 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Երկու խոսք:
2. Մովսեսը և հրեական օրենքը:
3. Հրեական օրենքը և Տասնաբանյա պատվիրանները:
4. Հրեական օրենքը և Քրիստոս:
5. Տասնաբանյա պատվիրանները և Քրիստոս:

Նոյեմբերի 4-ին հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում շարունակվում է վարդապետական թեզերի բանավոր պաշտպանությունը:

Նախ իր վարդապետական թեզի բանավոր պաշտպանությանը հանդես եկավ Ս. Արրահամ արդ. Մկրտչյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Հայր մեր»-ի մեկնությունները հայ մեկնողական գրականության մեջ (ըստ Եղիշեի, Գր. Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Վարդան Արևելցու և Գր. Տաթևացու)»:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 121 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Ներածություն:
2. Բնական բնագրերի կազմման սկզբունքները:
3. «Հայր մեր»-ի մեկնության առանձնահատկությունները հայ մեկնիչների մոտ:
4. Բնական բնագրեր:
5. Ցանկ ձեռագրաց:

Ապա իր թեզի բանավոր պաշտպանությանը հանդես եկավ Ս. Միքայել արդ. Աջապահյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Կիլիկյան մայրաքաղաք Սիսը 1890—1920 թթ.»:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 72 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները.

1. Երկու խոսք:
2. Ընդհանուր ակնարկ:
3. Ջարդերի շրջան:
4. 1895—96 թթ. Համիդյան ջարդերը:
5. Աղանալի ջարդ:
6. Մեծ եղեռն:
7. Կիլիկիո պարպումը 1918—20 թթ.:
8. Ծանոթագրություններ:
9. Օգտագործված գրականության ցանկ:

Վարդապետական թեզ էր ներկայացրել նաև Վարդան արդ. Դիլանյանը:

Նրա ուսումնասիրության թեման էր՝ «Կարապետ եպիսկոպոս Մկրտչյան. կյանքը. գրական գործունեությունը»:

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է 62 էջից և ունի հետևյալ բաժանումները:

1. Կարապետ եպիսկոպոսի կյանքը և կենսագրությունը:
2. Գրական գործունեությունը:
3. «Շողակաթ» ամսագրի հրատարակությունը:
4. Կարապետ եպիսկոպոսի «Հովհան Մանդակունի և Հովհան Մարավանցի» աշխատությունը:

Ավարտաճառերի բանավոր պաշտպանությունից երկու օր անց, նոյեմբերի 6-ին, Օշականի Ս. Մաշտոց եկեղեցում տեղի ունեցավ մասնավոր վարդապետական աս-

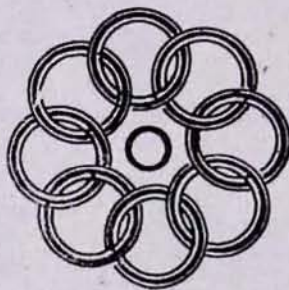
տիճանի տվչության կարգը ըստ Հայաստանյայց Եկեղեցու Ձեռնադրության Մաշտոցի:

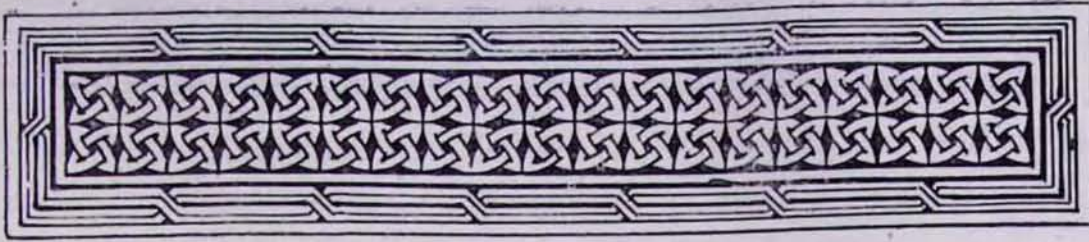
Մասնավոր վարդապետական աստիճանի շնորհման արարողությունը կատարվեց Օշականի Ս. Մաշտոց եկեղեցում՝ ձեռնադր. Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Ս. Անանիա եպս. Արաբաշյանի և խարտավիլականությամբ Մալո տաճարի լուսարարապետ գերաշնորհ Ս. Հուսիկ արքեպս. Սանթրուրյանի:

Հավարտ արարողության գերաշնորհ սրբազան հայրերը և արարողությանը ներկա Մալո Աթոռի միաբանները, Ս. Մաշտոց եկեղեցու հոգևորականաց դասը և հոգևոր ճեմարանի ուսանողները շնորհավորեցին նորընծա վարդապետներին:

Նույն օրը Վեհարանում նորընծա վարդապետներին ընդունեց Վեհափառ Հայրապետը, շնորհավորեց նրանց և տվեց իր հայրական բարեմաղթություններն ու օրհնությունները:

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը ևս շնորհավորում է նորընծա վարդապետներին, որ նրանք իրենց հոգևոր ու իմացական կարողությունները այսուհետև ևս է՛լ ավելի արդյունավետությամբ ի սպաս կդնեն Հայ Առաքելական Եկեղեցու բարգավաճման ու հայ ժողովրդի ծառայության, միաժամանակ կշարունակեն մեր եռամեծ վարդապետների գիտական ու մշակութային գործունեությունը:

Տ. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԴԻԼԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1945 թ. հուլիսի 3-ին, Լեհիմսկանում:

1952—58 թթ. սովորել է տեղի Ղուկաս Ղուկասյանի անվան միջնակարգ դպրոցում:

1959 թ. ընդունվել է հոգևոր ճամարան և ավարտել 1966 թ.:

1966 թ., ձեռամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ գերաշնորհ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրուրյանի, ձեռնադրվել է սարկավագ:

1966 թ. պաշտպանել է իր ավարտաճառը՝ «Ոսկան վարդապետ Երևանցի» թեմայով, և ստացել բավարար գնահատական:

1967—70 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում:

1971 թ. վերադարձել է Մայր Աթոռ և աշխատել Վեհարանում որպես քարտուղար:

1972 թ. աշխատանքի է նշանակվել Բաքվի հայոց Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում որպես սարկավագ:

Նույն թվականին, ձեռամբ Տ. Կոմիտաս արքեպս. Տեր-Ստեփանյանի, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:

1989 թ. Բաքվում տեղի ունեցած հայահալած դեպքերի կապակցությամբ վերադարձել է Մայր Աթոռ:

1989 թ. նոյեմբերի 14-ին Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում, ձեռամբ Տ. Անանիա եպս. Արաքաջյանի և խարտավիակությամբ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սան-

թրույանի, ստացել է վարդապետական աստիճան:

Այժմ Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ աշխատանքի է նշանակված Թբիլիսիի Ա. Էջմիածին եկեղեցում:

Տ. ՍԵՊՈՒՀ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՎՋՅԱՆ

Ծնվել է 1959 թ. մարտի 24-ին, Թուրքիայի Մալաթիա քաղաքում: Նախնական կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Ներսիսյան վարժարանում:

1969 թ. ընտանիքով հաղեմադարձվել է Հայաստան և բնակություն հաստատել Լեւոնական քաղաքում, որտեղ շարունակել է միջնակարգ կրթությունը:

1974 թ. ընդունվել է Լեւոնականի երկաթուղային տեխնիկում:

1978 թ. ընդունվել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1979 թ. գորակոչվել է խորհրդային բանակ և զորացրվելուց հետո շարունակել ուսումը հոգևոր ճեմարանում:

1985 թ. դեկտեմբերին սարկավագ է ձեռնադրվել՝ ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի:

1986 թ. մարտին պաշտպանել է ավարտաճառ՝ «Ղուկաս Խարբերդցու թարգմանչական գործունեությունը» թեմայով: Հոգևոր ճեմարանն ավարտելուց հետո անցել է ծառայության Վեհարանում՝ որպես քարտուղար:

1987 թ. հունիսի 7-ին, Հոգեգալտյան տոնին, ձեռամբ Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանի, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա: Հետ ձեռնադրության շարունակել է ծառայությունը Վեհարանում:

1987 թ. սեպտեմբերին Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ նշանակվել է հոգևոր ճեմարանի փոխտեսուչ, որտեղ ծառայում է առ այսօր:

1989 թ. նոյեմբերին պաշտպանել է վարդապետական թեզ՝ «Պահքը Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցում» թեմայով:

Տ. ՆԱՎԱՍԱՐԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿՇՈՅԱՆ

Ծնվել է 1957 թ. սեպտեմբերի 18-ին, Երևանում:

1976 թ. ավարտել է Երևանի № 32 միջնակարգ դպրոցը:

1977—79 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում:

1981 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1984 թ. դեկտեմբերի 25-ին, ձեռամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի, ձեռնադրվել է սարկավագ:

1986 թ. պաշտպանել է ավարտաճառ՝ «Բանք ընդդիմադրականք ի քակտումն հերձուածոց Յակոբիկ Ասորոյ» թեմայով:

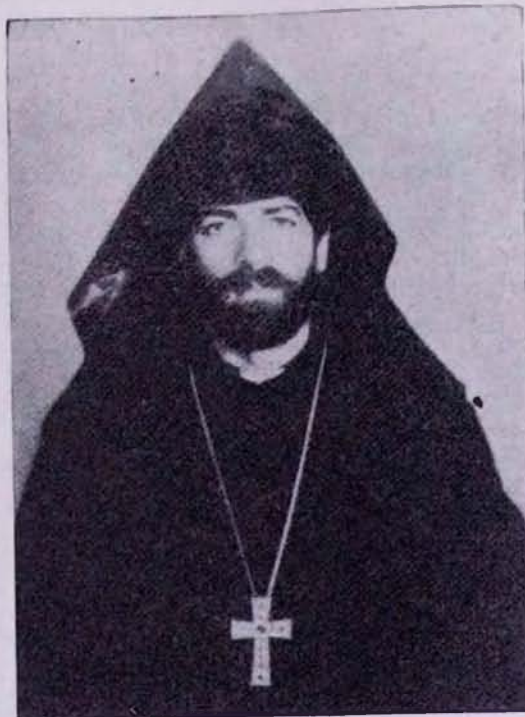
1985—86 թթ. աշխատել է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում որպես քարտուղար:

1987—89 թթ. աշխատել է որպես Մայր տաճարի եկեղեցական արվեստի բաժնի վարիչ և Մայր Աթոռի պաշտոն:

1987 թ. հունիսի 7-ին Մայր տաճարում, ձեռամբ Մայր Աթոռի դիվանապետ գերազնորի Տ. Ներսես արքեպս. Պողապալյանի, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:

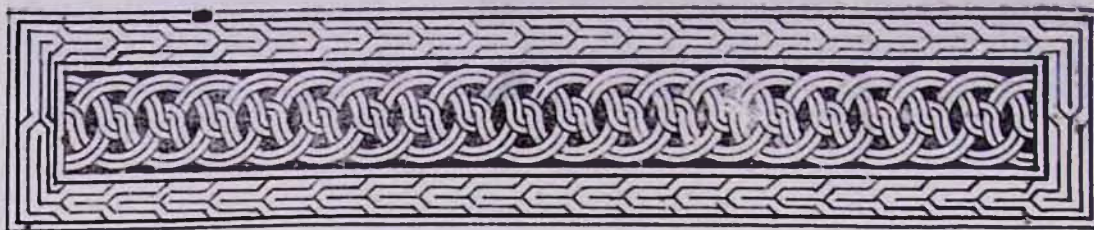
1987—89 թթ. եղել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գավազանակիրը:

1989 թ. սեպտեմբերի 7-ին, վեհափառ

Հայրապետի հրամանով, նշանակվել է Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու վանահայր:

Տ. ԱՐԲԱՀԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԿՐՏՅԱՆ

Ծնվել է 1961 թ. հունվարի 7-ին, Եղեգնաձորի շրջանի Ռիմո գյուղում:

1968—78 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի միջնակարգ դպրոցը:

1980—82 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում:

Ձորացրվելուց հետո ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1986 թ. փետրվարին, ձեռամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի, ձեռնադրվել է սարկավագ:

1986 թ. դեկտեմբերին պաշտպանել է ավարտաճառ՝ «Սյունյաց մետրոպոլիտությունը Օրբելլյանների իշխանության ժամանակ» թեմայով:

1987 թ. հունիսի 7-ին Մայր տաճարում, ձեռամբ Մայր Աթոռի ռիվսնապետ գերաշնորհ Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանի, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:

1986 թվականից աշխատում է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում որպես քարտուղար:

1987—88 և 1988—89 ռ. տարեշրջաններին դասավանդել է հոգևոր ճեմարանում «Հայ գրականություն» և «Վարք սրբոց» առարկաները:

Այժմ սովորում է ման Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի երրորդ կուրսում:

Տ. ՆԱԹԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ծնվել է 1955 թ. մայիսի 9-ին, Երևանում:

1982—71 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի № 114 միջնակարգ դպրոցը:

1970—75 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի Ա. Խաչատրյանի անվան երաժշտական ուսումնարանը:

1975 թ. ընդունվել է Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի դաշնամուրի բաժինը և ավարտել 1980 թ.:

1980—83 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ Վայքի շրջանի Խնձորոտ գյուղի միջնակարգ դպրոցում որպես երգ-երաժշտության ուսուցիչ:

1983—84 թթ. աշխատել է Էջմիածնի շրջանի Գալ գյուղի երաժշտական դպրոցում որպես դաշնամուրի դասատու:

1984 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1987 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Ստեփանոս Նախավկայի տոնի օրը, ձեռնադրվել է սարկավազ:

1988 թ. մարտի 10-ին պաշտպանել է ավարտաճառ՝ «Վաղ քրիստոնեական ջատագովական գրականությունը և Մինուկիոս Ֆելիքսի «Օկտավիոս» երկը» թեմայով:

1988—89 թթ. աշխատել է Վեհարանում որպես քարտուղստ:

1988 թ. մայիսի 22-ին, ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրոյանի, ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա:

Այժմ աշխատում է հոգևոր ճեմարանում որպես դաստիարակ, միաժամանակ դասավանդում է «Ընդհանուր Եկեղեցու պատմություն» և «Սոփեջո» առարկաները:

Տ. ՄԻՔԱՅԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԶԱՊԱՀՅԱՆ

Ծնվել է 1963 թ. դեկտեմբերի 27-ին
Լեւոնական քաղաքում:

1981 թ. ավարտել է տեղի Գ. Սունդուկ-
յանի անվան անգլերեն լեզվի թեքումով
№ 20 միջնակարգ դպրոցը և նույն տա-
րում ընդունվել Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճե-
մարան:

1982—84 թթ. ծառայել է խորհրդային
բանակում, որից հետո շարունակել է ու-
սումը հոգևոր ճեմարանում:

1986 թ. դեկտեմբերի 25-ին, ձեռամբ
Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ
արքեպս. Սանթրոյանի, ձեռնադրվել է
սարկավագ:

1987 թ. ավարտել է հոգևոր ճեմարանը
և աշխատանքի անցել Վեհարանում որ-
պես քարտուղար, իսկ 1988 թ. փետրվա-
րից՝ հոգևոր ճեմարանում որպես դաս-
տիարակ:

1988 թ. մարտի 10-ին պաշտպանել է
իր դիպլոմային ավարտաճառը՝ «Պետրոս
Բերդումյան. կյանքը, գործը և «Մեկնու-
թիւն Յորայ» աշխատությունը» թեմայով:

1988 թ. մայիսի 22-ին Տ. Հուսիկ արք-
եպիսկոպոսի ձեռամբ ձեռնադրվել է կու-
սակրոն քահանա:

Հետ ձեռնադրության ճանակվել է
Մայր տաճարի փոխլուսարարապետ, ա-
պա ուսումնական տարվա սկսվելուց հե-
տո, դարձյալ շարունակել է իր աշխա-
տանքը հոգևոր ճեմարանում՝ միաժամա-
նակ դասավանդելով «Ս. Պատարագի
մեկնություն» առարկան:

1989 թ. մարտի 20-ին ճանակվել է Ե-
ղեզնաձորի Ս. Խաչ վանքի վանահայր,
ապա եկեղեցիների վերաբացման առիթով
մեկնել է Արցախ և հունիսի 15-ից ստանձ-
նել Գանձասարի վանքի վանահոր պար-
տականությունները:

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրաքանչյուր տարի Հայաստանյայց եկեղեցին մեծ շուքով է նշում Սրբոց Թարգմանչաց տոները: Այս տարի ևս բազմամարդ էր Օշականի Մեծ Մաշտոցի անունը կրող եկեղեցին: Պահը հանդիսավոր էր անհրաժեշտ, որ նույն եկեղեցում, Վեհափառ Հայրապետի բարձր կարգադրությամբ, իրենց քահանայական կոչումն ստացան ու ձեռնադրվեցին հոգևոր ճեմարանի շրջանավարտ երկու բարեշնորհ սարկավազներ՝ Սարգիս Գուտուզյանն ու Գարսևան Երսևյանը:

Նախորդ օրը, հոկտեմբերի 13-ին, երեկոյան ժամերգությունից հետո, Մայր տաճարում տեղի էր ունեցել «Յերեկոյէ կոչումն քահանայութեան» կարգը, ըստ Ձեռնադրության Մոշտոցի՝ խարտավիլակությամբ Ս. Նավասարդ արդ. Կճոյանի:

Հոգեշնորհ հայր սուրբը վկայել էր մորընձաների հոգևոր ու մտավոր պատրաստվածության մասին՝ արժանանալու քահանայական ձեռնադրության:

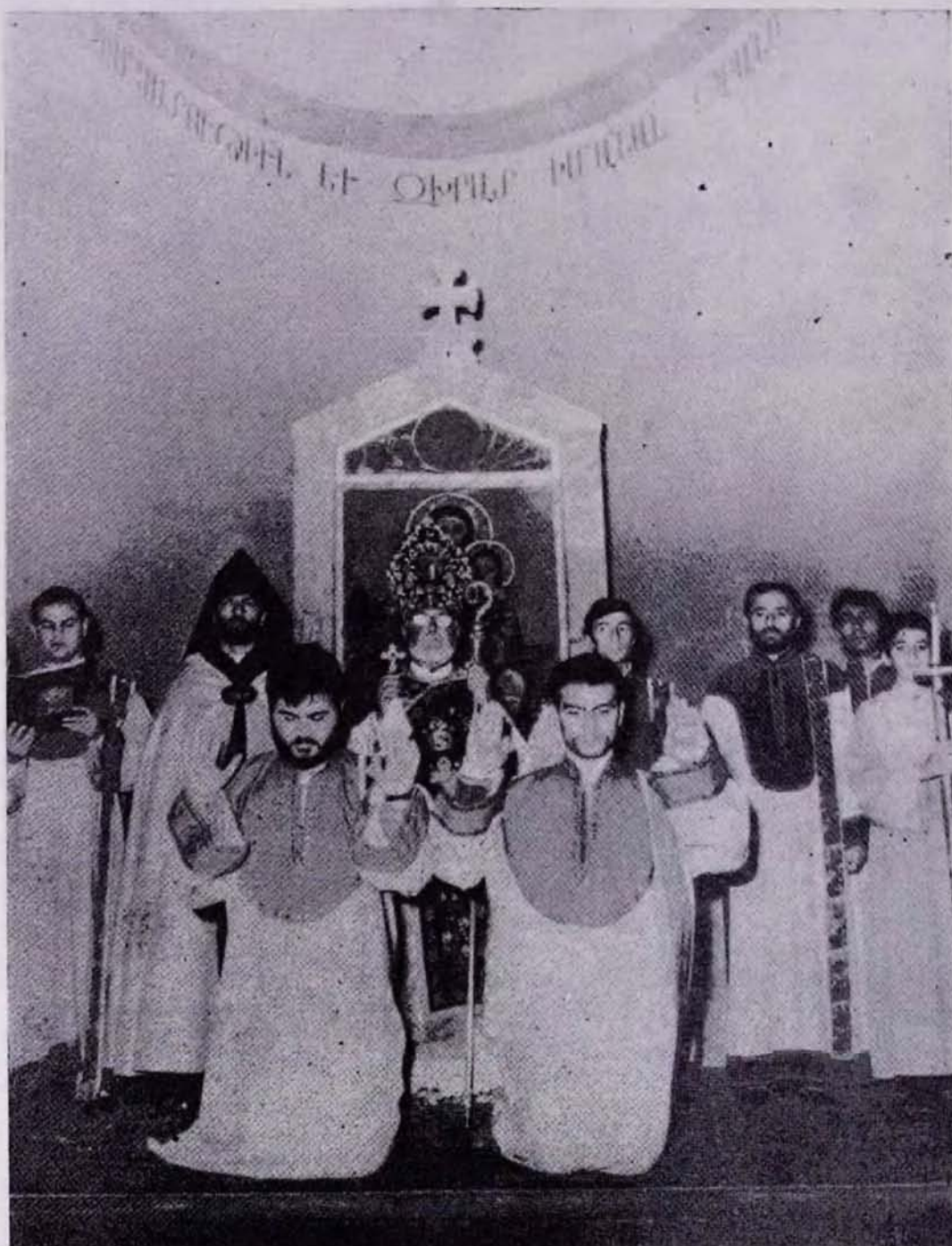
Հոկտեմբերի 14-ին Ս. Մշտոց եկեղեցում պատարագ մատուցեց Մայր Աթոռի լուսարարապետ գերաշնորհ Ս. Հուսիկ արքեպս. Սանթրուրյանը: Պատարագի ընթացքին տեղի ունեցավ անվանակոչության ու օծման

արարողությունը: Սարգիս սարկավազը վերանվանվեց Ս. Մխիթար քահանա, իսկ Գարսևան սարկավազը՝ Ս. Մկրտիչ քահանա: Նորընծաները տվեցին իրենց առաջին օրհնությունը՝ «Խաղաղությո՜ւն ամենեցուն»:

«Ողջոյն»-ի պահին Ս. Հուսիկ սրբազանը ողջագուրվեց և շնորհավորեց մորընձաններին: Նրան հետևեցին բոլոր «քահանայք և սարկավազք»: Ասլա պատարագիչ սրբազան հայրը արտասանեց ոգեշունչ քարոզ՝ անդրադառնալով Հայ եկեղեցու այսօրվա դերին ու հայ հոգևորականի գործունեության նշանակությանը մեր ժողովրդի կյանքում: Սրբազան հարը մաղթեց մորընձաններին՝ պատվով շարունակելու նախնյաց սուրբ ավանդությունները:

Ս. պատարագին ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը, Ս. Մաշտոց եկեղեցու քահանայից դասը, հոգևոր ճեմարանի ուսանողությունը և բազմաթիվ հավատացյալներ:

Նույն օրը, երեկոյան, կատարվեց «Օրհնություն արեղայի» և «Օրհնություն վեղարի» կարգը, և Ս. Մխիթար քահանայից տրվեց կուսակրոն քահանայության խորհրդանիշ վեղար:

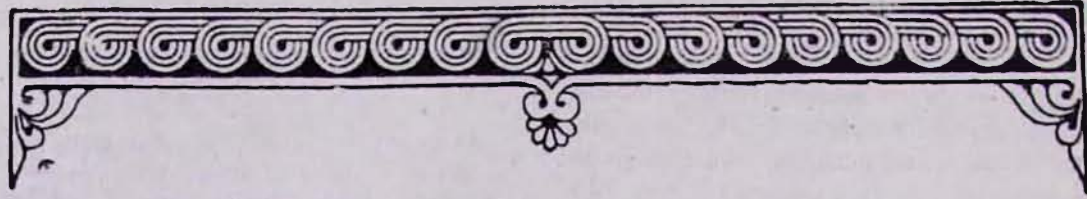
Ձեռնադրության արարողությունից մի պահ

Ձեռնադրության առթիվ Վեհարանում
նորընծաներին ընդունեց Վեհափառ Հայ-
րապետը, շնորհավորեց նրանց և մաղթեց,
որ լինեն հավատավոր սպասավորներ
Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկե-
ղեցու:

• •

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը
ես շնորհավորում է նորընծաներին, մաղ-
թելով, որ լինեն «հովիվ քաջ» և անմնա-
ցորդ նվիրվածությամբ ծառայեն աշխար-
հասփյուռ մեր ժողովրդին:

Տ. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԵՂԱ ԳՈՒՏՈՒԶՅԱՆ

Ծնվել է 1965 թ. փետրվարի 12-ին Բել-
րուսում:

Նախնական կրթությունը ստացել է տե-
լի Սահակ-Մեսրոպյան և Սահակյան վար-
ժարաններում:

1978 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հո-
գևոր ճեմարան:

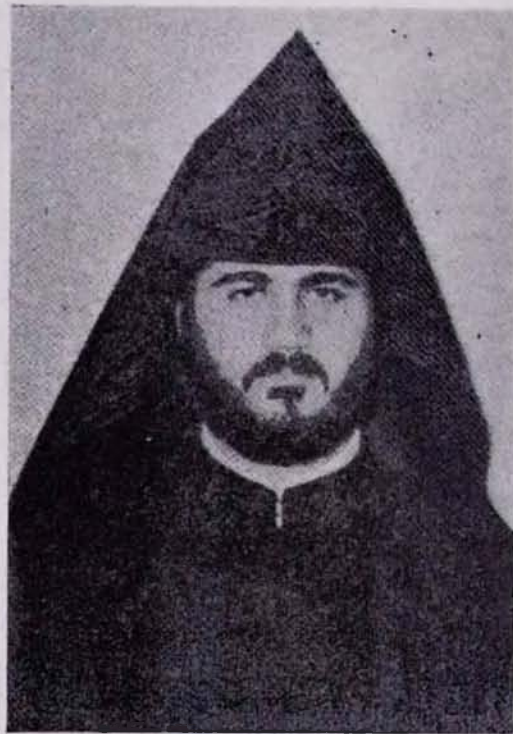
1983 թ. դեկտեմբերի 25-ին, ձեռամբ
Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Տ.
Ներսես արքեպս. Պողոսյանի, ձեռնա-
դրվել է սարկավագ:

1985 թ., հոգևոր ճեմարանի դասընթաց-
ներն ավարտելուց հետո, աշխատանքի է
նշանակվել Մայր Աթոռի «Ալեք և Մարի
Մանուկյան» գանձատանը, միաժամանակ
որպես ազատ ունկնդիր մասնակցել Երե-
վանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատո-
րիայի դասընթացներին:

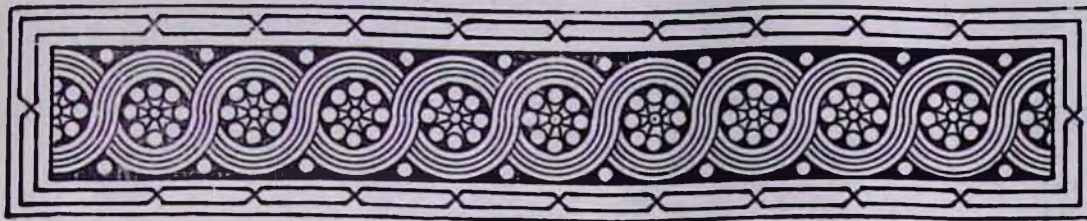
1986 թ. մարտի 13-ին պաշտպանել է
ավարտաճառ՝ «Հայոց պատարագի ա-
վանդական մեղեդիները» թեմա ով և
ստացել Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի
դիպլոմ:

1986 թ. օգոստոսին ծառայության է
նշանակվել Ուրուգվայի մայրաքաղաք
Մոնտեվիդեոյի հայկական եկեղեցում:

Միաժամանակ ստանձնել է տեղի Նու-
սուրյան և Ալեք Մանուկյան վարժարան-
ների հայկական բաժինների տնօրինու-
թյունը: Ղեկավարել է նաև «Մակար Եկ-
մայան» քառաձայն երկսեռ խումբը:

Քառասունքը Մայր Աթոռում անցկաց-
նելուց հետո կոմեկնի Արգենտինա՝ ի ծա-
ռայություն տեղի հայ հավատացյալ ժո-
ղովրդի:

Տ. ՄԿՐՏԻԶ ԲԱՀԱՆԱ ԵՐԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1965 թ. մայիսի 9-ին, Էջմիածնի շրջանի Դաշտ գյուղում:

1972—80 թթ. սովորել է տեղի ութամյա դպրոցում, իսկ 1980—82 թթ. ավարտել է Էջմիածնի շրջանի Ծափումյան գյուղի միջնակարգ դպրոցը:

1982—83 ուսումնական տարում ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1983—85 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում:

Զորացրվելուց հետո ուսումը շարունակել է հոգևոր ճեմարանում:

1989 թ. մայիսի 7-ին, ձեռամբ Մայր տաճարի լուսարարապետ գերաշնորհ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի, ձեռնադրվել է սարկավագ:

1989 թ. ավարտելով հոգևոր ճեմարանի լրիվ դասընթացը, աշխատանքի է նշանակվել «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունում, իսկ այնուհետև՝ Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում:

Քառասունքն անցկացնելուց հետո, իր քահանայական ծառայությունը կշարունակի նույն եկեղեցում:

ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Վեհափառ Հայրապետի բարձր կարգա-
դրությամբ Ս. Պայանե եկեղեցում, ձեռամբ
Սյունյաց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ.
Ասողիկ եպս. Արիստակեսյանի, կատար-
վեց Սարգիս սրկ. Ղանդիլյանի քահանա-
յական ձեռնադրությունը:

Դեկտեմբերի 10-ին, կիրակի օրը, ս.
պատարագից սուաշ, կատարվում է նոր-
ընծաի ձեռնադրության կարգը: Նորըն-
ծան ծնրադիր առաջնորդվում է դեպի Ս.
Խորան և ապա ձեռքերը բարձրացրած
դառնում դեպի հավատացյալ բազմությու-
նը, հրաժարվում աշխարհից՝ կոչվելու
համար «ի սարկաւագութենէ ի քահանա-
յութիւն սրբոյ եկեղեցոյ»: Այդ պահին
սուրբ եկեղեցու կամարների տակ հնչում
է հանդիսավոր ու հաղթական «Աստուա-
ծային և երկնային շնորհ, որ լնու զպէտս
սպասաւորութեան առաքելական եկեղեց-
ոյ» շարականը:

Այնուհետև նորընծան մոտենում է ձեռ-
նադրիչ Տ. Ասողիկ եպիսկոպոսին, որն իր
ձեռքը դնում է նրա գլխին և հանդիսավոր
արտասանում ձեռնադրության աղոթքը.
«Ես դնեմ զձեռս ի վերայ սորա և դուք ա-
մենեքեան սղօթս արարէք զի արժանի
լիցի սա զաստիճան քահանայութեան, ա-
նարատ պահել առաջի սեղանոյ Տեառն

Աստուծոյ»: Դպրաց դասը միաբերան
վկայում է. «Արժանի է»:

«Ողջոյն»-ից առաջ նորընծան աղոթքով
ու օրհնությամբ ստանում է քահանայա-
կան փիլոն, սաղավարտ, փորուրար և
շուրջառ:

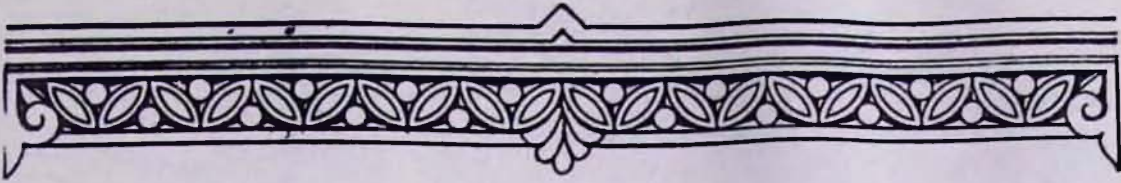
Մոտենում է ձեռնադրության խորհրդա-
վոր պահը: Տ. Ասողիկ սրբազանը մեռո-
նանիչը ձեռքին մոտենում է նորընծային,
օծում սրբալույս մեռոնով նրա ճակատն
ու ձեռքերը և վերանվանում Տ. Նորայր
քահանա:

Նորընծա տեր հայրը տալիս է իր առա-
ջին օրհնությունը՝ «Խաղաղութիւն ամենե-
ցուն»:

Արարողության ավարտին պատարագիչ
սրբազանը և արարողությանը ներկա հո-
գևորականներն ու հավատացյալները
շնորհավորում են նորընծա Տ. Նորայր
քահանային, մաղթելով անձնուրաց նվի-
րում՝ ի սպասավորություն Հայ Եկեղեցու
և հավատացյալ հայ ժողովրդի:

• •

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությամբ
ևս շնորհավորում է նորընծային, այն հույ-
սով, որ նա պատվով ու նվիրումով կկա-
տարի Հայաստանյայց Առաքելական Եկե-
ղեցու հոգևորականի իր կոչումը:

Տ. ՆՈՐԱՅՐ ՔԱՀԱՆԱ ՂԱՆԴԻԼՅԱՆ

Ծնվել է 1963 թ. փետրվարի 9-ին,
ՀԽՍՀ Թալինի շրջանի Արագած ավանում:

1970—80 թթ. սովորել և ավարտել է
տեղի № 1 միջնակարգ դպրոցը:

1981—83 թթ. ծառայել է խրոհրդային
բանակում:

1983 թ. ընդունվել է Ս. Էջմիածնի հոգե-
վոր ճեմարան:

1988 թ. մայիսի 12-ին, ձեռամբ Մայր
տաճարի լուսարարապետ գերաշնորհ Տ.
Հուսիկ արքեպս. Սանթրույանի, ձեռնա-
դրվել է սարկավագ:

1989 թ. մայիսի 13-ին պաշտպանել է
սուարտաճառ՝ «Սսից կաթողիկոսական Ա-
թոռի տեղափոխման նախապատմությու-
նից» թեմայով և արժանացել «քաջալավ»
գնահատականի:

Մա.ր Աթոռում քառասունքը անցկաց-
նելուց հետո, հոգևոր ծառայության կմեկ-
նի Ղալիսնի շրջանի Ս. Հռիփսիմե եկե-
ղեցի՝ որպես հոգևոր հովիվ:

ՍՍ.ՐԿԱՎԱԳԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՂՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոնեական աշխարհի մեծագույն տոներից մեկն է Առնիամոս Նախավկայի տոնը: Ինչպես միշտ, այս տարի ևս մեծ շուքով նշվեց առաջին կարապետի տոնը Ս. Էջմիածնում: Առավոտյան ժամը 11-ին Մայր տաճարի Ավագ խորանի վրա, տոնական ս. պատարագ մատուցեց հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերաշնորհ Ս. Ամանիա եպս. Արաբաջյանը:

Ս. Գրական ընթերցումներից առաջ սկսվեց սարկավագական ձեռնադրությունը:

Նորընծաները իրենց կիսասարկավագական կոչումն ստացել էին նախորդ օրը, դեկտեմբերի 24-ին: Նույն օրը տեղի էր ունեցել նաև հոգևոր ճեմարանի մի խումբ ուսանողների դպրության չորս աստիճանների տվչության արարողությունը:

Ձեռնադրությունը խորհրդանշվեց վկայակոչությամբ՝ «Աստուածա ին եւ երկնային շնորհ, որ միշտ լնու զպէտս սրբոյ սպասաւորութեան առաքելական եկեղեցւոյ, կոչէ զնոսա ի դպրութենէ ի սարկաւագութիւն ըստ վկայութեան անձանց իրեանց եւ ամենայն ժողովրդեան»:

Այնուհետև օրվա պատարագի սրբազան օրհնությամբ տվեց «զսուրբ յորանոս», «իշխանութիւն ընթեռնուլ զսուրբ Աւետարանս, յեկեղեցիս Աստուծոյ» և «հրաման խնկարկել և բուրել հոտ անուշութեան ի սպասաւորութիւն խորհրդոյն»:

Ձեռնադրության արարողության ավարտից հետո սրբազան հայրը նորընծաներին ուղղված բարեմաղթությունների ու խրատական խոսքեր ասաց:

Հավարտ ս. պատարագի, հոգևոր ճե-

մարանի տեսուչ գերաշնորհ Ս. Ամանիա եպս. Արաբաջյանի և Մայր տաճարի լուսարարապետ Ս. Հուսիկ արքեպս. Սանթրոյանի ուղեկցությամբ նորընծաները եղան Վեհարանում, որ Նորին Արքեպս. Ս. Ս. մեծ ուրախությամբ ընդունեց իր հոգևոր զավակներին, շնորհավորանքի խոսք ասաց, օրհնեց նրանց հոգևոր ծառայության ուխտը և մաղթեց, որ լինեն Հայ Եկեղեցու արժանի սպասավորները:

Միրզախանյան Գարեգին.— Ծնվել է 1961 թ.-ի նոյեմբերի 22-ին Իրանում: 1969 թ.-ին ընտանիքով վերադարձել են հայրենիք: 1970—80 թթ. սովորել և ավարտել է Հոկտեմբերյանի № 1 միջնակարգ դպրոցը: 1980 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան: 1984—87 ուս. տարում սովորել և ավարտել է Երևանի ինդուստրիալ-մանկավարժական տեխնիկումը: 1988 թ.-ից ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Արամյան Գևորգ.— Ծնվել է 1958 թ.-ի մարտի 18-ին Էջմիածնի Ոսկեհատ գյուղում: 1965—1973 թթ. սովորել է տեղի միջնակարգ դպրոցում: 1973 թ.-ին քննունվել է հոգևոր ճեմարան: Այնուհետև ծառայել է Երևանի Ս. Գևորգ եկեղեցում: 1988 թ.-ից ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Գրիգորյան Հովհաննես.— Ծնվել է 1958 թ.-ի մարտի 12-ին Լենինականում: 1965—75 թթ. սովորել և ավարտել է Երևանի № 38 միջնակարգ դպրոցը: 1977—82 ուս. տարում սովորել և ավարտել է Երևանի

Վալերի Բրյուսովի անվան ուսաց և օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտի անգլերեն լեզվի մասնաճյուղը: 1986 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան:

Արթուրյան Գագիկ.— Ծնվել է 1965 թ.-ի հոկտեմբերի 3-ին Էջմիածնում: 1972—82 թթ. սովորել և ավարտել է Էջմիածնի № 7 միջնակարգ դպրոցը: 1982 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան: 1983—85 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: Ծառայությունն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Արեյան Տիգրան.— Ծնվել է 1966 թ.-ի հունիսի 28-ին Հոկտեմբերյանում: 1973—83 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի № 2 միջնակարգ դպրոցը: 1983 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան: 1985—87 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: Ծառայությունն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Ջոհրաբյան Հերոս.— Ծնվել է 1965 թ.-ի հունիսի 25-ին Թեհրանում (Իրան): 1972 թ.-ին ընտանիքով վերադարձել են հայրենիք: 1972—81 թթ. սովորել և ավարտել է Էջմիածնի № 1 միջնակարգ դպրոցը: 1983 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան:

Նազարյան Սերժիկ.— Ծնվել է 1966 թ.-ի հուլիսի 1-ին Թեհրանում (Իրան): 1970 թ.-ին ընտանիքով վերադարձել են հայրենիք: 1973—83 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի № 4 միջնակարգ դպրոցը: 1983 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան: 1984—86 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: Ծառայությունն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Գեումեխյան Մարսելո.— Ծնվել է 1971 թ.-ի հոկտեմբերի 8-ին Սան-Պաուլո (Բրազիլիա) քաղաքում: 1977—85 թթ. սովորել է Բուենոս Այրեսի Խրիմյան կրթական վարժարանում: 1985 թ.-ից սովորում է Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում:

Գլընյան Տիրան.— Ծնվել է 1966 թ.-ի հուլիսի 13-ին Բաքու (Ադրբեջան) քաղաքում: 1973—83 թթ. սովորել և ավարտել է Էջմիածնի № 5 միջնակարգ դպրոցը: 1984 թ.-ին ընդունվել է հոգևոր ճեմարան: 1986—88 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: Ծառայությունն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակում է հոգևոր ճեմարանում:

Քիրեմիջյան Օճգիկ.— Ծնվել է 1968 թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին Բեյրութում (Լիբանան): 1975—81 թթ. սովորել է տեղի Ազգային Արամյան ճախակրթական վարժարանում: Այնուհետև սովորել է Թեքեյան-Հովակիմյան վարժարանում: 1985 թ.-ից սովորում է հոգևոր ճեմարանում:

Գանջումյան Դավիթ.— Ծնվել է 1958 թ.-ի հոկտեմբերի 26-ին Յաշի (Ռումինիա) քաղաքում: 1965—74 թթ. սովորել է տեղի № 4 միջնակարգ դպրոցում: 1974—78 ուս. տարում սովորել և ավարտել է տեղի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը: 1978—80 թթ. ծառայել է ռումինական բանակում: 1985 թ.-ից սովորում է հոգևոր ճեմարանում:

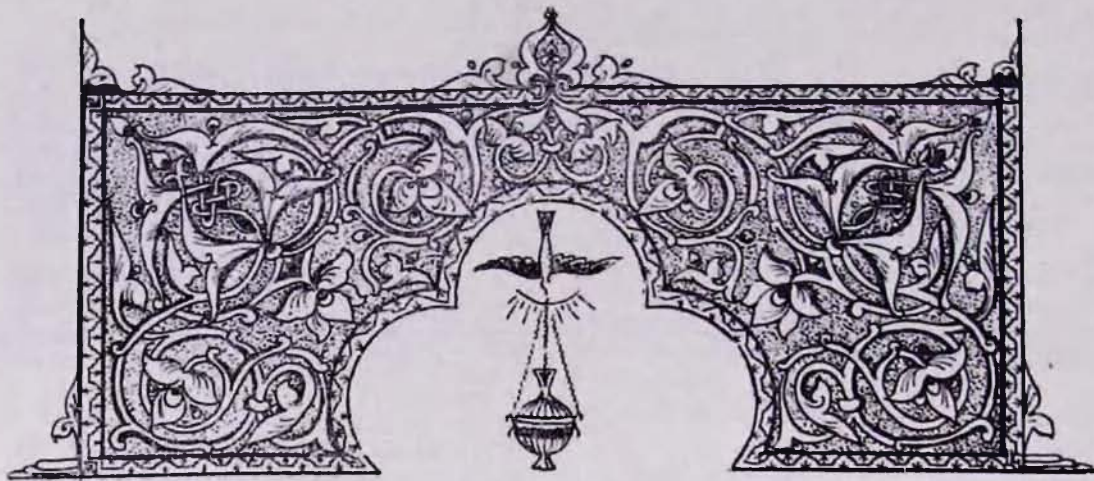
Տալյան Գրիգոր.— Ծնվել է 1947 թ.-ի հունվարի 2-ին Երևանում: 1955—65 թթ. սովորել և ավարտել է տեղի Կամոյի անվան դպրոցը: 1972—75 ուս. տարում սովորել և ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի մշակույթի մասնաճյուղը: 1988 թ.-ից սովորում է հոգևոր ճեմարանում:

Հարությունյան Կարդոս.— Ծնվել է 1961 թ.-ի հուլիսի 21-ին Սուխումի (Վրաստան) քաղաքում: 1968—78 թթ. սովորել և ավարտել է Թբիլիսիի Հունան Ավետիսյանի անվան միջնակարգ դպրոցը: 1978—83 ուս. տարում սովորել և ավարտել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի փնարադական մասնաճյուղը: 1983—85 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում: 1988 թ.-ից սովորում է հոգևոր ճեմարանում:

Տիգրիսյան Հակոբ.— Ծնվել է 1954 թ.-ի դեկտեմբերի 19-ին Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս) քաղաքում: 1960 թ.-ին ընդունվել է տեղի Պրոդոսյան վարժարան: 1969 թ.-ին ռեադմիտով տեղափոխվել են ԱՄՆ: 1972—75 թթ. սովորել է Օհայոյի համալսարանի ինժեներա-քիմիական մասնաճյուղում: 1987—89 թթ. սովորել և ավարտել է Ա. Ներսես ընծալարանը և ստացել Առաքելաբանության Մագիստրոսի կոչում: 1989 թ.-ից սովորում է հոգևոր ճեմարանում:

• •

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը շնորհավորում է նորընծա սարկալվազներին՝ մաղթելով նրանց անմնացորդ նվիրում ի սպասավորություն Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն:

ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՊՈԼՍԱՀԱՅԵՐԻ ԱՅՅԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐ

Ավանդական է դարձել պոլսահայերի այցելությունը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին: Այս անգամ էլ մի մեծ խումբ հայրենակարոտ զգացումներով և երկյուղածությամբ այցելեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին: Մայր տաճարում իրենց աղոթքը Բարձրալիմ մատուցելուց հետո, խումբը ուղղվեց դեպի Վեհարան: Նրանց ընդունեց և իր հայրապետական օրհնությունը բաշխեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Վեհափառին դիմելով, խմբի ղեկավար Կարապիտ Ուզուրյանն ասաց.

«Վեհափառ Հայրապետ,

Ասօր կրկին պատիւն ունիմ Հայաստանեայց Սոաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն պետին՝ Ամենայն Հայոց Սրբազնասուրբ Կաթողիկոսին մեծանձններկայութեան բերելու ուխտաւորներու հոյ մի իւթանսլուսահայ մեր ժողովուրդէն:

Երախտաւոր ու շնորհապարտ են ման մեր բոլորեմ ու եղբայրները, որոնք կ'արժանանան ահա այս երջանկաւետ շնորհին:

Անոնք եկած են մեր Մայր Եկեղեցիին, Մար Սրբարանին՝ Ս. Էջմիածնայ տաճարին մէջ՝ իրենց ուխտը կատարելու, աղօթելու միևնույն ատեն բոլոր մարդոց բարիքին համար, ալօթելու իրենց սրբակրօն

Հայրապետի արևշատութեան և երջանկութեան համար:

Անոնք եկած են երկիւղած հոգիով այցելելու մեր սրբավայրերը, տեսնելու իրենց «Կաթողիկոս Հայրիկը» ու լսելու Անոր սրբախոս յորդորները:

Վեհափառ Տեր,

Մոտ 95 տարի, իբրև շինարար, մարդասէր ու խաղաղասէր հոգի, Ձերդ Վեհափառութիւնը իր կեանքն ի սպաս դրաւ իր ժողովուրդի և ժողովուրդներու ծառայութեան: Միշտ ջատագով եղաւ աշխարհի խաղաղութեան, ժողովուրդներու եղբայրակցութեան: Բարեգարդեց, շինեց, վերաշինեց, ծաղկեցուց ու շենցուց տաճարները, Վեհարանը, վանքերն ու սրբարանները, ամրացրեց հաւատքն ու սէրը իր զաւակներուն ալստեղ ու աշխարհի տարածքին:

Կ'ալօթենք ի բոլոր սրտէ, որ դեռ երևար տարիներ Ձեր Ս. Օծութիւնը վայելէ երանութիւնը՝ իր վսեմ առաքելութեան նորանոր պտուղներուն և պսակումներուն:

Ծանօթ է ամենքին, թէ երկրաշարժի աղէտին օրերուն և հետագայ օրերուն որքան մեծ եղած են Ձեր վեհասիրտ անձի ցանքերը՝ համատարած ցաւերն ու վերքերը մեղմելու, սփռելու: Որքան կարևոր դեր կատարած էք, որ աշխարհի չորս ծագերէն փութով հասնին օժանդակութիւններ

մեր տառապած եղբայրներուն և քոքերուն:

Վեհափառ Տէր,

Կ'ուզեմ նշիլ, թէ յոյժ ուրախառիթ եմ ամբողջ հայութեան այն հանդիպումները, զորս Կ'ունենայ մեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Անթիլիասի շնորհազարդ Հայրապետին՝ Գարեգին Բ Կաթողիկոսին հետ սրտարաց մթնոլորտի մէջ, Հայ Եկեղեցւոյ համադրական ոգիով պայծառացման ու անսասան վերելքին համար:

Առաքելաշնորհ Հայրապետ,

Ուխտաւորի երկիւղած հոգիով, այս հոյիհն մաս կազմող բոլոր հաւատացեալները հիացումով կը նային Ձեր պայծառափայլ դէմքին, կը կարօտին Ձեր շողակաթ խօսքերուն և կը համբուրեն Ձեր Սուրբ և Օծեալ Աջը, միշտ սուօթելով Ձեր առողջութեան և թանկագին արևշատութեան համար:

ԹՂԹԱԿԻՑ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Նոյեմբերի 1-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Նոյեմբերի 5-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Նյու Յորքի Ներսիսյան վարժարանի տնօրեն Տ. Մարտիրոս քհն. Չեմյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Նոյեմբերի 8-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Նոյեմբերի 12-ին, կիրակի.— Այսօր

Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Նարեկ քհն. Մատարյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Նոյեմբերի 15-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Նոյեմբերի 19-ին, կիրակի.— Բարեկենդան Յիսնակի պահոցն:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Մակար քհն. Տերտերյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Նոյեմբերի 26-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Կոմիտաս քհն.

Հարությունյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* *

Նոյեմբերի 29-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Դեկտեմբերի 2-ին, շաբաթ.— Տօն Սըրբոց Առաքելոցն և առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, օրվա մեծ տոնի առթիվ, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Խաչատուր քհն. Ֆրանկյանը:

* *

Դեկտեմբերի 8-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփաննոս վրդ. Չաքալյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Վեհափառ Հայրապետը (տես էջ 9):

* *

Դեկտեմբերի 9-ին, կիրակի.— Յղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Նաթան վրդ. Հովհաննիսյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ Մայր տաճարի լուսարարապետ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթուրյանը ընթերցեց Վեհափառ Հայրապետի քարոզը (տես էջ 28):

* *

Դեկտեմբերի 18-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Դեկտեմբերի 17-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Մամիկոն արդ. Քիլեշյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Արձակեցէք և արձակիցիք» (Ղուկ. Զ 37) բնաբանով:

* *

Դեկտեմբերի 20-ին, չորեքշաբթի.— Այսօր Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

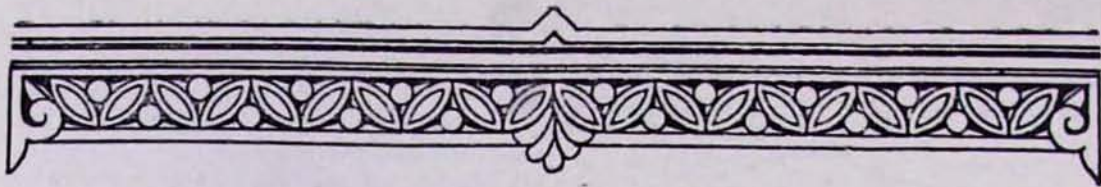
* *

Դեկտեմբերի 24-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Սուքիաս արդ. Տերտերյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* *

Դեկտեմբերի 31-ին, կիրակի.— Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ս. սեղանի վրա, ս. պատարագ մատուցեց Տ. Մակար քհն. Տերտերյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց:

Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻ

Տագնապ է իջել հոգուս աշխարհին,
Թեև ես ետին վախկոտներից չեմ,
Մահվան աչքերին ես շատ եմ մայել
դժնդակ պահին

Ու չի եղել, ոչ,
որ պարտքիս առաջ,
նույնիսկ դժոխքում, հանկարծ
մեղանշեմ:

Հասկացեք դուք ինձ.
Իմ զորությունը չի չափվում միայն
Գեներում նստած համարձակությամբ,
Առյուծը նույնիսկ
անգոր է անգուսպ շնագայլերի ոհմակի
դիմաց,

Եթե մեռակ է ու շրջափակված:
Վախկոտներից չեմ:
և եթե հիմա տագնապ է իջել
մտքերիս վրա,

պիտի հասկանաք.
ոչ նրա համար,
Որ սարսափում եմ կովում մեռնելուց:
Ասված է վաղուց՝
մահը իմացյալ մահ չէ տակավին:
Դեռ հեռու, հեռու ժամանակներում
զոհվելուց առաջ օրհնել եմ մարդիկ
կանաչը արտի,
որ կյանքը ապրի,

պտղաբեր դառնա գուրգուրած այգին,
Որ օրօրոցին կոթնած մայրերի
Ժպիտը ծաղկի մանկանց աչքերում
Եվ քարուրի մեջ հույսը լեռնանա

Հայոց աշխարհի:
Մահը իմացյալ՝ մահ չէ տակավին:
Օ, ոչ արասցե,

որ մեր առնության գետը սակավի,
Դառնության ցավից կարկամի հանկարծ
Վարդանանց ոգին,
հագուկը հոգնի փոքրոգությունից:
Ականջ արեք ինձ,

Մեր հարադիմաց ինքնության կաղնին
Հավիտենության սաղմից է սերվել,

Հողմերից հաճախ թեքվել է թեև,
 Թափվել են թեև թևեր ու տերև,
 Կանգնած է կանգուն
 որպես ոգեղեն հավերժող քազին:
 Նրա գազաթից շանթեր են խաչվել,
 Դավեր են դաջվել նրա կոճակին,
 Հակինթ առ հակինթ
 Նա ուժ է քամել իր արմատներից,
 Կրվել է, պրկվել
 Ու տառապանքից պեղել է հրաշք
 ավիշը կյանքի:
 Ականջ արեք ինձ,
 Հաճախ է եղել, որ նա ուժասպառ
 ասպետի նման
 Երկինք է հղել բողոքը վերջին,
 Վերջին պոետի անեծքն է մեխել
 Բախտի ճակատին,
 Տատասկների մեջ մեն ու մեն-մենակ,
 Դաշույնը մեջքին,
 Նա մաղձ է թքել անգութ աշխարհի
 Քաղաքակրթված անտարբերության
 Լաքած երեսին,
 Որ ճամփակեսին փորձում էր կնքել
 Հայոց գոյության դարավոր կաղնու
 Սև մահկանացուն:
 Ականջ արեք ինձ.
 Հիշողությունը շնորհ է հայցում
 Ձեր դուռը թակել,
 Փակել մոռացման դուռ ու լուսամուտ
 Եվ խոսքի նստել կրքից զինովցած
 Ձեր հույզերի հետ.
 Մենակ էինք մենք,
 Մեզ հետ էր թեև արդարությունը,
 որպես դաշնակից,
 Եվ հողը, հողը մեր պապեճական,
 Որ արյունաքամ մեր ուժն էր չափում
 Դավթի նժարով,
 Երբ նրանք եկան...
 Խավարից սերված օսման ու տաճիկ
 դահճի կերպարով,
 դահճից էլ դահճի,
 Ու որպես դժոխք
 եղեռնը պայթեց Հայոց աշխարհում:
 Ապրիլ էր, գարուն
 Մաճկալը քարոտ իր արտն էր վարում,
 Մանչուկը նոր էր ծպտում ռարուրում,
 Թե հարյուր էինք,
 Հազարով եկան,
 թե հազար էինք՝ հարյուր հազարով:
 Գետը գարնանն է թեև վարարում,
 Ցավից ցամաքեց մեր հույսի առուն:
 Ապրիլ էր, գարուն,
 Մեր լույսն էր մարում արևածագին,
 Արևատակին մեռնում էր իզուր
 Մի հին ժողովուրդ:
 Մենակ էինք մենք,

Աշխարհն անտարրեր մեր արյամբ
հարբել,

Ձեր էլ տարբերում արյունը գինուց,
'Խահիճն անարգել ցեղերի ցանկից
Ջանում էր ջնջել հինավուրց մի ցեղ,
Մի հին ժողովուրդ:

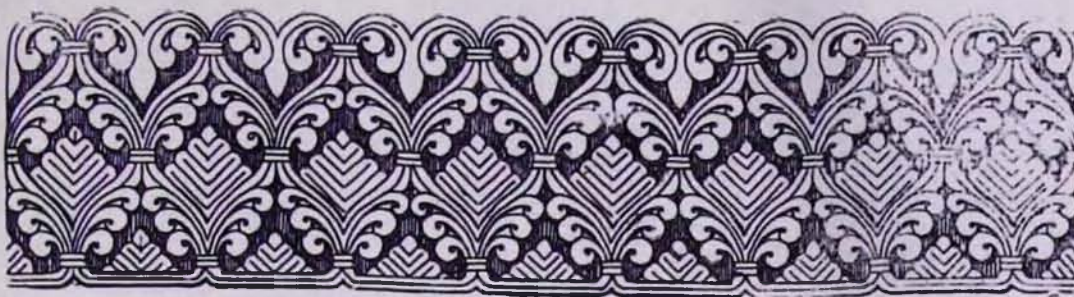
Ականջ արեք ինձ.
Աստուծո կամոք մի կտոր ցամաք
Եկել է, ընկել
Մահաշունչ ծովի հորձանուտի մեջ,
Մեզ խարհսխ է պետք,
Մեզ պարհսպ է պետք,
Որ կառչենք հողին,
Պարսպի կողին փշովեն չարի ալիքները
պիղծ:

Ականջ արեք ինձ.
Մի հեղեք իզուր
Մեր իմաստության ոգեղեն գինին
Թեժացած սրտի կրակը մի պահ
Մարելու համար:
Հիշողությունը շնորհ է հայցում
Ձեր դուռը թակել,
Փակել մոռացման դուռ ու լուսամուտ
Ու խոսքի նստել կրքից գինովցած
Ձեր հույզերի հետ:

Օրին հիշեք,
Աքովյանի հետ նստեք խորհրդի,
Ջրույցի կանչեք Աշտարակեցուն,
Սուրբ Գանձասարի Հասան-Ջալսլյան
Կաթողիկոսի աղոթքը լսեք,
Հանդարտվեք մի քիչ,
Եվ թող մեր նախնյաց ճառագող հոգին
Լինի ուղեցույց
Ու առաջնորդի ձեզ ձեր խոհերում:
Ծակատագիրը սխալ չի ներում,
Մենք սխալվելու իրավունք չունենք,
Նրա անողոք ատյանի առաջ
Կանգնած ենք դժվար ժամանակն ու մենք:
Հանդարտվեք մի քիչ,

Խաղաղվեք հոգով.
Հարկ է, որ վարքը մեր հավաքական
Մեր իմաստության կշռույթով չափենք
Եվ մեր պատմության դառնաղի փորձով:
Տագնապ է իջել հոգուս աշխարհին,
Թեև ես ետին վախկոտներից չեմ,
Մահվան աչքերին ես շատ եմ նայել
Դժնդակ պահին
Ու չի եղել, ոչ,
Որ պարտքիս առաջ, նույնիսկ դժոխքում,
Հանկարծ մեղանչեմ:

ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ, ԱՍՏԻՃԱՆԻ ՏՎԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ՏԱԹԵՎ ՎԱՆՔՈՒՄ

Սույն թվականի նոյեմբերի 2-ին և 4-ին հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում տեղի ունեցավ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի յոթ երիտասարդ արքեպեպոսի վարդապետական թեզերի պաշտպանությունը, որոնցից վեցը Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում ստացան մասնավոր վարդապետության չորս աստիճաններ: Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ և օրհնությամբ, Տ. Սերովքե արք. Իսախանյանի վարդապետական չորս աստիճանների տվչությունը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 12-ին Սյունյաց թեմի առաջնորդահիստ Ս. Տաթև հոշակավոր վանքում՝ ձեռամբ նույն թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Ասողիկ եպս. Արիստակեսյանի:

Առավոտյան ժամը 11-ին Ս. Տաթև վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում մատուցվում է սուրբ և անմահ պատարագ: Պատարագիչն է Մայր Աթոռի միաբան Տ. Ստեփանոս վրդ. Չաքալյանը: Պատարագի երգեցողությունը կատարում են հոգևոր ճեմարանի ամերիկահայ ուսանողները՝ ղեկավարությամբ Տ. Մամիկոն արք. Քիլեջյանի, որոնք նոյեմբերի 11—12-ին ուխտագնացությամբ գտնվում էին Սյունյաց թեմում:

«Հայր Մեր»-ից առաջ պատարագիչ հայր սուրբը իր սրտի խոսքն է հղում հավաքված շուրջ հարյուր հավատացյալներին՝ ի մասնավորի սնդրադառնալով Ս. Տաթև վանքի պատմական անցյալին, նրա հոգևորականների ունեցած դերին Հայ Ե-

կեղեցու կյանքում ու մշակույթի զարգացման գործում, հանգամանալի ներկայացնում է Ս. Տաթևի եռամեծար վարդապետի՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացու գործունեությունը: Ինչպես հայտնի է, Տաթևացու մարմինը ամփոփված է Ս. Տաթև վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս Մայր տաճարի հարավային պատի մոտ, որի վրա հետագայում կառուցված է փոքրիկ մատուռ-դամբարան:

Հավարտ ս. պատարագի, նախագահությամբ Ասողիկ արքեպեպոսի, հոգեհանգրստյան պաշտոն է կատարվում՝ ի հիշատակ վանքի կառուցողների, նրա հոգևոր սպասավորների, ինչպես նաև վերջերս նահատակված Մայր Աթոռի երիտասարդ միաբան Տ. Վահան արք. Դավթյանի:

Այնուհետև նույն եկեղեցում տեղի ունեցավ Սերովքե արքեպի մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչությունը: Ձեռնադրության Մաշտոցը վկայում է, որ մասնավոր և ծայրագույն վարդապետական աստիճանների տվչության սրբադրական սահմանել է Ս. Գրիգոր Տաթևացին: Իսկ ավանդությունը պատմում է, թե յուրաքանչյուր ընծայյալ տվչությունից հետո ծնկածալ ու երկյուղածությամբ մերձենում էր Ս. Տաթևի հոշակավոր գավազանայուցին, և եթե ընծայյալը արժանի էր իր աստիճանին, գավազանը հավատքի գործությամբ սկսում էր շարժվել:

Վերականգնվում է ավանդույթը, և այսուհետ բազմաթիվ միաբաններ ուխտիկան՝ խոնարհվելու «ճշմարտության վարդապետի, գերահամճար հեռորդի և ան-

յալդ խիտեանի սուրբ հաւատոյ՝ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ» մասունքներին և նրա բարեխոսութեամբ արժանի կրօնական ստանալու վարդապետական իշխանության աստիճանները:

Հավարտ տվչության Սյունյաց թեմի առաջնորդը իր պատգամն է տալիս նորաստեղծ վարդապետին:

«Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն»:

«Առ զսուրբ գաւազանն ի ձեռաց Հոգւոյն Սրբոյ, ունել իշխանութիւն քարոզել զբանն կենաց ողջամիտ վարդապետութեան յունկն հաւատացելոց» («Մաշտոց»):

Սիրելի հոգևոր եղբայրներ, սաներ հոգևոր ճեմարանի և հավատացյալներ, Տաթևի վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ խընկյալ այս տաճարում ձեզ հետ միասին հայցելով Ս. Հոգու շնորհները ըստ Հայաստանյայց Եկեղեցու կանոնական Մաշտոցի, կատարեցինք տվչությունը հոգեշնորհ Տ. Սերովքե արքեպիսկոպոսի մասնավոր վարդապետության՝ չորս աստիճաններով: Աղոթքների, շարականների, քարոզների, ընթերցվածքների հոգեծորուն. խոսքերով, մեր նախնայաց կարգով ու պատվով հայոց եկեղեցականաց փառանգին ավելացավ ևս մեկ վարդապետ, անվամբ Սերովքե:

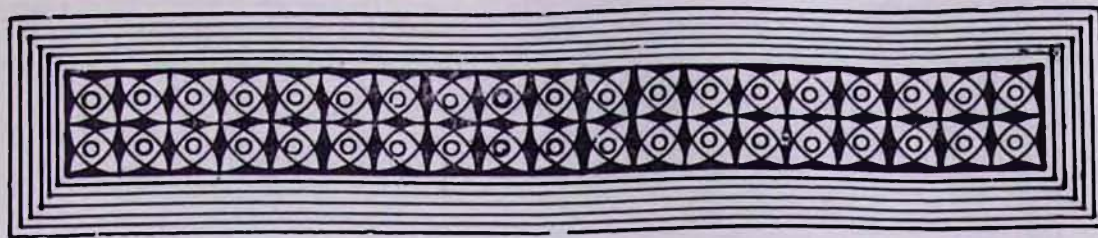
Հոգևոր եղբայր Սերովքե վարդապետ, դու, որ կոչված ես սպասավորելու Սյուն-

յաց աշխարհում, որպես օգնական թեմի առաջնորդ եպիսկոպոսի, ցաւօր կատարեցիր սպասավորությունդ արեղայական, սակայն հետ այսու ստանալով մասնավոր վարդապետության չորս աստիճանները, պարտ է քեզ, որդյակ, շրջել Սյունյաց աշխարհում գավառե-գավառ, քարոզելու «զբանն կենաց ողջամիտ վարդապետութեամբ», «ուսուցանելոյ զտգէտս և խրատելոյ զստահակս», «կոչել յապաշխարհութիւն զմեղոցեալս և դարձուցանել զմոլորեալս ի գիտութիւն ճշմարտութեան»: Ուրեմն՝ «երթ և քարոզեա զաւետարանն սուրբ...»:

Դժվարին է այդ երթը, գիտենք, մանավանդ այս հեռավոր Սյունյաց գավառներում, քայց որ արդեն իսկ գոտեպնդվեցիր Ս. Հոգու շնորհներով, ինչպես նաև արիացար եռամեծար վարդապետի յոթնաւոյս պատգամներով, մենք էլ մեր հոգևոր դասով աջակից ենք քեզ, այլևս վարանելու տեղիք չպետք է տաւ: Ունկնդիր Տաթևացու պատգամին. «Առանց աչառանաց և երկիւղի ուտ և խրատեա, սաստեա, հանդիմանեա և դարձեալ մխիթարեա ըստ առաքելոյն բանի», զի Աստված ընդ քեզ է, մենք էլ՝ աղոթակից, այժմ և հավիտյանս, ամեն»:

ԹՂԹԱԿԻԾ

Տ. ՍԵՐՈՎԱԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՍԱԽԱՆՅԱՆ

Ծնվել է 1963 թ. մայիսի 12-ին Իրանի Հազարջրիբ հաւաքնակ գյուղում:

1969 թ. ընտանիքով հայրենադարձվել են Հայաստան և բնակութուն հաստատել նախ Հոկտեմբերյան, ապա Էջմիածին քաղաքներում:

1970—1980 թթ. սովորել է ավարտել է Էջմիածին քաղաքի № 1 միջնակարգ դպրոցը և նույն թվականին ընդունվել Մալր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարան:

1981—83 թթ. ծառայել է խորհրդա ինքնակում: Զորացրվելուց հետո շարունակել է ուսումը հոգևոր ճեմարանում:

1986 թ. փետրվարի 14-ին, Տառնընդառաջի տոնին, սարկավագ է ձեռնադրվել՝ ձեռամբ Տ. Հուսիկ արքեպս. Սանթուրյանի:

1986 թ. դեկտեմբերին պաշտպանել է ավարտաճառ՝ «Բարսեղ Մաշկևորցու բարոյագիտական հայացքները» թեմա ուլ և արժանացել «քաջալսվ» գնահատականի:

1987 թ. հունիսի 7-ին, Հոգեգայտական տոնին, կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվել՝ ձեռամբ Տ. Ներսես արքեպս. Պողասյանի:

Հետ ձեռնադրության, պաշտոնի է նշանակվել Ալեք և Մարի Մանուկյան Գանձատանը նախ որպես վարիչի օգնական, ապա որպես վարիչ:

1988 թ. օգոստոսին ստանձնել է Ս. Տաթև վանքի վանահոր պաշտոնը, իսկ 1988 թ. նոյեմբերին նշանակվել է Սյունյաց թեմի առաջնորդի օգնական:

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԵՄՈՒՄ

ԳՈՐԻՍԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ

Սյունյաց լեռնապարի լանջերից ստորոտ ձգվող, կանաչագարդ մի գողտրիկ անկյունում, տարածվում է Հայաստանի հարավային դարպասներից մեկը՝ Գորիս քաղաքը։ Դարերի պատմություն ունի Գորիսը։ Անցյալում այն սահմանային գոտի չէիր համարի, սակայն դառը ճակատագրի բերումով Հայաստանը ամփոփվեց ներկայիս փոքրիկ հողակտորի վրա, և քաղաքը այսօր հարևան հանրապետությունից գտնվում է ընդամենը երկու տասնյակ կիլոմետր հեռավորության վրա։ Գրեթե նույնքան ճանապարհահատված էլ Գորիսը բաժանում է Հայոց Արցախից՝ Լեռնային Ղարաբաղից։

Հնուց անտի Գորիսը հայտնի է իր շինարարներով, և այսօր քաղաքն առանձնանում է իր ուրույն, յուրահատուկ, բաց և զուտ հայկական ճարտարապետությամբ, իր սյունագարդ ու քանդակագարդ բազալտակոտ տներով։ Քաղաքի կենտրոնում վեր է խոյանում Գորիսի միակ կանգուն եկեղեցին, որ կրում է հայոց հավատքի մեծ լուսավորիչ Ս. Գրիգորի անունը։ Եկեղեցին կառուցվել է դարասկզբին, Խրիմյան Հայրիկ Կաթողիկոսի օրոք։ Կառուցվել է Հայաստանի համար շատ ծանր մի ժամանակաշրջանում, և թերևս այս է եղել պատճառը, որ նրա շինարարությունը չի ավարտվել։ Եկեղեցին չունի

գմբեթ։ Սակայն պետք է նշել, որ ա,ս վիճակում էլ եկեղեցին աչքի է ընկնում իր յուրահատուկ ճարտարապետա-կառուցողական հորինվածքով, և իբրև այդպիսին շատ համահունչ է քաղաքի ընդհանուր ճարտարապետությանը։

Թեև կիսակառույց, անուհանդերձ եկեղեցին գործել է, գործել է մինչև 1922 թ. հունվարի 6-ի Ծննդյան սուրբ պատարագը, երբ վերևից եկած հրամանով փակվել են նրա դռները, իսկ հոգևորականները կա'մ աքտորվել են, կա'մ հեռացել Էջմիածին։ Լավ է, որ եկեղեցին չի արժանացել բազմաթիվ այլ եկեղեցիների բախտին՝ չի քանդվել, այլ մնացել է կանգուն և անվնաս։ Ականատեսները վկայում են, որ ա.ս եկեղեցում է սպարապետ օծվել Լեռնախուսստանի ազատաբաղձ ու ազատարար որդին՝ Գարեգին Նժդեհը։

Հուրախություն Գորիս քաղաքի բազմահազար բնակչության, ընդառաջելով ներանց իսկ բազմաթիվ դիմումներին, Գորիսի քաղխորհրդի որոշմամբ և Հայաստանի կառավարության հաստատումով 1989 թ. նոյեմբերին Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին վերստին հանձնվեց տեղի համայնքին ի գործածություն։ Եկեղեցու վեհաժողովը տեղի ունեցավ 1989 թ. դեկտեմբերի 7-ին, հաղց մեծ երկրաշարժի բազմահազար զոհերի տարեկիցի օրը։

Նախապես շրջանային «Զանգեզուր» թերթը հրապարակել էր Սյունյաց թեմի Դիվանի հայտարարությունը, ըստ որի դեկտեմբերի 7-ին, ժամը 11-ին, Ս. Գր. Լուսավորիչ եկեղեցու վերաբացման կապակցությամբ և ի հիշատակ երկրաշարժի զոհերի, Սյունյաց թեմի առաջնորդ Տ. Ասողիկ եպս. Արիստակեսյանի կողմից մատուցվելու է սուրբ և անմահ պատարագը:

Վաղ առավոտից բազում գործիսցիներ են շտապում եկեղեցի՝ մասնակցելու սրբազան արարողությանը, ունկնդրելու հոգեվոր երաժշտություն, վերստին աղոթելու տաճարի կամարների ներքո: Քիչ չէ թիվը նրանց, ովքեր դեռևս հիշում էին 1922 թ. հունվարի 6-ի Ծննդյան պատարագը, երբ վերջին անգամ հայ հոգևորականը իր պատգամն էր տվել ժողովրդին: Նրանց հաուցքների մեջ դժվար չէր նկատել ուրախության ու հոգեկան գոհունակության արտահայտություններ:

Ակսվում է սուրբ պատարագը: Կրկին եկեղեցու կամարների տակ հայ հոգևոր երգն է հնչում, կրկին գործնեցու շուրթերով հայ աղոթքն է երկինք առաքվում: Յոթանասուն տարիները շատ բան են խել, շատ բան մոռացության մատնել: Տարեց կանուք ու տղամարդիկ կարծես ինչ-որ բան հիշում են, դեռ չեն մոռացել: «Հաւր մեր որ յերկինս ես...» միմջում է մի ծեր կին: Հետո կպարզվի, որ այդ կինը մկտովել է այս եկեղեցում: Նրա հայրը, ոտին հետո Սիբիր քեցեցին, ծառայել է եկեղեցում: Երիտասարդների աչքերի մեջ ժայռման, բաց և հետաքրքրություն է նկատվում: Գրեթե ամեն ինչ դեռ անհասկանալի է, լեզուն անըմբռնելի: Հուսանք ու հավատանք, որ շուտով գործնեցին, ծեր թե երիտասարդ, եկեղեցի կա աղոթելու, վերստին հաղորդվելու նախնաց հավատքին՝ քրիստոնեական հավատքին, մանավանդ շատ-շատերը իրենց տներում Նոո Կտակարան ու Աստվածաշունչ ունեն, ուրիշ աղոթագրքեր:

Պատարագի երգեցողությունը կատարում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու Ռոռակաում երգչախումբը՝ Վաերիկ Գասարյանի ղեկավարությամբ: Այն կազմված է ուսուցիչներից և երեխաներից, Գորիսի մանկավարժական ուսումնարանի բարձր կուրսերի ուսանող ուսուցիչներից:

Պատարագը շարունակվում է մինչև «Հաւր մեր»: Պատարագի սրբազանը հուրված է: Վաթսուցու տարիների ընդմիջումից հետո նրան է բախտ միճակվել սուսփին անգամ իր սրտի խոսքը հղելու ժողովրդին, իր պատգամը տալու նրանց:

Ժողովուրդը ունկնդիր է սրբազանի խոսքին:

«Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, ամէն»:

«Ուրախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս, ի տուն Տեառն երթիցուք մեք» (Սղմ. ԾԻԱ 1):

(Ես ուրախացա, երբ ինձ ասացին Տիրոջ տունը գնանք մեք):

Սիրելի հավատացյալ ժողովուրդ, որ եք ի Գորիս, Սաղմոսերգու Դավթի քաղցրածոր այս խոսքերով ողջունում եմ բոլորիդ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ այս գեղեցկահայու տաճարից ներս և աղոթում առ Բարձրյալն Աստված, որ իր նախախնամող Աջը, որպես պահապան ու հուսատուր, տարածեց լեռնապարերով շրջապատված ձեր գեղեցիկ քաղաքի վրա, բացեց ձեր հոգու աչքերը, և դուք ուրախացա՛մ, արձագանքելով մեր կոչին և զանգակների ղողանջին, ասացիք. «Ի տուն Տեառն երթիցուք մեք»: Բարի առաքեցաք, սիրելի հավատացյալներ, խաղաղություն ընդ ձեզ, որովհետև ձեր օգնությունը Տիրոջից է, իսկ նրա ողորմությունը մման է պահապան ամպհովանու:

Ծուրջ յոթանասուն տարի փակ էին այս տաճարի դռները: Այդ ձիգ տարիների անտարբերությունը աղճատեց հավատացյալների կրոնական զգացումներն ու բարոյական ազատությունը: Գիտե՞ք, թե որքան ծանր է կրել բռնության ցավերը: Բայց ես ուսվ եմ ճանաչում ձեզ, քաջատեղյակ եմ ձեր անթեղված հավատքի հարստությանն ու երկուրածությանը: Ինքներդ մասնակից եղաք, երբ Վեհափառ Վազգեն Ա Կաթողիկոս հայրապետական ասցելություն տվեց Սուրբ աշխարհ. հավատքի ի՞նչ խանոսառություն, հոգու ի՞նչ պողպտում, երկուրածության ի՞նչ խորին զգացում...

Այո, մոռացությունն ու անտարբերությունը ահավոր չարիքներ են մարդկային հասարակական կյանքում: Այսօր Սյունիքում աառում է կրոնական վեռածնունդ: Թող Աստված օղհնի և զարգացնի այդ բնթացող. մենք էլ կանենք աւն ամենը, ինչ հաուսատ է մեր եկեղեցուն: Ասօր ուրստանում եք հոգևոր սնունդ, առանց ոտի աղհհաո է ապրել: Առանց աղ սնունդի մենք չենք կաող միանաւ մեր հարերին ու աաաեոին, էլ ուր մնաց Մխիթար Սպարաաեոին ու Վարդան Մամիկոնյանին, Մեսողա Մաաողին ու Գրիգոր Լուսավորիչին: Իսկ հոգևոր հաղորդությունը նրանց հետ աաոո աաալել է անհրաժեշտ, քան ոտիչ որևէ ժամանակ: Ծարունակենք ապրել, աղոթել և հավատալ աղ հոգևոր հա-

դորդությամբ այժմ, վաղը և ընդմիշտ, ամեն»:

Պատարագը ավարտված է: Բազմահագար գործակցիներ Ասողիկ եպիսկոպոսի և Սերովբե վարդապետի գլխավորությամբ շարժվում են դեպի երկրաշարժի զոհերի հուշահամալիր, ուր խաչքարվել է վիշտը հայոց: Այստեղ հոգեհանգստյան պաշտոն է կատարվելու՝ ի հիշատակ բազմահագար զոհերի: Համալիրի խաչքարեղեն աղբյուրին թարմ ծաղիկներ են, ծաղկեպսակներ: Մեղմորեն, եկեղեցու զանգերի սգո լողանջներ հիշեցնող ոիթմով տարածվում է «Գթա Տէր»-ի հնչյունները. «Գթա Տէր ի հոգիս մեր ցնչեցեղոցն...»:

Հուշահամալիրի մոտ են առաջնորդ սրբազանը իր խոսքն է հղում ժողովրդին, ոգեկոչում հիշատակը բազմահագար ամեն զոհերի, հույսի ու արիության կոչ է ուղղում նրանց՝ պատգամելով. «Սիրելի սգակիր ժողովուրդ, այսօր մահասարսուռ երկրաշարժի տարելիցն է: Բնության տարերքը դեկտեմբերյան իր յոթներորդ օրվա սև խորհրդով ցնցեց Հայաստան աշխարհը, այն աշխարհը, որ նույն տարվա երկրորդ ամսից սկսյալ քաղցրորեն էր լցվել արդարությամբ և ճշմարտությամբ, հավատքով ու հույսով: Իր զավակների պրկված աչքերում գալիքն էր հառնում, որպեսզի այն դատարար կայուն ուրախություն և հարատև խաղաղություն: Այդ նույն աշխարհի զավակների այրված սրտերում բորբոքվում էր հայրենիքի կարոտն ու

հայրենյաց սերը, և այդ զավակները գորացած միաբանության շնորհներով աշխարհի հանուր մարդկությանը ցույց տվեցին իրենց բարոյական ամենավեհ առաքիճությունները: Հանդուրժողականության ու համերաշխության ձայներով փորձեցին առաջ տանել իրենց գործը, որպեսզի անարժանի դատարար ամենայն ընդունություն: Այդ նույն զավակները մղում էին գեղեցիկ պատերազմ. անարյուն, անզոհ, խղճով ու խոնարհությամբ, սիրով և սրբությամբ: Բայց ինչ եղավ՝ նորից կոտորած... ու Կարմիր լուրեր: Հայոց կոտորածների կարմիր գրքում արյունագրվեց մի նոր անուն՝ սումգայիթ, իսկ հետո. «...շարժումն մեծ, որպիսի չիք եղել»՝ տարածվեց սև լուրը մեծ երկրաշարժի:

Այսօր Հայաստան աշխարհը գոտեպընդված է իր հավատքի զենքերով, վերականգնում է իր ավերված շենքերն ու քաղաքները: Մեր կողքին են մարդկության բարի սրտերն ու կարեկից ձեռքերը: Ես աղոթում եմ ի խորոց սրտի.

Արի, Աստուած հարցն մերոց,
Լեր ապավեն Ազգիս Հայոց...

Խունկ և օրհնություն մեծ երկրաշարժի անմեղ զոհերի հիշատակին: Եղիցի, եղիցի, ամեն»:

ՍԵՐՈՎԲԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՍԱԽԱՆՅԱՆ

ԵՂԵԳՆԱԶՈՐԻ ԾՐԶԱՆ

Սույն թվականի դեկտեմբերի 4-ին Եղեգնաձորի Ս. Խաչ վանքում ս. պատարագ մատուցեց Սյունյաց թեմի փոխառաջնորդ Տ. Սերովբե վրդ. Իսախանյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ հայր սուրբը բովանդակալից քարոզ խոսեց՝ բնաբան ունենալով «Փառք քեզ, Աստուած, փառք քեզ, յաղագս ամենայնի փառք քեզ»: Հար սուրբն իր քարոզի ընթացքում վեր հանեց Հայ Եկեղեցու դերն ու մշակակությունը հայ ժողովրդի կյանքում սկսած Գրիգոր Լուսավորչից մինչև մեր օրերի հայրենասեր ու շինարար Վազգեն Ա Կաթողիկոսը: Իսախանյանը նաև մեր ժողովրդի այսօրվա հուզող հարցերի մասին, անդրադարձավ մանավանդ վերջին երկու տարիների մեր ժողովրդի կրած տառապանքներին, հորդորելով սեր ու միասնություն: Քարոզաւսացը պատմության անցած դառն փոր-

նություններից բերեց բազմաթիվ օրինակներ, թե ինչպես ավելի վատ պայմաններում է գտնվել հայ ժողովուրդը և պայքարելով հասել մինչև այսօր: Վերջում հար սուրբը կոչ արեց ժողովրդին այսուհետև է՛լ ավելի կապված լինել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին և այսօրվա արժանավոր գալակալ Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին:

Քարոզից հետո շարունակվեց ս. պատարագը: Պահը շատ խորհրդավոր էր. ներսում՝ ձմեռ, իսկ դրսում՝ ցրտաշունչ ձմեռ, սակայն պատարագին մասնակցող հավատացյալների հոգիները լի էին անըսպառ ջերմությամբ: Երանի բայր մարդկանց հոգիները լցվեց ջերմությամբ, որպեսզի կարողանան աղոթել առ Աստված աշխարհի խաղաղության, մանավանդ մեր ազգի արդար իղձերի իրականացման համար, ամեն:

1989 թ. դեկտեմբերի 7-ին Եղեգնաձորի Ա. Աստվածածին եկեղեցում հավաքվել էին բազմաթիվ հայ հավատացյալներ, որոնք եկել էին իբեց հարգանքի տուրքը մատուցելու մեկ տարի առաջ տարերային աղետից մահատակված հազարավոր անմեղ զոհերի հիշատակին: Պահը շատ հուզիչ էր, քանի որ սովորական օրերից ամբողջովին տարբերվում էր օրվա խորհուրդը, բոլորի դեմքերի վրա կար թախիծ ու վիշտ: Նրանք եկել էին հավերժացելու անմահ հիշատակը մահատակված մեր զավակների: Միաժամանակ արտահայտում էին ապրելու կամքը՝ շարունակելու կյանքը այն հույսով ու հավատքով, որ գալիքը ավելի ծաղկուն ու հաստատուն կլինի: Ծիշտ 11 անց 40 րոպեին հրնչեցին եկեղեցու զանգերը, կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն:

Ժողովրդի կողքին կանգնած էր տեղի իշխանությունը՝ դառնալով մեկ սիրտ ու մեկ հոգի:

Եկեղեցու գլխավոր մուտքի ձախ կողմում տեղական ուժերով կառուցվել էր շատ գեղեցիկ պատվանդան և խաչքար՝ անմահացնելու հիշատակը աղետից զոհվածների. բոլորը լուռ գետեղեցին ծաղկապսակներ և թարմ ծաղիկներ:

Թույլ Աստված լուսավորի նրանց անմեղ հոգիները:

Հիշատակն արդարոց օրհնությամբ եղիցի, ամեն:

Պատարագի դպրուց բաժինը կատարում էին տեղի երաժշտական դպրոցի մանկավարժներից կազմված երգչախումբը, որոնք երգեցին հավատքով և երկյուղածությամբ:

Եղեգնաձորի շրջանի Վերնաշեն գյուղից 7 կմ դեպի հյուսիս ձգվող նեղ ձորի վերին հարթության վրա տեղավորված Սպիտակավոր Աստվածածնա վանքը ինքնատիպ է իր ճարտարապետությամբ: Հիշատակարանների մեջ կոչվել է նաև Ա. Կարապետ, Անապատ, Բոլորածորի կամ Բոլորաբերդի անապատ, իսկ տեղացիները կոչում են նաև Գյուլ վանք: Կառուցված է Պոռչյան իշխանական տոհմի հովանավորությամբ 1321 թվականին:

Ջանգակատունը երկհարկանի կոթողանման շենք է՝ շինված 1330 թ. Հովհաննեսի ու իր կնոջ միջոցներով, և կանգուն է մնացել մինչև մեր օրերը:

Համալիրը կառուցված է դեղնա-սպիտակավուն քարից՝ մեծ վարպետությամբ: Վանքը շրջապատող պարիսպը կիսավեր է: Բակում մնում են բազմաթիվ վանական խուցերի և կենցաղային շենքերի ավերված հիմնապատերը: Վանքը հարուստ է արժեքավոր աշխարհիկ ու հոգևոր պատկերաքանդակներով:

Աշխարհիկ խմբի մեջ են վանքի շինության հովանավոր Պոռչյան իշխաններ Լաչիի և նրա պատանի որդի Ամիր Հասանի բարձրաքանդակները՝ հայրը նստած բազկաթոռին և որդին կանգնած նրա կողքին: 1932 թ. բարձրաքանդակները տեղից խախտված լինելու պատճառով տեղափոխվել են Երևանի պատմության թանգարան:

Կրոնական բնույթի քանդակներից եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատաքարի վրա քանդակված Աստվածածինն է՝ մանուկ Հիսուսը գրկին, այս բնույթի քանդակների մեջ ամենագեղեցիկը Հայաստանում:

Երկրորդ խումբը՝ անջատ քարերի վրա քանդակված է. Ամենակալը նստած է, աջից ու ձախից Աստվածածինն ու Հովհաննես Կարապետն են, նաև Պողոս ու Պետրոս առաքյալները:

Եկեղեցու ներսում բեմնառաստաղի վրա Հիսուսի և չորս ավետարանիչների քանդակներն են: Սպիտակավոր Աստվածածինն իր քանդակներով ամենայն հավանականությամբ համարվում է Մովսիկ ճարտարապետ-քանդակագործի ստեղծագործությունը:

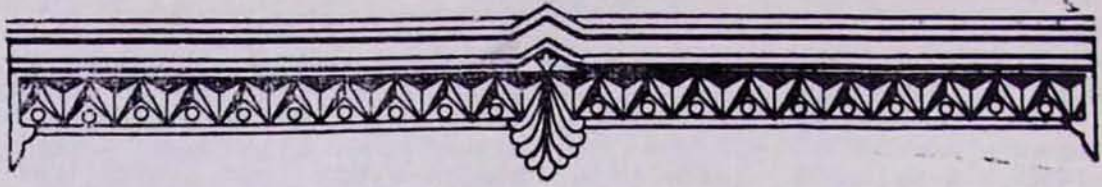
Սպիտակավոր Աստվածածին վանքը նշանավոր է նաև նրանով, որ Գլաձորի դպրոցի խափանումից հետո դարձավ Պոռչյանների տիրույթի մտավոր կենտրոնը:

Ահա այս նշանավոր վանքում թաղեցին հաուսգի մեծանուն զորավար Գարեգին Գեորգիի աճյունը սույն թվականի հունիսի 17-ին: Գերեզմանին դրվեց տապանաքար:

1989 թ. նոյեմբերի 26-ին, Լրեկյան ժամը 17-ին, չնայած անբարենպաստ եղանակին, մեծ բազմություն էր հավաքվել այդ սուրբ եկեղեցում՝ մասնակցելու հանդիսավոր արարողությանը:

Արարողությանը մասնակցեց Ա. Խաչվանքի վանահայր Տ. Հովհաննես քահանա Ծախնազարյանը, որը և կատարեց նորադիր խաչքար-հուշարձանի օրհնությունը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԶՆ. ԾԱԽՆԱԶԱՐԻԱՆ

ԿՈՄԻՏԵՍ ՎԱՐՊԵԼՊԵՏ 120 ՏԱՐԻ

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊՍ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՀԱՆՃԱՐԸ*

Կոմիտաս Վարդապետի կեանքը եւ գործը ներկայացնելու զանազան կերպեր կան: Կարելի է ժամանակագրական կարգով առնել եւ կենսագրական գիծեր տալ, եւ ըսել թէ ինչ ըրաւ եւ ինչ կ'արժէ իրեն ըրածը: Աւելի մասնագէտներ, երաժիշտ մասնագէտներ, իր երգերուն մէջէն բաղդատութիւններ կրնան ընել՝ ուրիշ ժողովուրդներու երգերուն հետ, եւ այդպէս ներկայացնել արժէքը Կոմիտաս Վարդապետի գործին: Կարելի է տակաւին Կոմիտաս Վարդապետի երգերուն բաղդատականը կատարել, Հայաստանի զանազան շրջաններուն, գաւառներուն մէջ նոյն երգերուն տարբերակները, զգայնութիւնը, բնաշխարհը իրարու հետ բաղդատելով: Այս վերջինը անշուշտ Կոմիտաս Վարդապետը ինքը ըրած է: Ու նաեւ կարելի է ներկայացնել Կոմիտաս Վարդապետի երգերուն արժէքը՝ անոնց մեկնաբանութիւնը տալով, եւ մատնանշելով թէ ինչպէս պէտք է երգուին այդ երգերը:

Ներկայիս, նպատակս շատ համեատ է: Կը փսփաքիմ միայն հակիրճ կերպով Կոմիտաս Վարդապետի կեանքը, կենսագրութիւնը ներկայացնել եւ ցոյց տալ թէ ինչպէս Կոմիտաս Վարդապետ դպած է մեր ժողովուրդի կեանքին ամէն մէկ երեսին: Եւ յետոյ պիտի ուզեմ նայիլ թէ մեր երգիչները ի՞նչպէս ներկայացուցած են այդ երգերէն ոմանք: Եւ անոնց մէջ եթէ

* Թորգոմ արքեպս. Մանուկյանի այս ընդարձակ հոդվածը առաջարկան է: սրբազան հոր՝ Կոմիտասի մասին հրատարակած մեծագրության, որ կոչվում է «Կոմիտասի Հանգրայն» և հրատարակվել է 1985-ին Նյու Յորքում: Մեծ Վարդապետի 120-ամյակի առթիվ հրատարակում ենք համապարփակ առաջարկներ, քանի որ գիրքը Թորգոմ սրբազանի կարգում է երաժշտության խիստ ինքնուրույն վերլուծությունով: Ամսագրային տարբերակի վերածելու համար կատարված են որոշ կրճատումներ: ԽՄԲ.

ունիմ մատնանշելիք, համեստօրէն, կարգ մը կէտեր, ատոնք եւս պիտի ուզեմ ներկայացնել:

* * *

Կոմիտաս Վարդապետ ծնած է Քէօթահիայի մէջ 1869 Սեպտեմբեր 26ին, եւ որք մնացած է շատ կանուխ տարիքէն: Մէկ տարեկան եղած ատեն մայրը մահացած է: Հօրը խնամքէն զրկուած է 11 տարեկանին: Գէորգ Վրդ. Դերձակեան որ Քէօթահիայի առաջնորդն էր, Էջմիածին պիտի երթար Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Գէորգ Դ. Կաթողիկոսը իրեն լուր ղրկած է որ ձայնդ մանուկ մը եւս բերէ: Եւ Սողոմոն անունով այս պզտիկ 11 տարեկան տղան կ'ընտրուի վիճակով, 20 ուրիշ պզտիկներու մէջէն: Եւ Էջմիածին կ'երթայ 1881ին:

Այս մանուկը, հակառակ որ Հայերէն խօսիլ անգամ չի գիտեր, միայն թրքերէն գիտէ, մանկութենէն սակայն, տունին մէջէն,—մայրը երգիչ, հայ-լը երգիչ, հօրեղբայրները երգիչ,—սորված է Հայ երգերը, մանաւանդ եկեղեցւոյ մեղեդիները: Երբ կը ներկայացնեն զինք Կաթողիկոսին, գիւղացի, խեղճ ու կրակ 11 տարեկան այդ տղան, հարցումները չի հասկընար Հայերէն: Եւ երբոր կը տեսնէ երեսներուն վրայ քիչ մը տարօրինակ արտայայտութիւններ՝ («Ի՞նչպէս կրնանք այս մանուկը ընդունիլ, Հայերէն անգամ չի գիտեր»), անիկա կ'ըսէ. «Հայերէն չեմ գիտեր բայց Հայերէն կրնամ երգել»: «Կ'երգեմ» կ'ըսէ, ու կ'երգէ: Մանուկ Սողոմոնը կ'երգէ, Կաթողիկոսը մտիկ կ'ընէ, եւ արցունքներով: Եւ այս Հայերէն չգիտցող տղան առաջին տարուան մէջ արդէն Հայերէն լեզուն կը սորվի, գրաբարը կը սորվի, եւ կը հետեւի դասընթացներու՝ Դէորգեան Շեմարանի մէջ:

Բայց դպրոցին մէջ եղած ատեն իսկ սէրը երաժշտութեան իր մէջ կ'արթնայ: Եւ հետեւաբար այնտեղ գտնուած շրջանին, 1885ին ամառը, երբոր արձակուրդով պիտի երթար գիւղը ընկերոջ մը հետ, այդ ընկերոջ հետ միասին կը սկսին գիւղին մէջ երգեր հաւաքել: Գիտենք նաեւ որ այն ատեն հայկական ձայնագրութիւն կը սորվէին, հայկական խաղերով: Եւ այս դիրութիւն կու տայ ձայնագրելու: Ուրիշ խօսքով պարզ թուղթի կտոր մը կ'առնէ եւ երգը մտիկ ըրած ատեն «այք-բեն-գիմ» գրելու պէս ինքը թուղթին վրայ նշաններ կը դնէ եւ կ'արձանագրէ: Եւ հետեւաբար կը սկսի աշակերտական այդ շրջանէն ծանօթանալ իսկական Հայ երգին: Իրեն ուսուցիչ կ'ըլլայ այդ ժամանակուան կարեւոր երաժիշտներէն Քրիստափոր Կարս Գորգա: Եւ 1893ին Սողոմոն աշակերտը կը ձեռնադրուի եւ կը կոչուի Կոմիտաս Աբեղայ: Խրիմեան Կաթողիկոս այդ անունը կու տայ իրեն ի յիշատակ Կոմիտաս Կաթողիկոսին որ է. դարուն ապրած եւ եղած է երաժիշտ-բանաստեղծ Կաթողիկոս մը, եւ գրած է մեր ամենէն քերթողական շարականներէն մէկը՝ «Անձինք Նուիրեալք» Հոփիսիմեանց շարականը: Կոմիտաս արեւան 1895ին առիթ կ'ունենայ Մակար Եկմալեանին մօտ ըլլալու Թիֆլիսի մէջ, եւ անկէ սորվելու երաժշտական ուսում եւ տեսութիւններ: Եւ երգի հանդէպ իր սէրը այնքան յայտնի կ'ըլլայ ամբողջ վանքին մէջ, որ Խրիմեան Կաթողիկոս Ալեքսանդր Մանթաշեանի բարերարութեամբ զինքը կը ղրկէ Պերլին: Երեք տարի Պերլին կ'ուսանի, 1896—1899: Այնտեղ կ'ուսանի մասնաւորապէս երաժշտական միութիւն, եւ նոյն ատեն պետական համալսարանին մէջ կը հետեւի պատմագիտական, փիլիսոփայական դասընթացներու: Այս կ'ըսեմ որպէս զի գիտնանք որ Կոմիտաս Վարդապետ միայն երգով չէ զբաղած: Այլ զբաղած է պատմու-

րեամբ, զքայլած է ժողովուրդներու լեզուներով եւ փիլիսոփայութեամբ: Հայկական լեզուին մասն տիրանալու համար մօտիկ եղած է մեր Հայ լեզուաբաններուն, Մանուկ Աբեղեանին եւ Հրաչեայ Աճառեանին: Այս բոլոր գիտութիւնները պիտի օգտագործէ իր երաժշտական աշխատանքներուն մէջ: Միայն երեք տարի Պերլին ուսանած ըլլալը յիշեցի որովհետեւ անիկ յետոյ հետեւեալ դէպքը կը պատահի:

Կոմիտասի անունը կը սկսի տարածուիլ, երգչախումբեր կը կազմէ, հսկայական գործ կ'ընէ: Մէկը արհամարհանքով թերթերուն մէջ կը գրէ. «Ի՞նչ է իր ըրածը, եղած չեղածը Հայերէն երգեր հաւաքած է, կամ դաշնական է, երգչախումբի համար բազմաձայնած է: Ի՞նչ կ'սոսի ատոր մէջ: Երեք տարուան մէջ մարդ կ'օշկակար հագի կրնայ ըլլալ»: Եւ ուրիշ բարեկամ մը այս խօսքը գրողը կ'առնէ եւ Կոմիտաս Վարդապետին սենեակը կը բերէ Էջմիածնի մէջ: Ան եւս երաժիշտ է, հետեւաբար գացած եւ քրտական երգ մը գտած է: Աթ քրտական երգը գրի է առեր եւ Կոմիտաս Վարդապետին բով կ'ու գայ եւ ջութակի վրայ կը նուագէ: Կոմիտաս Վարդապետն ալ իր դաշնակին մօտ նստած, թուրք ձեռքը, իրեն այդ հայկական խազերով, անոր նուագած առեւ ինք կը ձայնագրէ ամբողջը: Վերջանալուն, Կոմիտաս Վարդապետ կ'ըսէ. «Մէյ մը նուագեմ ասիկա դաշնակի վրայ, մայէ որ ճի՛շդ է գրածս»: Եւ ամբողջ կտորը նոյնութեամբ կը կրկնէ դաշնակի վրայ: Բարեկամը, իր բերած հիւրին կ'ըսէ. «Լեւոն, ի՞նչ կ'ըսես, երեք տարուան մէջ մարդ կ'օշկակար կրնայ ըլլալ»: Եւ Կոմիտաս Վարդապետին կը յայտնէ որ այս էր գրողը թերթին մէջ: Լեւոն ծունկի կ'ու գայ Կոմիտաս Վարդապետին ոտքը համբուրելու: Կոմիտաս Վարդապետ որ զուարթախօս մարդ մը եղած է, կ'ըսէ. «Էլի՛ր, ոտքի՛ կանգնիր, էլ պարապ բաներով չենք զբաղուիր»: Երեք տարի: Սակայն երեք տարի ուսանած առեւն անգամ իր հաւաքած հայկական երգերով, զանոնք ներդաշնակելով կը զբաղէր: Ուսման շրջանի վերջաւորութեան իբրեւ թեզ կը ներկայացնէ ուսումնասիրութիւն մը՝ ոչ թէ Հայ երաժշտութեան, այլ քիւրտերու երաժշտութեան մասին:

Գիտենք որ ան ուսումնասիրած է քրտական երգը, երաժշտութիւնը, վրացիներու երաժշտութիւնը, պարսիկներու երաժշտութիւնը, արաբներու երաժշտութիւնը, քիզանդական երաժշտութիւնը: Երբ Եւրոպա ուսանող էր, հետզհետէ կը ծանօթանայ ֆրանսականին, գերմանականին, ռուսականին: Այս ամբողջ ծանօթութիւնները պիտի գործածէր զուտ, մաքուր հայկական երաժշտութիւնը գտնելու իր նպատակին ի սպաս: Եւ այդպէս ըրաւ: Ուսումնասիրութիւն մը կը ներկայացնէ Երաժիշտներու Միջազգային Համաժողովի մը, քաջալերութեամբ իր ուսուցիչին որ տեսած էր Կոմիտասի աշխատանքը: Եւրոպացի երաժիշտները առաջին անգամ կ'իմանային Հայ երաժշտութեան մը մասին: Եւ Կոմիտաս կը դառնայ անդամ միջազգային երաժշտական ա.ս. ընկերութեան: 1900էն մինչեւ 1914 քանի մը անգամ կ'երթայ այդ համաժողովներուն մասնակցելու: Եւ ամէն անգամուն ալ ուսումնասիրութիւններ կը կարդայ, երգեր կը ներկայացնէ, ինքը կ'երգէ: Լի՛նչեւ անգամ օտարներէն պզտիկ խումբեր կազմած՝ հայկական երգերը, մեր գեղջկական երգերը կը ներկայացնէ: Այսպէս՝ առաջին հանդիպումով, Եւրոպական, միջազգային արժէք ունեցող երաժիշտներ իրենց աչքը կը բանան Հայ երաժշտութեան՝ որ նոր չէր՝ այլ դարերէն կ'ու գար: Եւ իրենք անծանօթ էին անոր:

Ի՞նչ ըրած է Կոմիտաս Վարդապետ: Ըսինք որ ձայնագրած է: Եւ

Գեղակերտ (Սամաղաւ) գյուղ, և մեր հայրենիքի պատմության հասարակական իմունքներով ստեղծվող թանգարանի համար նյութերը ընտրելու կապակցությամբ այս օրը տողերիս շաղաքողը հայտնաբերել է գյուղի բնակիչ Հրաչտ Դանիելյանի ընտանեկան արխիվում:

Նկատելով, որում պատկերված են Ս. Էջմիածնի Գաղղ. անձնարանի սառնարը իրենց երկու դաստուռների հետ, վարահանված է 1804 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Կոմիտաս Հայր Սուրբի պատկերով:

Նկարի կենտրոնում նստած են Կոմիտաս Հայր Սուրբը (աջից) և Հակոբ Մանանդյանը: Սառնարի մեջ են Սիմոն Վրացյանը (հորիզոնական), Մարտիրոս Ստեփանյանը, Արշալույս Քեռասպանյանը, Անուշական Տեր-Միքայելյանը, Արշակիր Տեղ-Մկրտչյանը, Եփրեմ Սարգսյանը և Գևորգ Ծոռապետյանը (հայտնի է, որ սա Էջմիածնի է և 1913 թվականին ավարտել է Բեռլինի բժշկական ինստիտուտը):

Ուշագրավ են մյուսները: Գուցե ադ հարցում մեզ օգնեն մեր ընթերցողները:

ՅՈՒՆԱ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ի հնչակս: Ուղղակի գիւղերը երթալով, մտիկ ընելով, գիւղացիին կեանքին մասնակցելով: Եւ որովհետեւ վարդապետ է, 1890-ական թուականներում վարդապետ մը ինչպէ՛ս համարձակէր երթալ գիւղերը, գիւղացիներուն մէջը նստիւր եւ ըսէր. «Ես նօթա պիտի գրեմ. դուն երգէ՛ ես գրեմ»: Այդ տեսակ բան կարելի չէր: Հետեւեալս ինքզինքը ծածկած, պատին ետեւէն, տանիքներուն վրայէն մտիկ կ'ընէր եւ իր լսածը կը ձայնագրէր: Եւ այսպէս 3000 եւ աւելի Հայ երգեր արձանագրած է: Ասոնց մէջէն շատ քիչը իրապէս կրցաւ իր վերջնական ձեւին մէջ, մեներգներու պարագային դաշնակի ընկերակցութեամբ, խմբերգներու պարագային բազմաձայնութեամբ, ներդաշնակել: Բայց ինչ որ ըրած է՝ հրաշալի է, հրաշքի համագօր է, եւ ինքն էր միայն որ իսկապէս Հայ երաժշտութիւնը գտեց, մաքրեց, իր ինքնութեանը մէջ ապրեցաւ, զգաց եւ զգացուց:

Բայց կ'ըսէինք որ պարզապէս ձայնագրել եւ երգել չէր իր գործը: Ինքը գիտնական երաժիշտը եղաւ: Մեր ձեռագիրները ուսումնասիրած է: Եւ անոնց մէջէն գտած եւ գտած է ճշմարիտ Հայ երգին օրէնքները: Նախ գիտենք որ մեր հին երգերուն, շարակնոցներուն մէջ հայկական նօթաներ կան, խազեր կան՝ որոնց իմաստը կորսուած էր դժբախտաբար: Եւ հետեւեալս, 1824 թուականին, Պոլսոյ մէջ, կարգ մը Հայ երաժիշտներ ստեղծեցին մօր խազային գրութիւն մը, հայկական ձայնագրութիւն մը՝ ա՛յն՝ որ Կոմիտասն ալ սորվեցաւ եւ գործածեց: Նշաններ են, որոնցմէ ամէն մէկը իմաստ մը ունի, երաժշտական արժէք մը ունի, ժամանակ, չափ, տեւողութիւն, բարձրութիւն, դադար, եւ այլ պաշտօններ կը մատնանշէ: Կոմիտաս ոչ միայն ա՛յս սորվեցաւ, այլ նաեւ կորսուածը գտնելու ետեւէր: Եւ տեղ մը կ'ըսէ. «Ես գտած եմ միայն 113 հատ»: Միայն, այսինքն դեռ շատ կայ որ պէտք է գտնեմ. եւ իմ նպատակս այդ է: «Եւ ոչինչ պիտի շեղեցնէ զիս իմ նպատակէս»:

Գտած է նաեւ որ հայկական երաժշտութիւնը երոպականին չի մնացիր: Եւ այս կարեւորն է: Գիտենք որ ձայնաշարեր կան: «Մէյճըր», «մայնըր», «տիաթոնիք», «խրոմաութիք», ձայնաշարեր ութնեակ ձայներով, տօ, րէ, մի, ֆա, սօ, լա, սի, տօ: Երոպական են ասոնք: Կոմիտաս կ'ըսէ. «Հայկական չէ այդ»: Հայկական երաժշտութեան օրէնքները ուրիշ են: Հայ երաժշտութիւնը հիմնուած է քառեակներու, «թէթրաքորտ»ներու վրայ, եւ ոչ թէ ութնեակներու գրութեան:

Ասոր մանրամասնութեան պիտի չուզեմ մտնել, մասնագիտական հարց մըն է: Պարզապէս կ'ըսէ 1 2 3 4 քառեակ է: Մէկին եւ երկուքին միջեւ ձայնին բարձրութիւնը եթէ կէս է, երկուքին եւ երեքին միջեւ մէկ է, երեքին եւ չորսին միջեւ մէկ է: Այս քառեակ մըն է: Այս քառեակին մէջ ձայներու միջոցները կրնաս փոխել. առաջինը կրնաս մէկ ընել, երկրորդը կէս ընել, միւսը մէկ ընել: Կրնաս առաջինը մէկ ու կէս ընել, երկրորդը կէս, եւ կէս: Եւ այսպէս վեց տեսակ կրնաս փոխել: Երոպականը այդպէս չէ: Երոպականը այս չորս ձայներու սահմանէն դուրս ալ կ'ելլէ. «օկմէնթըտ», «տիմիւնիշտ» ըսելով: Հայկականին մէջ՝ փոփոխութիւնը այս չորս ձայներու սահմանին մէջ միայն կրնաս ընել: Հապա եթէ ութնեակ ուզենք կազմել ի՞նչ պիտի ընենք: Անոր ալ ձեւը կայ: Ութնեակ կազմելու համար չորսէն հինգին չես ցատկեր, 5—6—7—8 չես ըներ, այլ չորրորդ ձայնէն կը սկսիս եւ չորրորդը կ'ըլլայ առաջին, եւ կը շարունակես երկրորդ քառեակը, նոյն օրէնքով: Եւ այսպէսով ութնեակ կը շինես: Ուրեմն, կ'ըսէ Կոմիտաս վարդապետ. «Ամէն Հայ երգ, եկեղեցական եւ ժողովրդական,

այս «թերաւքորտ»ի, քառեակներու սկզբունքով գրուած է: Ինչ որ այդ սկզբունքով գրուած չէ, հայկական չէ: Այսքան վստահ, յստակ եւ տիրական կերպով կը յայտարարէ: Այսօր անշուշտ մեր երաժիշտները այդ պէտքով: զիտման, եթէ կ'ուզեն հայկական երգ գրել:

Երկրորդ օրէնք մը գտած է: Կշռոյթի օրէնքը: Նորէն՝ երոպական երաժշտութեան մէջ կշռոյթը երեք գլխաւոր տեսակներ ունի: Երկու չորրորդ չափ՝ 1—2, 1—2: Եւ կամ երեք չորրորդ չափ՝ 1—2—3, 1—2—3: Եւ կամ չորս չորրորդ չափ՝ 1—2—3—4, 1—2—3—4: Հայկականը ադպէս չէ: Եւ երեւակայեցէք որ երոպացիներուն ըստի որ այդ տեսակ երաժշտութիւն չէ մերը: Կա՛մ վրադ կը խնդան, կամ աչքերնին բաց՝ զարմացած մտիկ կ'ընեն: Բարեբախտաբար զարմացած մտիկ ըրեր են: Այդ հայկական կշռոյթը կապուած է բառերուն շեշտին, բանաստեղծութեան շեշտին, իմաստի շեշտին: Եւ հետեւաբար երոպական կշռոյթի չափերով սահմանափակուած չէ: Ազատ է: Եւ այդ ազատութիւնը կը հարստացնէ:

Շեշտը ուրեմն կ'ըլլայ երրորդ կարեւոր սկզբունքը:

Նախ ամէն բառ իր շեշտը ունի: Երկրորդ՝ կայ այն շեշտը որ ամէն նախադասութիւն ինքը կ'որոշէ, նախադասութեան իմաստը կ'որոշէ: Մեր ամենէն սովորական խօսքին մէջ անգամ այս օրէնքին կը հետեւինք:

Նախադասութիւն մը առնենք. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Այսինքն շեշտերը գործածել: 1. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Դուն պիտի չերթաս: 2. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Վաղը չեմ կրնար երթալ: 3. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Այնտեղ ուրիշ դասախօսութիւններ կան՝ անոնց պիտի չերթամ: 4. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Ոչ ուրիշ բանի մասին: 5. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթամ»: Հանդէսին պիտի չերթամ, երգահանդէսին պիտի չերթամ: Դասախօսութեան պիտի երթամ: 6. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի՛ երթամ»: Եւ դուն չես կրնար ինծի արգիլել: 7. «Ես այսօր Կոմիտաս Վարդապետի մասին դասախօսութեան պիտի երթա՛մ»: Որոշած եմ:

Հետեւաբար ամէն մէկ շեշտը մեր նախադասութիւն մը կը շինէ, և եթէ երգով արտայայտես՝ երգը կը փոխուի: Չես կրնար այսինչ իմաստով նախադասութիւն մը առաջադրել, յօրինել, եւ սակայն երգած ժամանակդ սխալ տեղեր շեշտը դնել եւ երաժշտական ներդաշնակ, իմաստային շեշտումներ յառաջացնել: Այն ատեն քու ուզածդ չես կրնար հասկցնել դիմացիին, եւ ոչ ալ դիմացինը քեզ պիտի հասկնայ: Միշտ միտքին մէջ հարց պիտի ծագի. «Ի՞նչ ըսաւ»: Պիտի շուարի, պիտի շուարեցնես: Ներդաշնակութիւն չի ստեղծուիր:

Այս երեք գլխաւոր սկզբունքները Կոմիտաս Վարդապետ կ'ըսէ թէ: Ինքն է որ առաջին անգամ երեւան բերած է: Մանաւանդ քառեակներու դրութիւնը: Եւ թէ՛ բանաստեղծութիւնը եւ երաժշտութիւնը պէտք է իրար այնպէս համաձայնին որ իրար համբուրեն: Նաեւ թէ՛ կրօնական երաժշտութիւնը եւ ժողովրդական երաժշտութիւնը քոյր-եղբայրներ են, մոյն ծնունդը ունին: Նոյն պատմութիւնը ունին: Նոյն հոգին ունին:

Ի՞նչ եղած է Կոմիտաս Վարդապետի նպատակը: Կոմիտաս Վարդապետի նպատակը եղած է Հայ ժողովուրդի կեանքը վերաբերել, ցոլացնել,

Հայ գեղջկական երգերում միջոցաւ: Իր նպատակը եղած է Հայ ժողովուրդին հասկցնել որ ան ինքնուրոյն Հայ երաժշտութիւն ունի: Ապահովցնել, վստահեցնել որ ունի: Որովհետեւ եղած են հայեր որոնք ըսած են որ Հայը երաժշտութիւն չունի: Անոր ունեցածը արեւելեան երաժշտութիւն է: Արեւելեանը ինչ է: Արաբական եալելի՛ն. արեւելեան է: Թրքական քաշքշուքները արեւելեան են: Կոմիտաս Վարդապետ կ'ըսէ «Ո՛չ»: Արեւելեան է՝ այո՛, քանի որ այդ մթնոլորթին եւ շրջանակին մէջ կ'ապրի. բայց ինքնուրոյն է:

Դժբախտաբար ուրիշներու կարգին Մակար Եկմալեանը ինք եւս այդպէս ըսած է, իր Պատարագի գիրքին յառաջաբանին մէջ: Գիրքը առաջին անգամ տպուեցաւ 1896ին, եւ սքանչելի գործ է: Առաջին Հայ Պատարագն է որ բազմաձայնուած է. արական խումբի համար եռաձայն, արական խումբի համար քառաձայն, եւ խառն խումբի համար քառաձայն: Երեք հարիւր էջոց հրաշալի գիրք մըն է: Անոր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Վասն այսորիկ խորշեցաք ընդհանրապէս ի կիսաձայնից արտաքոյ ելելէջին (քրոմաթիզմ) եւ ի զարտուղութեանէ յնղանակին (մօտիւլասիոն), այլ ջանացաք մնալ յելլէէջս նորին իսկ յնղանակին (տիաթոնիզմ) եւ ըստ կարի պարզ յօրինել զներդաշնակութիւն. զի այսպէս պահանջէ ոգի պարսիկ-արաբացի երաժշտութեան, յորում սակի է եւ մերս»: (Երգեցողութիւն Սըրբոյ Պատարագի Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ, Լէյպցիգ, 1896, Յառաջաբան, Մակար Եկմալեան):

Իսկ բժշկապետ Թիրեաքեանը ուրիշ չնաշխարհիկ տեսակէտներ յայտնած է, ոչ միայն ըսելու համար որ Հայ երաժշտութիւն, Հայ եղանակներ գոյութիւն չունին, այլ նաեւ թէ. «եղածներն ալ ասորա-բիզանդական, կամ հնդկաւ-պարսկական ազդեցութիւնը կը կրեն»: Այս մէջբերումէն յետոյ Կոմիտաս Վարդապետ կը շարունակէ. «Չենք գիտեր ոչ այն աղբիւրները եւ ոչ այլ պատմական ասորա-բիզանդական այն եղանակները, որոնցմէ առաջիններէն քաղելով եւ երկրորդներու վերայ հիմնուելով, յարգելի բժշկապետը իր կողմէն բառին գիտական առումովը, այսպիսի դրական եզրակացութեան է հասել հսկող չունեցած երաժշտութեան մասին:... Բժշկապետ Թիրեաքեանին համակարծիք, կը գրէ նաեւ Տէր Սերովբէ ԲՆԻՅ Պորմսլեան, միայն թէ իր կարծիքը ազգաց պատմութեան, քաղաքակրթութեան եւ տիրող ազգերու ազդեցութեան վրայ կը հիմնէ, ասելով. 1. Հայ լեզուն ու գրականութիւնը ասորական եւ յունական լեզուներու կազմական կաղապարին վրայ ձեւափոխուեցան, իր տառերէն սկսելով: 2. Երբ հայկական ուրոյն քաղաքակրթութիւն մը գոյութիւն չունի, բնականաբար գոյութիւն չունի նաեւ հայկական երաժշտութիւն մը: Գրած պատմութիւնները ճիշդ են, բայց եզրակացութիւնները սխալ: ...Խեղճ Հայ ժողովուրդ. ազգ ես եւ ինքնուրոյն այնքան, որքան միւսները. այդ ոչ ոք կարող է հերքել: Ունիս յատուկ լեզու, կը խօսիս: Ունիս յատուկ ուղեղ, կը դատես: Ունիս յատուկ մարդաբանական կազմ, որով կը զատուիս այլ ազգերէն ու անոնց կազմէն: Սակայն սիրտդ որ զգացմանդ աղբիւրն է, քուկդ չէ եղել, այլ մի ինչ որ ասորա-բիզանդական եւ հնդկաւ-պարսկական է եղել: Ճանապարհ կայ, ճանապարհ կայ: Բերնէն ականջ շա՛տ կարճ է. բանէն փաստ՝ շա՛տ երկար»: (Կոմիտաս, Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ, Երեւան 1941, էջ 47—50):

Կոմիտաս Վարդապետ չի դիմաճար: Եւ գրած է «Հայը ինքնուրոյն երա-

հրշտոթիւն ունի»: Եւ կ'ապացուցանէ: Կ'ապացուցանէ այդ բոլոր օրէնքներով:

Ուրեմն Կոմիտաս Վարդապետի նպատակը եղած է նաեւ Հայ երաժշտութեան միջոցաւ ազգային ինքնագիտակցութիւն արթնցնել, կամ վարդացնել: Եւ նաեւ Հայ երաժշտութեան գեղեցկութիւնը տարածել ուրիշ ազգերու մէջ: Ըրա՛ւ ասիկա: Ըրա՛ւ: Կոմիտաս Վարդապետի նպատակն էր ինքնուրոյն Հայ երգը գտնել, յայտնել եւ յայտարարել ու տարածել: Գտաւ Հայ երգը՝ քառեակներու, «թեթրաքորտներու» գրութեամբ, գտաւ՝ կշռոյթի օրէնքը յստակելով, գտաւ՝ շեշտի այդ հարցը լուծելով: Եւ սկսաւ գրել:

Անշուշտ բաւական արտնդութիւն եւ հալածանք քաշած է, դժբախտաբար Էջմիածնի մէջ ալ: Ի վերջոյ վարդապետ է, կը սպասեն իրմէ որ ըլլայ վարդապետ, միայն աղօթող, կանոնաւոր եկեղեցի յաճախող: Մինչդէռ Կոմիտաս Վարդապետ վայրկեան չ'ուզեր կոյրանցնել, եւ հետեւաբար ուր որ առիթը կը ներկայանայ՝ հոն է, արձանագրելու համար: Ժամանակ կ'ուզէ: Առանձնութիւն կ'ուզէ: Որպէս զի կարենայ գրել, եւ յետոյ երգչախումբեր կազմել, եւ երգչախումբերով ներկայացնել այդ բոլորը: Եւ 1909ին, չարախօսութիւններ կամ անտեղի քաշքշուքներ կը զգուեցնեն Կոմիտաս Վարդապետը, որ չի դիմանար եւ կը հեռանայ Էջմիածինէն: Եւ 1910ին Պոլիս կ'երթայ: Պոլսոյ մէջ իր երգչախումբը կ'ունենայ: 300 հոգինոց ԳՈՒՆԱՆ երգչախումբը: Եւ երբոր Հայ այդ երգերը բեմ կը բարձրանան, այլեւս խանդավառութիւնը, ազգային գիտակցութիւնը, ուրախութիւնը, հպարտութիւնը բարձրացող ալիքի պէս ետեւ ետեւի, յաղթական գնացք մը կը դառնան: Եւ ոչ միայն Պոլսոյ մէջ, այլ այս անգամ ուր որ կրնար երթալ, Եւրոպա՝ ամէն անգամ որ գացած է Պերլին, Փարիզ, Ժընեւ, Իտալիա, Միջին Արեւելքի մէջ՝ Եգիպտոս, Աղեքսանդրիա, Գահիրէ, Թիֆլիս, Պաքո, երգչախումբեր կազմած է եւ այդ երգչախումբերով ներկայացուցած է Հայ երգը: Անշուշտ նաեւ կրօնական երգերը: Եւ այս առիթով ուրիշ տեսակի խստութիւն մը: Կը վայելէ՝ որ մեր կրօնական երգերը աշխարհիկ բեմերէն երգուին եւ վարդապետ մը բեմ բարձրանայ եւ «չափ տայ»: Հետեւաբար, Կրօնական Ժողովը Պոլսոյ որոշում կ'առնէ Կոմիտաս Վարդապետին դէմ, արգիլելու համար գործադրութիւնը ծրագրուած համերգային յայտագրի մը: Այս բոլոր դժուարութիւնները ապրած է ինքը: Բայց որովհետեւ իր մտքին մէջ դրած էր որ ոչինչ պիտի զիջէր ետ կեցնէր իր նպատակէն, կը շարունակէ իր ճամբան, բարեբախտաբար:

Գաշնաւորած իր այդ երգերուն միջոցաւ հարազատ Հայ եղանակը երեւան կը բերէ: Ծահան Պէրպլերեան, որ խտուցեալ բայց ամբողջական գրքոյկ մը ունի Կոմիտաս Վարդապետի անձին եւ գործին մասին, հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ ադ հարազատ եղանակը.

«Հայ երգերուն վրայ Վարդապետին կատարած աշխատանքը նախ անոնց Էութեան ինքնայատուկ էսդէթիքին, ինքնուրոյն ոգիին թափանցման, լայնագոյն իմաստով հասկացման գործը եղած է: Գերազանցօրէն եւ արդարօրէն ինքնավստահ ճաշակով մը կը մօտենայ ան Հայ՝ ըլլայ եկեղեցական, ըլլայ աշխարհիկ երգերուն, ու քիչ առաջ յիշուած Հայ երաժշտական ոճին իսկութեանը մասին իր ունեցած—կարծես ցեղային երաժշտական վերապրող հանճարէ մը իր ստացած—յայտնատեսութեան լոյսով կը զատէ հարազատ Հայ եղանակները օտարամուտ երգերէն: Այդ ընտրութեամբ երգերն ալ իրենց կարգին մոյն յայտնատեսութեան լոյսով կը չղկէ,

մաքրելով զանոնք անոնց վրայ խառն կապած ու անոնց բնութիւնը եղծող օտարամուտ կամ ժողովրդական աղանդականներէ եկած տարրերէն. ու կ'ունենայ զանոնք իրենց սկզբնատիպ, առոյգ վայելչագեղութեանը մէջ: Մասնաւորաբար, այսպէս, մեր կրօնական երգերը: Իր բացարձակ ճաշակէն անվերադառնալի վճիռներուն տակ, կը ձգեն իրենց վրայի վերջամուտ, լայն թերեւս դարերէ ի վեր խառնած անիմաստ երկարածգումները, արեւելեան զարդոյրումները, մեղկ ու քառորդ ձայնային (էնհարմօնիդ) ծամ-ծըմուքները:

«Այսպէս մէջտեղ եկած հարազատ Հայ եղանակը՝ կրօնական ըլլալ է ժողովրդական, պարզ է, ժուժկալ եւ առնացի գիծերով, զուարթութեանը մէջ իսկ լուրջ, ու տխրութեանը մէջ իսկ երանական, բանաւոր՝ կառուցուածքով, բայց եւ զարմանալիօրէն կենդանի, խորեռանդ՝ միեւնոյն ատեն կորովի ու շնորհալիօրէն քաղցր, եւ գերագոյն գաղտնիքը իր անասելի հմայքին — պիտի ըսեմ սուրբ հմայքին — դէպի խորհրդաւոր, աստուածային ներկայութիւն մը թելող թռիչքով մը՝ վսեմ, խռովիչ: Կոմիտաս Վարդապետի այսպէս մեզի բերած Հայ եղանակը իր բնական պայծառութեամբը, եւ իր առնացի կորովովը, իր մաքուր զգաստութեամբը յայտնապէս արեւմտեան — արիական է, բայց եւ իր արեւահամ քնքշութեամբը, իր երազայնութեամբը՝ արեւելեան միեւնոյն ատեն: Ու ի վերջոյ՝ ո՛չ այդ եւ ո՛չ այն. ինչո՞ւ չըսել մէկ բառով՝ հալածատօրէն եւ ինքնուրոյնապէս Հայկական է. հայկական միտքիդէ մը բխած»: (Կոմիտաս Վարդապետ, Անձը եւ Գործը, իր ծննդեան հարիւրամեակին առիթով, 1989, Նիւ Եորք, Առաջնորդարան Հայոց Ամերիկայի, էջ 27—28, Ծափան Ռ. Պերպերեան):

Այս երգերուն մէջ կայ բովանդակ կեանքը Հայ ժողովուրդին: Ծափան Պերպերեան հանդիպած է Կոմիտաս Վարդապետին շատ հետաքրքրական պայմաններու մէջ: Փարիզ, 1908ին, Սորպոնի մէջ ուսանող է, եւ եւրոպական բոլոր երաժիշտները, երաժշտութիւնները գիտցող, հաճկականին մասին արհամարհանք ունեցող, որովհետեւ «իմ ամբողջ լսածը Պոլսոյ կոյ-կոյներն էին» կ'ըսէ, մեր եկեղեցիներու տիրացուները՝ իրենց թոյլ, մեղկ, քաշքշուք եղանակներով, եւ եթէ հայրենասիրական երգ մըն ալ կար, ան ալ եւրոպական «մարշ» ոճն էր: Այս Ծափան Պերպերեանը հրաւեր կը ստանայ Օր. Մարգրիտ Բաբայեանէ հանդիպելու Կոմիտաս Վարդապետի մը՝ որ Հայաստանէն եկած է եւ պիտի խօսի Հայ երաժշտութեան մասին, եւ Հայ երգը պիտի ներկայացնէ: Կասկածելով, անտարբերութեամբ գացի, կ'ըսէ Ծափան Պերպերեան, սակայն երբ բերանը բացաւ եւ իր առաջին ձայնը արտաբերեց եւ ներկայացուց մեր այդ գեղջկական երգերը, այն ատեն զգացի որ ուրիշ տեսակի ներկայութեան մը մէջն եմ: Ուրիշ բան է այս: Եւ ճիշդ ա՛յն բանն է որ ես կարծես հոգիիս մէջ կը զգայի, կը սպասէի, կ'ուզէի տեսնել ու լսել: Եւ ի վերջոյ՝ իբրեւ Սողոս մը ներս մտայ եւ իբրեւ Պօղոս մը դուրս ելայ, աւս անգամ ինքզինքս առաքեալը, աշակերտը նկատելով Կոմիտաս Վարդապետի: Եւ այնտեղէն իր բարեկամութիւնը կը տեսէ: Եւ Կոմիտաս Վարդապետ շատ մօտիկ եղած է Պերպերեան ընտանիքին ալ: Կոմիտաս Վարդապետի այս ամբողջական գործին արդէն տեղեակ, ծանօթ, երբ 1935ին կը վախճանի Կոմիտաս Վարդապետ, Ծափան Պերպերեան այդ առիթով կը գրէ իր գրքոյկը՝ ուր կ'ըսէ. «Ու մեր զմայլած հոգիներուն առջեւէն, աւելին՝ խորէն անցուց Վարդապետը, շարան շարան այդ երգերը, որոնց մէջ բովանդակ կեանքն է Հայ ժողովուրդին. ուրախութեամբ աշխատող, զմայլագին երագող, մաքրօրէն ու խորա-

դիմ սիրող, անուշ թախծութեամբ մը կարօտացող, հրաշեկ հոգիով դի-
ցազնացող, ու միշտ ու էապէս հաւատացող Հայ ժողովուրդին. աշխա-
տանքի արի ցնծերգները, լուսնալուսային պարերգներն ու հարսներգները,
միեւնոյն ատեն զգաստ ու խոռվիչ այն սիրերգները, անհուն ու խոր կա-
րօտերգներն ու ողբերգները, իսկապէս աստուածաթոյն տաղերն ու շա-
րականները: Բովանդակ հոգեկան կեանքը Հայ ժողովուրդին՝ երածշտա-
ցած, ու այս անգամ Վարդապետին Արուեստին մէջ վերստեղծուած, պալ-
ծառակերպած, պայծառաձայնուած...»: (Կոմիտաս Վարդապետ, Անձը եւ
Գործը, իր ծննդեան հարիւրամեակին առիթով, 1969, Նիւ Եորք, Առաջ-
նորդարան Հայոց Ամերիկայի, էջ 82—83):

Եւ Կոմիտաս Վարդապետ իսկապէս Հայ ժողովուրդին կեանքին ամէն
մէկ երեսին դպած է՝ հետեւեալ դասակարգութիւններուն հետեւելով:

1. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Կրօնական մեր երգերը հաւաքած է եւ զանոնք գտած, մաքրած է, իր
գտած ու հաւատացած օրէնքներուն, սկզբունքներուն համաձայն: Եւ ու-
նինք հետեւաբար կրօնական կարգ մը երգեր, ինչպէս «Յիշեցոյք», «Սիրտ
իմ Սասանի», «Ով Զարմանալի», «Այսօր Զայնն Հայրական», նաեւ տա-
ղեր, եւ՝ Պատարագը: Կոմիտասի՝ Պատարագը: Հակառակ որ Կոմիտաս
Վարդապետ ինք իր ձեռքով չկարողացաւ վերջնական ձեւի դնել, ամբող-
ջացնել զայն, բայց սորվեցուցած է երգել տուած է ուր որ կրցած է, Պոլ-
սոյ մէջ մանաւանդ: Եւ 1933ին այդ Պատարագը առաջին անգամ տպուե-
ցաւ Փարիզի մէջ:

Այս կրօնական երգերուն զտումին մէջ եւս բաւական խիստ է Կոմի-
տաս:

Եկմալեանի Պատարագը տպուած էր 1896ին: 1898ին Կոմիտաս Վար-
դապետ գրախօսական մը գրած է: Այդ գրախօսականը հրաշալի է: Ծնոր-
հակալ պէտք է ըլլանք Աստուծոյ որ այդ չէ կորսուած է տպուած է: Այն-
տեղ, Կոմիտաս Վարդապետ կը գնահատէ Մակար Եկմալեանի գործը,
ցոյց կու տայ թէ ո՛ր մասերը սքանչելի են: Բայց նաեւ ցոյց կու տայ թէ
ո՛ր մասերը ինք կը խորհի որ ճիշդ չեն, պէտք եղածին պէս չեն: Ասոր
մէկ պզտիկ օրինակը հետեւեալն է. Պատարագին մէջ «Առ քեզ Աստ-
ուած» կ'երգենք մինչեւ այսօր: Ո՛ր է ճիշտ շեշտը: Եւ ո՛ր դրած է Եկ-
մալեան իր շեշտը: Եկմալեան դրած է «Առ» նախադրութեան վրայ: Ի՞նչ
կ'ըսենք՝ «Ա՛ռ քեզ Աստուած»: Ի՞նչ ըսինք շեշտին համար: Ուրեմն Մա-
կար Եկմալեանի մտքին մէջ «Ա՛ռ»ը կարելոր էր, շեշտ տուած է, «Ա՛ռ»:
«Ա՛ռ քեզ Աստուած»: Բայց գրաբար է ասիկա, «Ա՛ռ»ը նախադրութիւն
է եւ ոչ բայ: Եւ նախադրութիւնները շեշտ չունին: «Առ»՝ «դէպի» ըսել է:
«Առ քեզ Ա՛ստուած»: Դէպի քեզ՝ ո՛վ Աստուած, մեր աչքերը կը բարձրանան,
մեր ձեռքերը կը բարձրանան: Կոմիտաս Վարդապետ կ'ըսէ.— բայց ար-
դէն մեր ժողովուրդը ճիշդ երգած է. դուն ուրտեղէ՛ն առիւ ասիկա, ուր-
կէ՛ք բերիր: Եւ Կոմիտաս Վարդապետի Պատարագին մէջ գրուած է ճիշ-
դը: «Առ քեզ Ա՛ստուած» Ամէն մէկ շեշտը ճիշդ էւ մաքուր էւ հրապու-
րիչ:

Մեր եկեղեցական երգեցողութեան մէջ պզտիկ նշան մըն ալ կայ,
«մէլիզմ», «կրէյս նօթ» ըսուածը, որ շնորհալի շունչ մը պէտք է բերէ: Եւ

եթե այդ Գոթը իր ճիշդ ձեռովը չգործածես՝ կ'եղծանես, կ'արես Գկարագիրը: Եւ մեր երգիչները այդ շնորհալի բնածնութիւն ունենալով, Եւ մեր Պատարագին մէջ բաւական առիթներ ունինք շնորհաբեր այդ շունչը արտաբերելու, ապրելու: Եւ այն որ անուշադիր է, հետեւաբար շատ անգամ մեզ կը չարչարէ: Անոնցմէ մէկը՝ օրինակի համար, Եկմալեանի «Միայն սուրբ, միայն Տէր» երգն է, Պատարագի վերջաւորութեան: Առաջին երկու (սօլ-լա) Գոթերէն յետոյ գրուած «Կրէյս Գոթը» կ'երգեն իբրեւ մէկ-ութերորդ տալիսութիւն ունեցող Գոթ, ինչ որ սխալ է: Իսկ աւելի տգեղը՝ իրենց ձայնին մէջ կը դնեն մեղկութիւն մը, որպէս թէ «յուզում», «թախի՛ն» արտայայտելու համար: Եւ այս աւելի մեծ սխալի մը կը տանի, որովհետեւ «միայն սուրբ» երգը տխրութեան երգ չէ, այլ «փառատրութեան», իր հաւատքի մասին ինքնավստահ յայտարարութեան եւ ուրախութեան:

Ուրեմն այդ «Կրէյս Գոթը» շնորհք պէտք է բերէ երգումսին: Եւ այդ մեղկ երգածելին մէջ եւ շնորհք չեմ տեսներ: Երաժիշտը ինք ուրիշ շունչ մը դրած է այնտեղ: Երկրորդ Գոթը (լա) երկար չորս չափ տեղութիւն ունի, որ կրնայ ձանձուցուցիչ դառնալ: Որպէս զի մտիկ ընողը չձանձրանայ, երաժիշտը այս անուշիկ «Կրէյս Գոթը» գետեղեր է չորս չափին մէջտեղը: Որ պէտք չէ ժամանակ խել ոչ զինք կանխող եւ ոչ ալ իրեն յաջորդող Գոթալին: Այլ՝ փայտակող շունչի մը պէս պիտի գայ ու անցնի: Այն ատեն երգը ուրիշ գոյն կը ստանայ, ուրիշ Գկարագիր կը զգենու, աւելի առոյգ, եւ անքին ուրախութեան մը զօրութեամբ թարմացած: Եւ այս՝ շատ կայ մեր երգերուն մէջ:

Ուրիշ մը՝ չորս հատ մէկ-ութերորդ Գոթաներէ կը բաղկանայ:

«Հաւատամք»էն յետոյ, Սարկաւագի քարոզին ի պատասխան, Դպրաց Դասը կ'երգէ «Ծնորհեա, Տէր»: Կոմիտասական Պատարագի մէջ, վերջին «Ծնորհեա, Տէր»ին «Տէր»ը ունի չորս հատ մէկ-ութերորդ ձայնանիշեր, (րէ-մի-մի-րէ): Նոյնպէս՝ «Հայր Մեր»էն առաջ «Ամէն: Եւ ընդ Հոգւոյդ քում» մեներգի վերջաւորութեան, Դպրաց Դասը «Տէր, ողորմեա» կ'երգէ ուր եւս վերջին վանկին տրուած է չորս հատ մէկ-ութերորդ ձայնանիշ (մի-ֆա-ֆա-մի): Երկրորդը եւ երրորդը մոյն Գոթան են, իրենց մէջտեղը այդ «Կրէյս Գոթը» թառած՝ մէկ աստիճան վեր, «Ծնորհեա, Տէր» կամ «Տէր, ողորմեա» պաղատանքին վերջին վանկին վերեւ: Եւ ունի թախծագին յուզում մը հոգիի ալքերէն բացուող, եւ երկրորդ անգամ կրկնուող: Եւ մեր երգիչները այդ «Կրէյս Գոթը» վերածած են մէկ տասնըվեցերորդ ձայնանիշի գայն կապելով չորս ձայնանիշերէն երկրորդին, այս եւս մէկ-ութերորդ չափէն մէկ-տասնըվեցերորդի վերածելով: Եւ այս կերպով՝ չորս Գոթաներէ բաղկացած հատուածը կ'ունենայ հինգ Գոթաներ: Եւ այս՝ կը փոխէ նաեւ ամբողջ Գկարագիրը ոճին: «Կրէյս Գոթի» յաւելումով Կոմիտաս վարդապետ կ'ապահովէ Հայ երաժշտութեան մէջ Հայ Հոգիին մէկ Գկարագիրը՝ պայծառութիւնը, աշխուժութիւնը, մաքրութիւնը, խորհրդաւորութիւնը:

Եթէ մենք այդ հոգին կարենանք ըմբռնել եւ այդ հոգիին հետեւիլ, այն ատեն պիտի տեսնենք որ մեր անհատական եւ հաւաքական հոգիի կեանքը ուրիշ բան պիտի դառնայ:

Նոյնը՝ երբ ժողովրդական երգերու դասակարգութիւնները Գկատի առնենք:

2. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետ գրած է մանկական երգեր: Գիտեր որ մանուկներն են որ մեր ժողովուրդին ապագան պիտի ապահովեն: Եւ եթէ աւսմանուկները ճիշդ հոգիով չմեծնան, ճիշդ գիտակցութեամբ չմեծնան, վնասը մեր ժողովուրդին պիտի գայ, տուժողը մեր ժողովուրդը պիտի ըլլայ: Ուստի, դասախօսութիւններ տուած է մանուկներուն դաստիարակութեան մասին, շնորհալի պարի եւ ուղիղ երգելակերպի ուսուցման մասին:

«Կաքաւի Երգը» (Արեւ քացունց մութ ամպերէն) մանուկը կը դնէ բնութեան գիրկը եւ կաքաւի ձայնին դէմ յանդիման: Եւ որպէս զի մանուկները չձանձրանան պարզ եւ միապաղաղ կրկնուող տողերէն եւ տուններէն, Կոմիտաս Վարդապետ կը կիրարկէ երաժշտական տարբեր մեթոտներ: Մեներգիչ մը եւ խումբը դիմաւորէն կ'արձագանգեն իրարու, տող առ տող, կրկնելով նոյն բառերը նոյն եղանակով, եւ երկրորդ բաժինին մէջ կը միանան իրարու: Կոմիտաս Վարդապետ մինչեւ անգամ թելադրած է երեք խումբ կազմել, որպէս զի առաջին երկու խումբերը արձագանգեն իրարու, առաջին մասին մէջ, իսկ երկրորդ բաժինին մէջ երրորդ խումբը միանայ առաջին երկուքին, այսպէս ստեղծելով ուժգնութիւն եւ այլազանութիւն չափի, կշռոյթի, զօրութեան, թափի եւ խանդավառութեան:

Եւ այսպէս տասնեակներով երգեր մանուկներու համար, Էջմիածնի Գեորգեան Ճեմարանի եւ Պոլսոյ Նիկողոսեան Վարժարանի աշակերտութեան եւ երգչախումբերու համար:

3. ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԳԵՐ

Բնութեան երգերուն միշտ կու գայ ծառերէն, առուակներէն, անձրեւէն, ամպէն, հովէն, թռչուններէն, երկնային մարմիններէն, որոնք բոլորը կօգտագործուին արտայայտելու համար մարդկային անհատական կամ ընկերային զանազան վիճակներ:

Ասոնց մէջէն հանրածանօթ է Կոմիտաս Վարդապետի «Ծիրանի ծառը»: Այս երգին բառերը չեն ներկայացներ քերթողական ամբողջութիւն մը: Կոմիտաս Վարդապետի հանճարն է որ իրարու քով բերած է տարբեր պահերէ քաղուած մենաւոր ծաղիկներ, եւ զանոնք շարահիւսած է երաժշտական բազմազեղ մանեակի մը միութեան մէջ: Հետաքրքրական է որ նոյն եղանակը կ'երգուի «Մեռայ քազում քանելէն» բառերու տարբեր հոգեխառնութեան ստեղծած մթնոլորտով:

«Ծիրանի ծառ»-ին մէջ հետեւեալ խնդիրները կան: Առաջին տողը խորունկ պարզութեամբ սրտէն բխող ցաւի յայտարարութիւն մըն է. «Ծիրանի ծառ, բար մի՛ տա. վա՛յ: Ընդներդ իրար մի՛ տա. վա՛յ»: Այս երկու տողերը նոյն եղանակը կը կրկնեն, բայց նոյն շեշտի եւ շնչառութեան տրոհումները չունին, եւ չեն կրնար ունենալ:

Առաջին երկու տասնըվեցերորդ ձայնահիշները պէտք է պահեն իրենց արագութիւնը, լայն շունչով բանալու համար երրորդ վանկի շեշտը, կոչական նկարագիրը: Կարգ մը երգիչներու, ինչպէս նաեւ նուագիչներու կողմէ երկու ձայնահիշներուն տրուած դանդաղ, անշեշտ գոյնը կը մեղմնէ հոգին: Կարգ մը երգիչներ զանոնք կը նկատեն առիթ իրենց ձայնին ուժգնութիւնը ցուցադրելու: Ուրիշներ խստօրէն կը պահեն ձայնագրութեան

կշռոյթը, քիչ մը անապարտ չափի վրայ, այս անգամ տողը վերածելով շնչատ եւ անգոյն ձայներու խճողուածքի մը:

«Ծիրանի ծառ, բար մի՛ տա»: «Բար»՝ պտուղ կը նշանակէ: Հետեւաբար՝ աղաչանք, «Ծիրանի ծառ մի՛ ծաղկիր»: Բնութեան մէջէն, մարդուն ներքին, հոգեկան ցաւը կ'արտայայտէ: «Ծղներդ իրար մի՛ տա. վա՛յ»: Երգելու պարագային այս առաջին ցաւատանջ յայտարարութիւնը պէտք է «պայթի» լայն եւ սրտաբաց:

Ասոր հետեւող երկրորդ զգացումը՝ «Ամէն մէջը ման գալիս, ցաւերնս իրար մի՛ տայ», սիրտ կը տանի ետ՝ յիշատակներուն կոտտանքին, տրոփին եւ կ'առնէ հեւք մը, կշռոյթ մը, քիչիկ մը արագ, շաղկապուած եւ օրօրուն շեշտերով, եւ կրկնուելու պարագային վերջին վանկերուն տալով գոլորիտը զուսպ ու իրական հառաչանքի:

«Հա՛ տուէք, յետ տըւէք, սարե՛ր՝ հովն ընկաւ,
Սրտիս խընդում բովն ընկաւ»:

Այս բառերուն մէջ ծրարուած անձկութիւնը, կարօտի շեշտը, եւ պահանջը, սրտատրոփ թափ մը կը ստանան, մախորդէն քիչիկ մըն ալ սսելի:

Ու վերջապէս՝ փոթորկուն սրտին «Հո՛վ, հո՛վ, հո՛վն ընկաւ», ձայնին ալիքներով, սրտին խռովքով, աւարտելու համար կարծես անհունին մէջ արձագանգող վիշտի կապարով՝ «Սրտիս խընդում ծո՛վն ընկա՛ւ»:

Այս երգին մէջ շեշտի հարցեր կան, շնչառութեան եւ կշռոյթի հարցեր կան: Սխալ տեղ եթէ շունչ առնես, կը խաթարես հոգին: Բառի մը վանկերը իրաւունք չունին կտրատելու՝ չմտածուած շնչառութեան մը սիրողն, քանի որ բառը պէտք է արտասանես լման, ինչպէս հնչաբանութեամբ, նոյնպէս՝ երաժշտայնօրէն: Այլապէս՝ ականջին համար տհաճ, եւ մտքին դատումին դիմաց ծիծաղելի կացութեանց առջեւ կը դրուինք:

Միջոցն, եթէ կարելի է, «Ծիրանի ծառ բար մի՛ տա» պէտք է երգել մէկ շունչով, վերջին ձայներուն գրեթէ ինքնաբերաբար հատնելով: Եւ պէտք է հստակ, որպէս զի ցաւը յայտնուի, առանձին շեշտով ու շունչով— «վա՛յ»:

Այս երգին մէջ ալլազանութիւն մը կայ շեշտերու, շնչառութեան, կշռոյթի, երգի դանդաղութեան, արագութեան, եւ այդ բոլորը կը թելադրուին բառերուն ետին թաքնուած ցաւին խորհորդէն, իմաստէն, անձնականացած մկարագիւրէն:

4. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ունինք հայրենասիրական երգեր: Կոմիտաս Վարդապետ անշուշտ հայրենասիրաբար ուզած է որ մեր հայրենասիրական երգերը նորէն հայկական ըլլան: Գիտենք որ օտար ազդեցութիւններ եղած են մեր ժողովուրդին վրայ. թրքական ազդեցութիւն, արաբական ազդեցութիւն, պարսկական ազդեցութիւն: Մեր ժողովուրդը՝ մանաւանդ 500 տարի այսպէս ճըմշուած եւ գերեվար ապրած շրջանին, կորսնցուցած է իր ինքնութիւնը, իր առուգութիւնը, իր մաքրութիւնը: Կոմիտաս Վարդապետ կ'ուզէ որ զայդ հետ վերագտնէ Հայ ժողովուրդը: Եւ ունինք «Ով Մեծաքանն», «Հիմի էլ Լոննք»

էղբարք», «Մալր Արաքսի», «Հայ Ապրինք Եղբարք», «Հայ Մեռնիք Եղբարք», «Ես Լսեցի Մի Անոյշ Զայն», «Մայրենի Լեզու, Մայրենի Բարբառ», եւ ուրիշներ: Պերլին ուսանող եղած ժամանակը իբրեւ պարտականութիւն դաշնաւորած եւ բազմաձայնած է 1986րդ Սաղմոսը. «Առ գետս Բաբելոնաց», Գերմաներէն լեզուով, ապա նաեւ Հայերէնով:

Այս երգերուն մէջ եւս նոյն հարցերը կը ծագին: Ինչպէ՛ս կ'երգուի՞ն, ի՞նչպէս պէտք է երգուին: Ո՛րտե՛ղ ի՛նչ սխալներ կրնանք ընել:

* * *

Առնենք «Ով Մեծասքանչ Դու Լեզու» երգը:

«Ով մեծասքանչ»-ից մէջ կան կշռութի, զգացումի եւ արտայայտման հարցեր:

Առաջին տողը՝ վեհ, հիացական ու խորհրդալից գուրգուրանքով պարուրված, կրօնաշունչ գոյն մը կ'առնէ. «Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու»: Փոքրիկ շեշտ մը առաջին բառին եւ վանկին վրայ, ներքին հիացումնքով, բարձրանալու եւ բացուելու համար «մեծասքանչ» բառին հորիզոնին:

Իսկ «դու լեզու»-ի ձայնանիշերու բաշխումը ուրիշ նկատելի պարագայ մըն է: «Դու» բառին Կոմիտաս Վարդապետ տուած է երեք ձայնանիշ՝ որոնց ելեւէջին մէջ դրուած է գուրգուրանք մը (լա բէմօլ-սօլ-լա), եւ «լեզու»-ի առաջին վանկին վրայ՝ հիացախառն եւ գորովոտ շեշտ մը, սիրտէն եկող եւ ոչ կոկորդէն:

Նոյն հարցերը՝ երկրորդ տողին կապակցութեամբ. «Ով հեշտ բարբառ մայրական»: Նոյն խանդաղատանքը՝ «մայր-բա-կան» բառի առաջին վանկին յատկացուած երեք ձայնանիշերուն մէջէն: Եւ ոչ թէ երբեակ այդ ձայներուն մէջ դրուած «մայրական» գուրգուրոտ գորովանքը վերածել ցամաք շեշտերու, երկուքական հարուածներով՝ «մա-այ/բա-ա/կան»:

Իսկ շարունակութիւնը:

«Քաղցրահնչիւն բառերոյդ նման արդեօք այլ տեղ կա՞ն»:

Կոմիտաս Վարդապետ մինչ սօփրանօ եւ ալթօ ձայներուն կը թելադրէ երգել «անուշիկ» եւ «սրտազեղ», թէնօր եւ պասսօ ձայներէն կ'ակընկալէ որ ընկերանան «շատ նորք», «վճիտ» եւ «հպարտ»:

Այստեղ եւս Կոմիտաս Վարդապետ կ'օգտագործէ «դու լեզու» բառերուն յատկացուած երբեակ ձայնանիշերուն ոճը՝ «այլ տեղ կան» բառերուն կապակցութեամբ: Ուրեմն, դարձեալ սխալ պիտի ըլլայ «այլ» վանկին տրուած երեք ձայնանիշերէն առաջին երկուքը միայն առնել, եւ «տեղ» վանկին եւս երկու հաւասար ձայնանիշեր տալ:

Երկրորդ տունը ուրիշ կշռոյթ մը կը զգենու. նախորդէն քիչ մը արագ են ընդհանուր առմամբ «կաթոգին»: Կոմիտաս Վարդապետ սօփրանօ եւ թէնօր ձայներուն երգել կու տայ «սերտիւ եւ անեցուն», մինչ ալթօ եւ պասսօ ձայները՝ իրարմէ անջատ վանկերով եւ բառերով, նոր երանգներ կ'աւելցնեն, ըստ Կոմիտաս Վարդապետի՝ «հատ հատ», «հպարտ» եւ «գոհ» արտայայտութիւններով:

Եւ վերջապէս երրորդ տունին մէջ՝ հիացական վերացումով, չորս ձայներն ալ կը միանան համեղանակային դաշնակութեամբ:

Վերջին տունին մէջ օգտագործուած համեղանակային դաշնաւորման ոճը ճոխութիւն մը կու տայ, ստեղծելով իրարու կապուող, իրարմէ բխող, տարբեր ծաւալով, տարբեր երանգներով եւ ուժգնութեամբ ալիքներ: Կարելի է կրկնել երրորդ տունը: Առաջին անգամ, իբրեւ աւարտումը, պայ-

ծառակերպումը նախորդ երկու տուներում: Հետևաբար, երկրորդ տունի վերջին հատածը՝ «չէ ե-լեր» րառերով, կը շեշտուի, ինքնավստահ եւ հաստատական դանդաղումով, եւ «ուժականութեամբ» պատրաստելով սարահարթակը «արփաւէտ գագաթին», ուր հիացմունքով պիտի պայթի՝ «իմ մայրենի քաղցր լեզու, կեա՛ց անասան, կեա՛ց յաւիտ. կեա՛ց միշտ լեզուդ հայկարժան, կեա՛ց ծաղկալից, ծաղկաւէտ»: Պէտք է պահել ալիքներում կշռոյթը, օրօրում, լուսաշող, պայծառ: Առանց դանդաղեցնելու վերջին վանկերը, որպէս զի սխալ տպաւորութիւնը չտրուի վերջնական աւարտին: Եւ ամփոջապէս պէտք է վերադառնալ կրկնումին՝ «իմ մայրենի քաղցր լեզու...», այս անգամ մեղմ, երազային, երանական վայելումով: Վերջին երկու հատածներում՝ «կեա՛ց ծաղկալից, ծաղկաւէտ», վերադառնալով երուզ-աշխարհէն, եւ հոգեռանդն ուժգնութեամբ իր վերջնական աւարտին քերելով երգը, վերջին վանկերը ընդարձակելով եւ անոնց կամարակապ աղեղներում ներքեւ հորիզոններ ընդգրկելով:

5. ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հերոսական երգերէն ունինք՝ «Մոկաց Միրզէն» որ կը ներկայացնէ Հայ իշխանը տագնապի մատնուած: Մարա Մելիքէն հրաման է ստացեր իրեն ներկայանալու: Եւ այս՝ տեսակ մը գերութեան եւ վտանգի ազդանշան է: Իբրեւ հպատակ եւ հարկատու, պարտաւոր է ներկայանալու: Եւ իր ցաւը կ'երգէ, իր հոգիին խռովքը կը պատմէ, կը մեմախօւի, կ'ասերգէ: Երեւակայեցէք մէկ կողմէ անկար, տկար, գերի իշխանը, որ իր ժողովուրդի կեանքի ապահովութեան սիրոյն իմաստութիւն կը համարէ համակերպիլ, իր ցաւը կրել, միւս կողմէ տեղի չի տար ընկճութեան, վաճառքի չի հաճեր արութիւնը իր հոգիին: Կոմիտաս Վարդապետ իր ժողովուրդի հոգիին պատմութիւնը, անոր դարերու փորձառութեան հակադիր երեսները, հանգոյցները կը բանայ, խրոխտ թուերգութեամբ պատմելով, եւ այդ բոլորին «ափսոսանքը» հանգուցելով երկար, ցաւատանջ, անտեղիտալի հօօրութեան մը շունչով զսպանակուած զայրոյթի մը հոսքին մէջ—«Հազար ափսոս», Մոկաց Միրզէն»:

Ով որ կսրող չէ այս Հայ Հոգիին փոթորիկը, լեռներ շարժող, հոգեխռով ամպրոպները՝ ապրիլ ու արտայայտել, պէտք չէ դաշի այս երգին:

* * *

Ունինք նաեւ «Սիփանայ Քաջերը»:

Բանակ մըն է ամբողջ որ պատերազմի կ'երթայ: Երգը ունի չորս մասեր: Չորրորդ մասին մէջ յաղթանակին ցնծութիւնը արտայայտուած է. «Ա՛նգ Սիփանայ կանաչ գագաթին քաջերն անում են մեծ խնդում»: Եւ այդ ցնծութիւնը պիտի պայթի, եւ ուստի Կոմիտաս Վարդապետ կ'օգտագործէ ուրախութեան նկարագրութիւնը, որ կ'ըսէ. «Եւ ամպերի թանձրութեան միջին, հսկայ Սիփանայ սար թընդում». եւ երգչախումբին «թնդացնել կուտայ» այդ «թընդում» բառին ուժգին արտաբերումով, զայն անջատելով, շեշտելով, «պայթեցնել տալով»: Եւ վերջաւորութիւնը կը վերագտնէ իր յաղթական ընթացքը կտրուկ, ինքնավստահ եւ վճռական յայտարարելով.

«Էլ մօտ չեն գա մեզ թշնամիք,
Սուր տեսան մեր պողվատիկ»:

Իսկ սկզբնաւորութիւնը տարբեր գկարագրութիւն մը ունի: Երեւակա-
յել պէտք է բանակը՝ որ ճամբայ ելեր է պատերազմի երթալու: Հեռուէն,
արձագանգի պէս, կը լսուի ծանր բոմբիւնը ոտքերուն՝ որ հետզհետէ պիտի
մօտենայ, յստականայ, մարտական քայլուածքի վերսւծուի, եւ բարձրանայ
«Սէգ Սիփանայ սարի վերան»:

Եւ Կոմիտաս Վարդապետ բանակին մօտքը կը կատարէ պասսօ ձայ-
ներու միաձայն արտաբերել տալով «լօ, լօ» ընդհատ շեշտերով, «ծանր,
քիչ առ քիչ... արագանալով»: Ութը այսպէս շեշտուած դոփիւններէն յետոյ,
«լօ՛, լօ՛...», թէնօրները կը միանան, տպաւորութիւնը տալով մօտեցող բա-
նակին, որ սօփրանօ եւ արթօ ձայներու յաւելումով կը ստանայ ամբողջա-
կան գկարագիրը մարտահրաւերի կոչին ընդառաջող զօրագունդին:

«Կտրիճներ ըշտապով գալիս են միանում.
Այնտեղ անահ որդիք, անյաղթ Սիփան լերան
Ջէնք ու զրահի են ընթանում»:

Երկրորդ մասին մէջ պատերազմին գկարագրականն է կարծես որ կը
լսենք: Այնպէս ինչպէս Եղիշէ Պատմիչը Աւարայրի դաշտի Վարդանանց
պատերազմի մարտիկներուն կորովի ընդդիմամարտութիւնը, արեւի շողե-
րուն ներքեւ սուրերու փայլատակումը եւ շաշիւները կը պատկերէ: Ու
մտածել որ Կոմիտաս Վարդապետ ծրագիր ունէր «Վարդան» Օփերսն
ստեղծելու:

Երրորդ մասին մէջ հայ ժողովուրդն է որ կ'իջնէ պատերազմի ճա-
կատ. «Հայրերարն էլ . ոտի կանգնած, այժմ թշնամուն մահու մարտի է
կանչում... ու թշնամին պարտուած թողնում վազում սարէ սար...»

Ու Կոմիտաս Վարդապետի երեւակայութեան մէջ ճակատի մակար-
դակին վրայ բանակը կրակոտ, բողոքելով, վրդովելով՝ կը սլանայ դէպի
վար, որովհետեւ «դաշտի մէջ է թշնամին, մա է վառում անցա վրէժն ան-
մոռաց»: Իսկ ուրիշ մակարդակի վրայ, ոտքի կանգնած հայրերարն էլ
«համարձակ, առնական, ասպետական» երանգներ հագնելով կ'ամրող-
չացնէ հերոսական ոգին հայ ժողովուրդին:

Թատերական եւ ծաւալուն այս հերոսամարտ երգն ալ ունինք Կոմի-
տաս Վարդապետէն:

Ե. ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Երգիծական երգերը կ'արտայայտեն մեր ժողովուրդի կեանքին ամեն-
օրեայ, բնական եւ զուարթունակ մէկ երեսը: Իրար կը քաշքշենք: Իրարու
վրայ կը խնդանք: Եւ կ'երեւայ լաւ ալ կ'ընենք ատիկա:

Կոմիտաս Վարդապետ հաւաքած է կեանքի զանազան վիճակներէն,
պահներէն, կացութիւններէն քաղուած սրամտութիւններ, հեգնախառն ծի-
ծաղներ, կատակներ (սքերցօ):

* * *

Ասոցմէ մէկը՝ «Ոհ, ինչ քաղցր բան», Հարբած Ուսանողի Երգն է:
Աշխոյժ եւ չափաւոր այս երգին մէջ, Կոմիտաս Վարդապետ գործածած է
մեր բոլոր ձայնաւորները (հի՛, հի՛, հի՛... հո՛, հո՛, հո՛... հա՛, հա՛, հա՛...)

հո՛ւ, հո՛ւ հո՛ւ... հե՛, հե՛, հե՛...) ստեղծելու համար հեզնանքի բոլոր երանգները: Իսկ ամեն տունի կրկներգը — «լարիթ թը՛մպըրը լալլա, հա՛, հա՛, հա՛», կամ ինչպես տպուած է Կոմիտաս թիւ 4 հատորին մէջ, Երեւան, 1978, էջ 82—84, «լարե՛ թամպուրը հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...»—իր յորձանուտին մէջ գինովին գլխաստոյտը կ'առնէ կը տանի, առանց լարիւրիւնդոս յառաջացնելու: Թէնօրի բաժինը երկու մասի բաժնէնով, Կոմիտաս Վարդապետ երգը բազմաձայնած է հինգ խումբի վրայ: Վերոյիշեալ թիւ 4 հատորի 124—125 էջերուն վրայ կայ նաեւ քառաձայն խումբի համար դաշնաւորուած փոփոխակ մը:

Քերթողական երկու տունէ եւ տողը հինգ վանկերէ բաղկացած երգ մըն է: Սակայն եղանակը իւրաքանչիւր տունի չորրորդ տողին մէջ, յաւելեալ վանկի մը կարիքը ունի: Եւ արդարեւ երկրորդ տունի չորրորդ տողի մէջ աւելցուած է միավանկ «սեւ» բառը — «Գըլխուն տալ սեւ հողը: Նոյն ձեւով, առաջին տունի չորրորդ տողին մէջ կարելի է աւելցնել միավանկ միշտ բառը, որ եղանակին աւելի շեշտ մը կու տայ—«Թափառել միշտ անբան»: Եւ մենք մեր մանկութեան օրերէն այդպէս երգած ենք: Այդ աւանդութիւնը կրնայ փոխանցուած ըլլալ Կոմիտաս Վարդապետի աշակերտներուն կողմէ, «քերնուց աւանդուելով»:

Քառաձայն փոփոխակին մէջ, Կոմիտաս Վարդապետ երաժշտական ուրիշ խաղեր խաղցեր է «գինովի գլխուն», պասսօ ձայներուն միջոցաւ հեզնանքի տարբեր ձեւեր օգտագործելով—«Հա՛, հա՛, հա՛, ի՛նչ... Հա՛, հա՛, հա՛, քաղցր... Հա՛, հա՛, հա՛, բան... Հա՛, հա՛, հա՛, քաղցր բան...»:

Կոմիտաս Վարդապետի հանճարը եւ ստեղծագործ միտքը պետք է տեսնել այն երեսակայութեան զգայարանքին եւ զգայնութեան մէջ՝ որով ան քերթողական նախադասութեան մէջ խտացուած այլազան վիճակները կ'արտայայտէ երաժշտական բազմատեսակ երանգներով, երաժշտական նախադասութիւններով: Եւ երաժշտական այս ինքնաստեղծ նախադասութիւններուն տալով նաեւ գրական ինքնաստեղծ, իմաստալից արտայայտութիւն:

Երեսանի մէջ այս նոյն մայր եղանակը օգտագործուած է, եւ վերծանուած է «Կենաց Երգ»ի: Այդ՝ ուրիշ հարց: Բայց ապահովաբար՝ մայր եղանակի աշխոյժ նկարագրին պատճառաւ:

Հարսանեկան երգերու շարքին մէջ կան հեզնանքի, երգիծանքի, կատակի երգեր:

Այս կատակի պահերէն մէկը այն է երբ տարբեր տեսակի հարսնէւորներ մէկ-մէկ կը սկսին հաւաքուիլ: Եւ հանելուկ լուծելու պէս, հարց ու պատասխանի ձեւով, ձեռք կ'առնեն եւ կը ծաղրեն եկողները, «էն դիզան, բէտ-բէտ դիզան, տեսէք էն ո՛րն է»: Եւ մէկ-մէկ կը ներկայացնեն եւ կը նկարագրեն զանոնք: «Գեղի ուններն է». «Ընճղներ ճըլվըլալէն էն տիրացուքն էն». «էն արեւ, երկնուց արեւ՝ մեր թագաւորն է». «էն լուսին ամպերի մէջ՝ մեր թագուհին է»: Եւ սոյսպէս՝ «Երեցներ, վարդապետներ, թագուորի հէր, թագուորի մէր, մշակներ ու ջաղացպան»:

Փարիզի մէջ 1937ին տպուած (Հայ Ժողովրդական Երաժշտութիւն, Նոր Ծար. Տետր Է.) «Հարսանեկան Խմբերգեր եւ Զանազան Մեներգներ» պրակին մէջ հետեւեալ շարքը կայ հարց ու պատասխանի. պասսօ ձայներուն կը պատասխանեն թէնօրները, ալթօներուն՝ սոփրանօները, թէնօրներուն՝ պասսօները, եւ սօփրանօներուն՝ ալթօները:

Եւ իւրաքանչիւրը՝ իր ներկայացուցած տիպարներուն համաձայն, իր

ձայնին եւ մինչեւ անգամ դիմագծային շարժումներուն մէջ պետք է գծագրէ տիպարին նկարագիրը:

Երեւանի մէջ 1989ին տպուած (Կոմիտաս, Ամբողջական Երկեր) Երրորդ Հատորին մէջ այս նոյն երգը հարց ու պատասխանի ուրիշ տարբերակ մը ունի 83—85 էջերուն վրայ: Ռուպեր Աթայեան, հատորին վերջաւորութեան ունի շահեկան ծանօթագրութիւններ այս երգի մասին (էջ 256—257, եւ 271):

• • •

Ուրիշ հեգնախառն երգ մըն է «Թագուրի Մէր Դուս Արի»ն: Փեսային մօրը դուրս կը կանչեն որպէս զի տեսնէ թէ ինչ են բերեր իրեն համար: Ու կը թուեն. «Քե ջուր բերող ենք բերէ: Քե կով կթող ենք բերէ: Քե թախտ ալող ենք բերէ»: Եւ այս բոլորէն յետոյ՝ «Քե գլուխ դըմբող ենք բերէ»: Հիմա ուրիշ գլխացաւանք մը, «գլուխիդ ուրիշ փորձանք մը բերած ենք» ըսելու պէս:

• • •

Ծիծաղի ուրիշ պահեր կը ներկայացնեն «Խումար պանկի երես բաց» եւ «Հաբըրբան» երգերը:

Խումար՝ աղջկայ անուն է: Եւ հետեւաբար պատմութիւնը կը քակուի. «Անուշ քընն երես բաց, Սահակն եկաւ՝ խելք գընաց»: «Գարնան բացուաւ մոր լալա, Խումար բերաւ ջուխտ բալա»: «Աչքըդ լուս, Հաջի տղա, թոռներուդ հալաւ արա»:

• • •

«Հաբըրբան, Զանէ Զան» երգը տղայ եւ աղջիկի միջեւ ծիծաղելի ինքնագովութեան փոխասացութիւն մը, երկասացութիւն մըն է: Հետեւաբար կարելի չէ «երանական յուզումով» երգել՝ իբրեւ սիրոյ արտայայտութիւն: Տղային հաստատակամ հաւաստումին դիմաց («Ով իմ սիրածն ինձ չը տայ, Աստրծու կերն երեսին»), աղջիկը՝ գուցէ դէմքի ծամածոտութեամբ, կը պատասխանէ. «Ինձ պէս նազանի աղջիկ, քեզ պէս տղիւն ո՞նց սագայ»: Իսկ տղային աւելցնելով, եւ քմայքոտ ինքնավստահութեան («Խումնջիկ մունջիկ մի՛ անի, ինձ առնելու կամ ունիս»), աղջիկը՝ ինքզինքնէն դուրս ելած, բոլոր աղջիկները զօրակոչի կը քաշէ, սպառնալով տղային. «Գութանըդ հոլա՛, հոլա՛, գութանիդ տակը քոլ ա, քանի գըծութիւն ւնենա, քեզի առնողը տոլ ա»:

Այս երանգները եթէ ցայտուն կերպով չվերբերուին, անշուշտ որ բան մը պիտի պակսի այս երգերուն երգիծանքէն:

• • •

Կոմիտաս Վարդապետ երգիծական թատերգութիւն փորձած է, 1902ին: Յակոբ Պարոնեանի «Քաղաքավարութեան Վնասները» բեմադրած է Էջմիածնի ճեմարանին մէջ: Դերակատարներուն մաս կազմած են ինքը եւ Հրաչեայ Աճառեանը:

7. ՊԱՐԵՐ, ՊԱՐԵՐԳՆԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետ բաւական մանրամասնութեամբ ուսումնասիրած է հայկական պարերու արտայայտութեան կերպերն ու անոնց ոգին: Ինչպէս նաեւ պարեղանակներու տեսակները եւ պարերգներու հարուստ այլազանութիւնը:

Հայ գեղջուկ պարի մասին Կոմիտաս Վարդապետ առաջին ուսումնասիրութիւն մը կատարած է 1901 թուականին, որ տպուած է Գերմաներէն լեզուով հանդէսի մը մէջ: Այդ աշխատասիրութիւնը 1908ին տպուած է ռուսերէն պարբերաթերթի մը մէջ, Թիֆլիս: Իսկ Հայերէնով առաջին անգամ լոյս տեսած է այս ուսումնասիրութիւնը 1910 թուականին, Բագու հրատարակող «Թատրոն եւ Ուսումնասիրութիւն» հանդէսին մէջ: Երեւանի Պետական Հրատարակութիւնը, 1941ին, զայն վերատպեց Ռուսէն Թերլեմէզեանի հաւաքած «Կոմիտաս—Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ» հատորին մէջ, էջ 51—62:

Այս էջերուն մէջ Կոմիտաս Վարդապետ գիտական վերլուծումով կ'ուսումնասիրէ հայկական պարը, մանրամասնօրէն փորձելով ներկայացնել պարի բոլոր շարժումները:

Կոմիտաս Վարդապետ կը գրէ.

«Հայ գեղջուկ պարի ինքնուրոյնութիւնը բնորոշելու համար պէտք է ամենատեսակ զգացումներ արտայայտող շարժումներն առանձին-առանձին քննել:

Ա. Ծարժումների տեսակները՝ զարնել, խփել, քայլել, սահել, շորորել, ծածանել, ճոճել, շրջանել, կռանել եւ թռնել:

Բ. Ծարժումների ուղղութիւնները՝ առաջ, յետ, վեր, վար, աջ, ձախ, թեք, տեղնուտեղը.

Գ. Ծարժումների չափը՝ ծանր, չափաւոր, զուարթ, դանդաղելով, շտապելով.

Դ. Ծարժումների բնաւորութիւնը՝ վստահ, ազատ, միամիտ, քնքոյշ, նուրբ, վեհ, եռանդուն, լուրջ, համեստ վայելուչ:

Հայ գեղջուկ պարը կիրք զարթնեցնող շարժումներ չունի, եւ զգացումներն արտայայտում են ոչ թէ մեղկ, մոլի, կատաղի, հրապուրիչ եւ այլն շարժումներով, այլ պարերգերի միջոցով:

Պարերգերի սովորական բովանդակութիւնն է՝ կարօտ ու գովք, ծաղր ու զանեշտ՝ սիրոյ շուրջը՝ բնական, գողտրիկ համեմատութիւններով համեմուած:

Պարի շարժումներն այսպէս կարելի է դասաւորել.

Ա. ազդրի եւ ոտքի շարժումներ.

Բ. բազկի եւ դաստակի շարժումներ.

Գ. իրանի շարժումներ.

Դ. գլխի շարժումներ»:

Մանաւանդ իրանի շարժումներու պարագային գիտենք թէ ինչ տգեղութիւններու առջեւ կը դրուինք, այսպէս կոչուած հայկական պար պարողներու կողմէ: Անճոռնի շարժումներ կը կատարեն եւ վը կարծեն թէ հայկական պար կը սլարեն: Տղաք եւ աղջիկներ: Մինչեւ գետին կը ծոին, սողունի պէս կը սողան: Հայ տղա՛յ մը, մեղկացած հոգիով սողումի, գե-

տին իյնայ, թուիկ-մուիկ, իբրեւ թէ իր հիացումը յայտնելու համար աղ-
ջըկայ մը հանդէպ: Զ'ըլլար այդպէս: Այդպիսին Հայ տղայ չէ: Հայ տղան
ի՛ր առուգութիւնը կը պահէ պարին մէջ անգամ: Եւ ունի՞նք պարի այդ ձե-
ւերը: Կոմիտաս Վարդապետ ա՛յս մասին կ'ակնարկէ, վերոյիշեալ մէջբե-
րումին մէջ ըսելով. «Հայ գեղջուկ պարը կիրք զարթնեցնող շարժումներ
չունի, եւ զգացումներն արտայայտում են ոչ թէ մեղկ, մոլի, կատաղի,
հրապուրիչ եւ այլ շարժումներով, այլ պարերգերի միջոցաւ»: Մինչեւ ան-
գամ իրանի շարժումները այնքան նուրբ պէտք է ըլլան, որ միայն զգա-
ցումը տան թէ բան մը կ'անցնի մէջէն մարդկային, ազնուական, յուսկան,
բայց ոչ գետնաքարշ: Մինչդեռ գիտենք թէ մեր ընկերութեան մէջ թրքա-
կան նկարագիրով ինչ ծեքծեքումներ կը կատարուին հայկական պար ա-
նունի տակ:

Կոմիտաս Վարդապետ բարեբախտաբար առիթ ունեցեր է Վարդա-
վառի տօնի մը առիթով Հառենի վանքին մէջ գտնուիլ, Ալեքսանդրապո-
լէն մօտ 20 մղոն հեռու, 1905 թուականի ամառը:

Կոմիտաս Վարդապետ կը գրէ. (Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւն-
ներ, 1941, Երեւան, էջ 17—18). «Ուխտին գիւղացի աղջիկները, նորա-
հարսներն ու տղաները, ինչպէս սովորոյթ է, պար են բռնում, խաղ կա-
պում՝ ու երգում: Ափսոս, որ այդ բնական, բանաստեղծական, բովանդա-
կալից եւ գողտրիկ պարերին մեծ հարուած է տուել եւ տալիս է այլանդակ,
անճաշակ, եւ կարծր գոռնան: Ուխտատեղին կորցրել է իր բուն նշանա-
կութիւնը եւ դարձել է գոռնաչիների եւ առաւելապէս կեր ու խումի վայր:
Ամէն մերձակայ եւ հեռու գիւղ բերում է իւր գոռնաչիների խումբը: Երե-
ւակայեցէք մի բակ, մի տասնեակ գոռնաչի, խումբ-խումբ, այս ու այն
սնկիւնում, կամ բակի մէջտեղում, յաճախ իրար կից նուագելիս: Խոնուած
բազմութիւն, ասեղ ձգելու տեղ չկայ: Բարձր սարերից, խոր-խոր ձորերից,
տասնեակ գոռնաչի բռնի ձայների արձագանգն է անդրադառնում: Մի զար-
հուրելի, անլուելի, խոժոռ ձայների անտանելի ժխոր: Փորձիր սենեակդ
մտնել, դռներդ պինդ գոցիր, բայց զուր: Զգուելի գոռնաչի ձայները պա-
տիցն էլ են թափանցում: Ուղիղ մէկ ու կէս օր մեր ականջներն են նեարդ-
ները յանձնեցինք նոցա բարեհաճ տրամադրութեան: Վերջապէս երկրորդ
օրը, կէսօրից յետոյ, ամէն մէկն իւր գիւղը քաշուեցաւ, իւր գործի գլուխն
անցաւ:

«Երբ վանքն իր նախկին անվրդով խաղաղութիւնն ստացաւ, դառն բո-
լորքեցի ընկերիս՝ Երուանդ Վարդապետին, իմ զայրոյթը յայտնեցի գոռ-
նաչի երաժշտութեան դէմ, եւ սաստիկ կսկիծ, որ բուն, անարատ, բանաս-
տեղծական գեղջուկ երգերն անհետանում են:

«Հայր Երուանդի եղբայրն իսկոյն գիւղ գնաց, եւ ազգականների
հարսներին, աղջիկներին հաւաքեց վանքի բակը: Օրն երկուշաբթի էր եւ
սենեկոց: Ա՛յ, այժմ սկսեցինք հայրենի սրտալի երգեր լսել եւ հարազատ
ուխտ անել: Ես արդէն, թուղթն ու մատիտը պատրաստ, դուրս էի եկել
շինութեան սալայատակ տանիքը եւ սպասում էի նոցա գալուն: Այս անգամ
ներկայ էի հենց սկզբից: Ուրիշ անգամներ հնար չէր լինում, որովհետեւ
պար բռնելն սկսում են գիշերով, իսկ ես հասնում էի եւ պատրաստ եր-
գեր էի լսում: Տեսայ եւ զգացի թէ որքան սխալուել եմ:

«Առաջ-առաջ, մի չորս հոգի եկան: Պարը բոլորեցին: Մի երկու շրջան,
լուռ, բայց համաչափ քայլելով, դէպի՝ աջ, որպէս սովորոյթ է խաղի սկիզ-
բը, պտույտ արին: Միջի լաւ խաղ ասողն սկսեց երգել այս կրկնակով.

Աման թելո, թելո.

Սիրուն թելո, թելո»:

Եւ Կոմիտաս Վարդապետ կը բացատրէ թէ ինչպէս այս պարզ պարեւանակը կը զարգանայ եւ ձեւափոխութիւններ կը ստանայ, ամէն անգամ որ մոր պարագլուխ տղայ մը կամ ասլէիկ մը շուրջպարին գլուխը կ'անցնի:

Կոմիտաս Վարդապետ գոհունակութեամբ կը յիշէ որ այդ օրը 34 նոր երգ գրի առած է:

Պարը վերջանալուն, Կոմիտաս Վարդապետ կը մօտենայ պարողներուն՝ խնդրելով որ առաջին պարեղանակը կրկնեն: Բայց վերջին պարագլուխին եղանակը կրկնած են, որովհետեւ նախորդները մոռցուած էին արդէն: «Մինչեւ անգամ զարմանում էին, որ մի խաղ ասող վարդապետ չընչին բաների եղելիցն է ընկել: Երգ է, խաղ է, ասացին ու գնաց: Էլ ո՞ւմ վէճն է թէ ո՞վ, ո՞ր, ե՞րբ եւ ի՞նչպէս է երգել»: (Մոյն, էջ 24)

Կոմիտաս Վարդապետի պէս մէկը պետք էր որ ամէն մէկուն երգածը արձանագրէր եւ կորուստէ փրկէր:

8. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Կոմիտաս հաւաքած է հարսանեկան երգեր՝ հետեւելով այն բոլոր արարողութիւններուն որոնք կապուած են հարսանեկան պատրաստութիւններուն հետ:

Կոմիտաս կը գրէ. «Հարսանեկան երգերը բազմատեսակ եւ խորհրդաւոր են: Նրանց թիւն առ այժմ հասնում է 78-ի: Հետաքրքիր են այս շարքում այն երգերը, որոնք կրում են ծաղկոց անունը, եւ 16 հատ են: Այս երգերը երգում են հարսընցուի մօտ ընկերոհիները, պսակի նախընթաց ամբողջ գիշերը, մինչեւ լոյս, հարսընցուին զուգելու, զարդարելու ժամանակ: Նրա գովքն են անում, նմանեցնում են նրա կեանքը ծառի, ծաղկի, լուսնի, եւայլն: Իսկ միւս երգերը վերաբերում են փեսային, հարսու փեսի մօրը, փեսայի ազապ ընկերների, հարսընկերների, եւայլն: Մի քանիսն էլ հանելուկներ են եւ զուարճական երգեր»:

(Կոմիտաս, Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ, 1941, Երեւան, էջ 12):

Մեր ժողովուրդը կեանքի ամէն մէկ պահին կ'երգէ: Ուրախութեան պահին եւ տխրութեան պահին կ'երգէ: Ուրախութեան պահին կը պարէ, տխրութեան պահին կը պարէ: Անոր համար մեր թաղմանական պարերն ալ ունինք: Ես տեսած եմ այն մայրը որ իր 22 տարեկան խոստմնայից եւ ջութակահար տղային դագաղին սուղեւեն, թաշկինակը ձեռքին, պարելով թափօրը գերեզման կ'առաջնորդէր: Եւ Պաղտատի հայկական դէմքի, գիւղաքաղաքի հայութիւնը թափօրին մաս կը կազմէր, նուագածու ընկերներուն մասնակցութեամբ եւ երիտասարդներու բազուկներուն վրայ դագաղը վերամբարձ:

Այնպէս որ ամէն մէկ պահի մեր ապրումները մենք գրած ենք երգի մէջ, շարժումի մէջ, ստեղծելով, արուեստի վերածելով: Եւ Կոմիտաս հաւաքած է այս բոլորը, եւ անոնցմէ ոմանք դաշնաւորած է, որքան որ իր ժամանակը թոյլ կու տար: Այդպէսով՝ մեր Հայ արուեստը հարստացուցած է:

9. ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ

Սիրոյ երգերուն մէջ կայ զուարթը, կայ տխուրը: Զուարթ սիրոյ երգերու շարքին կարելի է յիշել «Քէլեր, ցոլեր», «Քէլէ, քէլէ», «Երկինքը սմայել ա», «Էս առուն ջուր է գալի», «Խնկի ծառ», «Էս օր Ուրբաթ է», «Զուր կու գայ վերին սարէն», «Հօյ մազան իմ», եւ ուրիշներ:

Կարօտի ու յուզական սիրոյ երգերու մէջ կան «Սարերի վրով գնաց», «Տըլէ եաման», «Ախ մարալ ջան», «Չինար ես կեռանալ մի», «Էս առուն ջուր է գալի», «Էրվում եմ», «Էս գիշեր լուսնակ գիշեր», «Գարուն ա, ճուն ա սպել», «Ես սարէն կու գայի», եւ բազմաթիւ մեներգներ ու խմբերգներ:

Այս երգերուն տեղական գոյնը, հոգեկան վիճակներու մեկնաբանութիւնը, երգեցողական երանգները կարեւոր հարցեր կը յարուցանեն երգիչին համար:

* * *

«Քէլեր, ցոլեր» երգը ուրախութեան հոգեվիճակ մը կ'արտայայտէ: Սիրածը «կը քայլէ, կը փալփըլայ, կը ցոլցըլայ արեւից տակ»: Լսած եմ երգիչներ որոնք ուրախական այս ցնծերգը կը վերածեն տխրական եղերերգի, իրենց ձայնին տալով յաւելեալ յուզականութիւն մը, թուիլի ու մեղկ կշռոյթով: Երգին հոգին ուրիշ արտայայտութիւն կը պահանջէ: Երկրորդ մասը երգին, «Սարի սովոր, մեն մենաւոր շէկ տղայ», անջատ կտոր մըն է զոր Կոմիտաս միացուցեր է «Քէլեր, ցոլեր»ին, տեսնելով հոգիի միութիւն մը, ընտանութիւն մը երկութիւն միջեւ: Երկրորդ մասին շեշտերը, կշռոյթը, ջերմութիւնը, կը պահանջեն մոյմ մթնոլորտին հարազատութիւնը, աշխուժութիւնը: Եւ այս՝ բոլորովին կը փոխէ երգին նկարագիրը, թօթափելով որեւէ տեսակի մեղկութիւն եւ թուիկութիւն:

* * *

Զուարթ, ճառագայթուն սիրոյ երգերէն է ման «Քէլէ, քէլէ, քէլքի մեռնեմ» երգը, ուր երգողը իր սիրածին քալելը, քալուածքը կը տեսնէ, կ'ուրախանայ եւ կը զմայլի: Երգուածքը ափտք է արտայայտէ սրտին այդ զեղումները: Կոմիտաս մինչեւ անգամ դաշնամուրով ընկերակցողին մատնանշած է որ երգին մուտքը պէտք է լինի «առոյգ», եւ ձայնանիշերուն վրայ աւելցուցած է թէ՛ շեշտին գծիկը եւ թէ ամէն մէկ քայլին հարուածը յիշեցնելու ծառայող նշանը՝ միջակետը (staccato): Երգիչներ կան որոնք անտեսելով այս ցուցմունքները, երգին առաջին բառէն սկսեալ դանդաղ կշռոյթով մը ճամբայ կ'ելլեն եւ իրենց ձայնին հզօրութիւնը կը ցուցադրեն, տողին վերջին վանկին բարձր ձայնին վրայ եւս յամենալով: Ո՛ր կը մնայ հիացմունքը, քալուածքին նրբութիւնը, հրապոյրը, որուն համար «արժէր մեռնիլ»:

* * *

Կարօտի, հոգիի ներքին ցաւի, յուզումի երգերու մէջէն առնենք «Տըլէ եաման»ը:

Երեւակայեցէք Վանայ ծովի լեռնաշխարհի մէկ սարահարթին վրայ կանգնած գիւղացիին ուր իր սիրտը կը բանայ աշնան հովին: Եւ լիաթոք, լայն, կ'արձակէ իր «Տը լէ եաման»ը: Առաջին երեք ձայները, երաժշտական կէս չափի մէջ սեղմուած, թոյնք մը կու տան սրտէն փրթած իր ձայնին: Հառաչանքի, կարօտի շունչ մը: Եւ իր ցաւը կու լայ՝ զուսպ, առնական, յուշերով լեցուն: «Արեւն առեր Վանայ ծովին, ես քեզ սիրի աշնան հովին. Լաման, եաման, եար»:

Եթէ երգիչը, վիշտ արտայայտելու բարի դիտումով, առաջին «Տըլէ» վանկերուն զանչը, բացականչութիւնը, դանդաղեցնէ մէկ-ուրորորդ (1/8) ձայնանիշի չափով, յուզումնալից շեշտ մըն ալ դնելով «Տը լէ» վանկերուն վրայ, այն ատեն կ'ունենանք վշտահար, ընկճուած հայ գիւղացին, որ ծառի մը թուփն նստած, դունչը ւափերուն մէջ առած, իր չար բախտը կ'ողբայ: Այդ չէ իսկական հայ գիւղացին: Ան նորէն սիրտը լայն բացած, իր սիրտը յուշերուն արձագանգին ականջ տուած, իր անձկութիւններուն կծիկը պիտի բանայ. «Տը լէ եաման». արի ելնենք սարն ի սէյրան. քէ տանողի տնիկ վերան: Արեւ դիպաւ Մասիս սարին. կարօտ մնացի ես իմ եսին: Եաման, եաման, եար»:

• • •

«Սարերի վրով գնաց» սիրոյ երգին բազմաձայն դաշնաւորումին մէջ Կոմիտաս Վարդապետի հանճարին մէկ ցոլքը կը գտնենք:

Երեւակայեցէք հայ աղջիկը որուն սիրած տղան «սարերի վրով գնաց»:

Մայր եղանակին (սովորանօներու) առաջին տողին մէջ մեր աչքին դիմաց կը գծագրուին լեռները, եւ երգին շեշտերուն հետ կը տեսնենք մէկ լեռնէն միւս լեռը անցնող, բարձրացող եւ հեռացող եարը: Եւ վերջին ութը ձայնանիշերու երաժշտական կառոյցին մէջ կը զգանք տարածուող համայնապատկերը մեր սարերուն, եւ հոգիին կանչը հայ աղջկան (եա՛ր, եա՛ր): Եւ Կոմիտասի զետեղած չորս յաջորդական շեշտերուն հետ մեր աչքը, մեր սիրտը կ'անցնի, կը բարձրանայ սարէ սար, եւ կը հալի երկաթող, հեռացող ստուերին ետեւէն անդարձ մեկնողին:

Կոմիտասի հանճարը իր օգտագործած փօլիֆոնիք, համեղանակային ոճին մէջն է: Այլօ, թէնօր, պասսօ ձայները պիտի գան հետզհետէ ծաղկազարդելու համար այդ համայնապատկերը, պեղելու, խորաչափելու, եւ ի վերջոյ ժայթքեցնելու համար հայ հոգիին մէջ թաքնուած, զսպուած, «պայթելու» պատրաստ յուզումները, հոգեվիճակները:

Կարօտի ինչ զգացում որ կ'անցնի մարդու հոգիէն ու սրտէն, արտայայտուած է այստեղ, ընդելուզուած է այստեղ: Այս է ստեղծագործութիւնը: Անոնք որոնք կ'ըսեն թէ ի՛նչ է ըրած Կոմիտաս, պարզապէս երգեր հաւաքած, ընդօրինակած, դաշնաւորած է, առանց որեւէ մէկ երգ յօրինած ըլլալու, պէտք է «տեսնել գիտնան» թէ այս տեսակի ստեղծագործութիւն, յօրինում ըրած է Կոմիտաս:

Համերգի յայտագիրներու վրայ, «Սարերի վրով գնաց» թախծագին երգին անմիջապէս կը հետեւի «էս գիշեր լուսը տեսա» անլի աշխոյժ երգը, խանդավառ աւարտի մը բարձրացնելու համար ունկնդիր հասարակութիւնը:

10. ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳԵՐ

Պանդուխտի երգերը ուրիշ աշխարհ: Հոգեմաշ ցաւի, անքուն ու տնաւեր ղարիպի ու կարօտի աշխարհ: Եւ այդ՝ մեր ժողովուրդի կեանքն է: Միշտ պանդուխտ եղած ենք: Այսօր իսկ երբ մտածենք մեր վիճակին, մեր կացութեան մասին, ի՞նչ ենք մենք: Պանդուխտ: Չենք գիտեր ի՞նչ պիտի սատարի վաղը: Մեր շինած տարագիր բոյնը նորէն կարող է քանդուիլ, ինչպէս եղած է ճակատագիրը գրեթէ ամէն սերունդի: Չենք գիտեր ի՞նչ պիտի պատահի մեր զաւակներուն, յաջորդ սերունդին: Մեր տունը կը փնտռենք: Հեռու ենք տունէն, եւ մեր տունը կը կարօտինք:

* * *

Պանդուխտի երգերուն մէջէն ամենէն ընտանից «Կոունկն» է: Երեւակայեցէք պանդուխտը օտար երկրի մը մէջ նստած, իր հարազատներէն հեռու, իր տունը կ'երագէ, իր սիրելիներուն վրայ կը մտածէ: Ու կոունկը կ'անցնի: Այն թշունը որ ամէն տարի կ'երթայ իր բոյնը կը շինէ հայրենի կտորներուն վրայ, բարձրաբերձ ծառերու, գերաններու կատարին, եւ իր ձագերուն հետ կը գաղթէ, ու նորէն կը վերադառնայ: Եւ պանդուխտը իր առջեւէն անցնող այս թշունին հետ կը խօսի. «Կոունկ, ուստի՝ կու գաս, ծառայ եմ ձայնիդ»: Պարզ խօսքեր, սրտին խորքէն փրթած խօսքեր:

Առաջին բառին, անունին, կոչական շեշտը, կոունկին թոյնքը կը գծէ սչքիդ դիմաց: Ու պանդուխտի ձայնին մէջ իր հոգիին ամբողջ կարօտը: «Կը-ոունկ» երկու վանկանի բառը պէտք է երգել մէկ վանկի պէս: Այս պատճառաւ առաջին ձայնանիշը տեւողութիւն չառնող զարդական հնչիւններէն («մելիզմ»ներէն) մէկն է:

Եւ այս առաջին հնչիւնը այնքան կարեւոր է երգիչին համար: Պիտի խօսիս կոունկին հետ, դիմացդ է ու կը թռչի, կ'երթայ: Հետեւաբար ձայնիդ առաջին չափը կրնայ առնել լսելի շեշտը, իսկ երկրորդ եւ երրորդ չափերը կը մեղմանան հեռացող թոյնքին հետ կոունկին: Այլապէս՝ ձայնդ զգացումէ պարպուած երկար կանչ մը կը դառնայ: Բայց պանդուխտի հոգին այդպէս չէ:

«Ուստի՝ կու գաս» հարցումին խորութիւնը «կու» վանկին երեք նօթաներուն, տասնըվեցերորդական երեք ձայնանիշերու ելեւեջին մէջն է: Ուր աղաչանքը կայ: Որ կը կրկնուի, կը շեշտուի «ծառայ եմ ձայնիդ» վանկելուն յուզումնախառն, բարի լուրի մը յոյսով թաթաւուն ակնկալութեանը մէջ: Ուրեմն իմաստէ զուրկ կը դառնայ պոռալ «ծառայ եմ», երկարելով «եմ» վանկը, որուն վերել, Կոմիտաս նշանը, կէտը դրած է՝ արդէն իսկ կէս-չափ տեւողութիւն ունեցող ձայնանիշին վրայ, որպէս զի հեւք մը տայ ձայնին, կարճ շունչ մը առնէ, եւ իր աղապատանքը դնէ, կապէ, «ձայնիդ» բառին մէջէն հոսող ոլորումներուն, կարծես երեք անգամ կրկնուող աղաչանքներուն: Յիշել պէտք է որ երգիչին ձայնին ուժը կապ գեղեցկութիւնը ցուցադրելու համար չեն դրուած այդ ձայնանիշերը:

Երկրորդ տողը կը սկսի նոյն կոունկին ուղղուած պաղատանքով. «Կոունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՛ս»: Դարձեալ նոյն օժանդակ հնչիւնը («մելիզմը», տեւողութիւն չխլող «կրէյս նօթը»), «կը-ոունկ» կանչող նոյն շեշտը եւ հեռացող թոյնքը: Իսկ «մեր աշխարհէն» բառերուն մէջ

իր տուճիճ, իր երկրիճ, իր սիրելիներունճ ամբողջ պատմութիւնը կը դնէ կարծես, վերի «Ֆա» ճօթէճ մինչեւ «սօլ» իջնող եօթը ձայներու սահմանով, ուր սակայն չի հանգչիր, չի նստիր, այլ իր աղաչանքը կը կրկնէ երկու անգամ եւս, երկու շեշտով, երկու ձայն վեր քարծրանալով («լա» եւ «ւի պէմօլ») եւ իր հարցումը դնելով՝ «խապրիկ մը չունի՞ս»։ (Երգիչը եթէ շունչ պէտք է առնէ, ապա պէտք է լինի ոչ թէ «խապրիկ» բառէճ յետոյ, ինչ որ բնագոյորէճ կ'ընէ եւ սխալ է, այլ՝ «խապրիկ մը»էճ յետոյ, թէ՛ իմաստի ճշդութեան պատճառով, եւ թէ որպէս զի «չունի՞ս» հարցականիճ տրուած տասը չափերու տեւողութիւնը կարենայ մէկ շունչով երգել, եւ չկատարել, քանի որ այլապէս դարձեալ անճիշտ պիտի ըլլար)։ Այս տողի վերջաւորութեան եւս ձայնը չի հանգչիր, այլ քառեակ մը վեր կը քարծրանայ («լա»էճ «րէ»), թէ՛ հարցականիճ շեշտը դնելու, եւ թէ որովհետեւ ամբողջ երկրորդ տողը պիտի կրկնէ որոշ փոփոխումներով։ «Կոռ'նկ, մեր աշխարհէճ» կրկնելու պարագայիճ, վերի «Ֆա» ձայնէճ մինչեւ «սօլ» եօթը ձայներու սահմանքը կ'աւարտի ոչ թէ կրկին երկու շեշտով երկու ձայն քարծրանալով, այլ միայն կէս ձայն («սօլ-ֆա տիեզ») վար իջնելով։ Այս կէս ձայնիճ մէջ պանդուխտի հոգիին խոփքը կայ, գրեթէ անյուսութեան մուսլը կայ, սրտի մորմոքը եւ փղձկումը կայ։ «Խապրիկ մը չունիս» կ'աւարտի ճոյճ փղձկումով, մրմունջով, իր ճակտի գիրիճ համակերպումով։

Նահապետ Քուչակի անունով մեզի հասած տասը անգամ չորս տողերէ բաղկացած այս քերթուածիճ վերջին երկու տողերը կարգ մը հարցեր կը յարուցանեն երգով արտայայտութեան տեսակէտէճ։

«Ինճ պատասխան չըտըիր, ելար գընացիր.

Կոռ'նկ, մեր աշխարհէճ, դէ՛հ, գնա՛, հեռացիր»։

«Ինճ պատասխան» չորս վանկերուն առաջին վանկերը պէտք է երգուին առաջին օժանդակ հնչիւնը երեք անգամ կրկնելով եւ չորրորդ վանկին շեշտին հետ քարծրանալով։ Այս՝ համապատասխան պիտի ըլլայ առաջին «Կոռ'նկ» բառին երկու ձայներուն։ Իսկ «չըտըիր» բառին երեք վանկերուն համար պէտք է օգտագործել «ուստի կու գաս» չորս վանկերուն ձայնանիշերը, վերջին վանկը վերջին ձայնին յատկացնելով։ Իսկ «Կոռ'նկ, մեր աշխարհէճ, դէ՛հ, գնա՛ հեռացիր» տողին մէջ պէտք է շեշտել եւ անջատել «դէ՛հ» քացականչութիւնը, որ յուզիչ ու խորունկ հառաչ մը կ'աւելցնէ իբրեւ եզրափակիչ արտայայտութիւն։ Կոռ'նկը կ'երթայ, պանդուխտը կը մնայ։ Ինք իրեն հետ։

• • •

«Անտունիճ» կ'ըսեն որ Կոմիտաս վարդապետի գլուխ-գործոցն է։ Տէպիւսին լսեր եւ իր հիացմունքն է յայտներ։

Երգին առաջին տողին մէջ, «Սիրտըս նման է էն փլած տներ», Կոմիտաս դրած է պանդուխտին զգացած ցաւին խորութիւնը եւ անհունութիւնը։ Դաշնակի բաժինին առաջին պարզ դաշնակները, ձախ ձեռքի ամենէն խոր ութեակը «սո» ձայնին, «փետալի» թրթռումով երկարաձգուած, եւ ասոր վերեւ՝ իրարմէ երկու եւ յետոյ չորս եւ հինգ ութեակ հետ եւ զիլ «մի» ձայնին կրկնուող եւ կարծես անդադրում, մեղմ եւ շեշտա-

ւոր կամարումը (Բո՛ւմ, քո՛ւմ, քո՛ւմ քո՛ւմ...) ականջիդ մէջ մահերգ մը կ'արձագանգեն: Կը զգաս տարածութիւնը անհունին, եւ ոտնաձայնը յոգնաբեկ եւ դադար չառնող քայլորդի, ճամբորդի:

Եւ այս բոլորին մէջէն կը բխի ցաւը հոգիի ձայնին. «Սիրտըս նմա՛ն է...»: Ներքին զսպումաշունչ, հզօրութեամբ, առաջին վանկին իսկ վրայ դրուած շեշտով, ներքին կորովով (եւ ոչ թէ հոգեկորոյս անյուսութեամբ), բարձրանալով «տօ» ձայնանիշէն «մի» ձայնանիշին, որ կարծես կը միաձուլուի դաշնակի ստեղծած մթնոլորտին, անհունին հետ, մեղմանալով՝ «լայն եւ ազատ» (*largo at libitum*) չորս չափ ինք իր մէջ փակուելով, եւ հինգերորդ չափի վերջին Լէսին շեշտուած հառաչ մը բարձրացնելով «սօլ» ձայնանիշի վրայ, եւ անմիջապէս վերադառնալով «մի» ձայնին, շարունակելով իր երթը անհունին մէջ, «նըմա՛ն է...»: Կարելոր է այդ «սօլ» ձայնանիշին տրուած գոյնը եւ շունչը: Չեմ կրնար ըմբռնել երբ երգիչ մը այդ ձայնանիշը կօգտագործէ իր մկաններուն դիմացկունութիւնը եւ ձայնին հզօրութիւնը ցուցադրելու, այնտեղ, վե՛րը յամենալով: Եւ կամ, այդ բարձր «սօլ» ձայնանիշէն իջնելով լալկան, գլխուն հարուած կերած եւ ցաւին դիմանալ չկրցող անկարի մը հոգեքանութեամբ: Չի՛ լինի: Հայտու ցաւ չէ այդ: Հայը իր ցաւն ալ զուսպ ու ներքին կորովով կը տանի: Այդ ցաւը խորունկ է, երկար է, բայց տափակ չէ, շնորհագործ չէ: Այդ ցաւը ինքն իր մէջ կը բիրեղանայ, կը փոխակերպուի, ցաւ մնալով հանդերձ:

«Կոտրեր քերաններ, խախտեր է սըներ.
Բուն պիտի դընեն մէջ՝ վայրի հաւքեր...»

Կոմիտաս այս բաժնին մթնոլորտը, երանգաւորումները զգացնելու համար գործածած է նշաններ, ցուցմունքներ, երանգանիշներ, որպէս զի երգիչը կաշկանդուած չմնայ ձայնանիշերուն երաժշտական չափի կադապարին մէջ: Եւ հետեւաբար «սթրետթօ» (*stretto*) ցուցմունքին հետեւելով այս հատուածը պիտի ստանայ իւրայատուկ շեշտեր, անձկութեան թափը խտացնելով, աճեցնելով, եւ իր եզրակացութեան յանգեցնելով:

«Բուն պիտի դընեն մէջ...» խօսքը կը պահանջէ երգիչին մասնաւոր ուշադրութիւնը: Ձայնանիշերու չափական բաժանմունքին հետեւելով կը փորձուինք երգել նախ «Բուն պիտի դընեն...» ութը չափ, եւ շունչ առնելէ յետոյ շարունակել՝ «մէջ վայրի հաւքեր...»: Եւ այս անհմաստ է: Պանդուխտը հաւանաբար վանեցի գաւառացի է, եւ իր բարբառով ան կ'երգէ «բուն պիտի դընեն մէջ...»: Եւ Կոմիտաս ամէն մէկ վանկի վրայ շեշտի նշանը դրած է, բացի «մէջ» բառէն, եւ այս բոլորը կապած է մէկ աղեղ-կամարի ներքեւ, եւ «մէջ» բառի նօթին վերեւ ստորակէտի նշանը դրած է, որպէս զի այնտեղ արագ շունչ մը առնուի, եւ ապա շարունակուի «վայրի հաւքեր», նոյն շեշտերով եւ մէկ շունչով: Իսկ եզրակացութեան ինն ձայնանիշերու խումբը, երրեակներու բաժնուած, բարձր «լա» ձայնանիշէն մինչեւ «րե» իջնելով, երեք տարբեր երանգները պէտք է արտայայտէ նոյն ցաւին, իւրաքանչիւր խումբին առաջին նօթը շեշտելով, եւ ցաւին հետ ձայնն այ հոգիին ներքին ծալքերուն մէջ վարշամակելով: Որովհետեւ՝ աներուած տունին պատճառած ցաւէն յետոյ, պանդուխտը պիտի մտածէ, պիտի փորձուի երթալ, ինքզինքը նետել «էլման», վարար գետերու մէջ, կեր ըլլալու համար ձուկի ձագերուն:

**«Երթամ 'ձի թալեմ էն էման գետեր,
Ըլնիմ ձկներու ձագերացն չկր»:**

Այստեղ եւս իւրաքանչիւր տող ինքն իր մէջ կը բխի, կ'աճի (accelerando) եւ կը դանդաղի (rallentando), եւ դարձեալ՝ ինն ձայնանիշերէ բաղկացած եզրակացութիւն մը, այս անգամ մոյն եւ կրկնուող ելեւէջով, քայց բացայայտօրէն տարբեր շունչով ու հատմամբով (espirando): Որպէս զի չդառնայ միապալաւ, տափակ կրկնութիւն մը անհոգի ձայներու:

Եւ վերջապէս, աւաւտին մօտ, կը լսենք, առանց բառի՝ գանչը, քացականչութիւնը ցաւին, եւ յետոյ կարծես մրմունջով ներքին ինքնախօսութիւն մը.

«Ա՛յ, տօ լա՛ն տըմաւեր»:

Երակարածիգ այդ ցաւի կանչին, «Ա՛յ», Կոմիտաս տուած է գոյներու այլազանութիւնը, սկսելով ուժգին շեշտէն, որ անմիջապէս կը մեղմանայ, որպէս զի ճարտարապետական կառուցումը քով հետզհետէ աճի, «րէ» ձայնանիշին տրուած 21 չափ տեւողութեան ընթացքին, ու շնչասպառ իջնէ «տօ-տիեզ» «սի-պէմօլ» տասնըվեցեակի արագութեամբ դէպի հանգչող «լա» ձայնը:

Բայց որովհետեւ անկարելի է մէկ շունչով այս կամարը կառուցանել, Կոմիտաս ճշդած է երկու կայանները շնչառութեան, քանդակագործի մը ճարտարութեամբ գեղակերտ երկու յենակ դնելով, զորս արունետագէտ երգիչը պիտի օգտագործէ, շնչառութենէն յետոյ, «սի-պէմօլ» ձայնին վրայ իր մկանը պրկելու եւ ետ «քիչ մը աւելի ուժգին» (piu forte) շեշտով մը «րէ» ձայնին վերադառնալու համար: Եւ այս՝ երկու անգամ՝ կրկնուած, առաջին եօթը չափի, եւ երկրորդ եօթը չափի վերջաւորութեան:

«Սի-պէմօլ» այդ երկու յենակները, դժբախտաբար, կարգ մը երգիչներու կողմէ գործածուած են իբրեւ ցաւատանջ բացականչութեան «մեռնող ձայն», որ ետ կեանքի կու գայ, «րէ» ձայնի գոռոցով, եւ կրկին «կը մեռնի», անդունդն ի վար խոռոցով: Հայ հոգիին անհարազատ ձայն, քանդակ ու կառոյց է սա: Սխալ մեկնաբանութիւն է Կոմիտասի ցաւատանջ հոգիին առոյգ բացականչութեան.

«Ա՛յ, տօ լա՛ն տըմաւեր...»:

11. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Կոմիտաս Վարդապետ ուզած է գրել թատերական երգեր: Երաժշտանոց ուզած է հիմնել: Չէ կարողացած իրագործել:

Գոնէ չորս թատերական գործեր մտադրած էր ամբողջացնել: —«Սասնայ ծոեր», —«Վարդան», —«Անուշ», եւ —«Քաղաքավարութեան Վնասները» օփերաները ունէր մտքին մէջ: «Անուշ» օփերայի վրայ աշխատած է Մանուկ Աբեղեանի եւ Յովհաննէս Թումանեանի հետ: «Քաղաքավարութեան Վնասները» (Յսկոբ Պարոնեան) երգիծական օփերան որոշ մասերով քննադրուած է Էջմիածնի ճեմարանին մէջ:

• • •

Մեծածառայ թատերական գործերէն անկախաբար, որոնք չիրագործուեցան, Կոմիտաս ունի դաշնաւորումը երկու տողէ բաղկացած երգի մը՝ զոր ես կը կոչեմ «հոգեքանական, տրամադիկական»: Երկու տող, բայց չորս արարով տրամա մը.

«Եա՛ր ջան, արի՛, դու մի՛ առնի էն տըղին.

Թէ որ առնես՝ երեք օրուայ հարս ըլնիս. Վո՛ւյ. Եա՛րօ ջան»:

Առաջին տողը կ'ըսէ. «Եար ջան, մտիկ ըրէ ինծի, քեզի կ'ըսես, մի՛ առներ այն տղան»: Ի՛նչ կը տեսնես, ի՛նչ կը լսես այստեղ: Բարկութի՛ն: Անշուշտ: Կատաղութի՛ն: Անշուշտ: Վա՛խ, որ իր կատաղութիւնը եթէ բանայ ու պայթի, իր սիրածը կրնայ կորսնցնել եւ ձեռքէ հանել: Անշուշտ: Փափա՛ք՝ որ փոխանակ կատաղութեան, փորձէ համոզել, անուշութեամբ հասկցնել: Կա՛յ: Այս բոլորը Կոմիտաս դրած է այդ մէկ տողին մէջ:

Ի՛նչպէս:

Սօփրանօները կ'երգեն անուշիկ եղանակը՝ համոզելու, հրապուրելու շունչով: Բայց ներքին բարկութի՛նը: Կա՛յ: Տակաւին զսպուած, բայց զգալի: Եւ այդ կ'արտայայտուի պասսօներու բաժնով: Երկու անգամ վեր բարձրացող եւ իջնող ձայներու անդհախոր ալիքով: Իսկ թէնօրները եւ սլթօները կարծես ձայն կը բռնեն մայր եղանակին (այթօները հնգեակ մը վարէն), զսպուած զայրոյթի աճող ու մեղմացող ալիքներ հանելով իրենք իրենց կարգին, եւ տողին վերջին հատածին, տակտին կամ մըզիւրին մէջ իւրաքանչիւրը բարձրանալով երեք ձայն, մինչ պասսօն կ'իջնէ երեք ձայն:

Այս՝ Առաջին արար: Ես զայն կը կոչեմ Յորդոր, Զգուշացում:

Երկրորդ արարը՝ Անէ՛ծք:

«Թէ որ առնես՝ երեք օրուայ հարս ըլնիս»:

Առաջին արարին համար Կոմիտաս թելադրած է երգել «Տարածուն, վշտայոյզ աղերսով» (espansivo, con affetto, lagrimoso): Իսկ երկրորդ արարին համար՝ «դառնակսկիծ» (doloroso):

Ու կը տեսնենք, ու կը լսենք թէ ինչպէս սօփրանօն կը շարունակէ համոզել, աղերսել, թէ իսկ «դառնակսկիծ», եւ թէնօրները կու գան պայթեցնել՝ ջղուտ շեշտերով անեծքը, երկու ալիքով բարձրացող («թէ որ առնես... երեք օրուայ...») եւ ակռաներու կրճտումով վճիռը արձակող, շեշտուած վանկերով եւ աւելի դանդաղ (rallentando) «հա՛րս ը՛լ-նի՛ս»: Այստեղ, հատածին մէջտեղը ստորակէտ մը դրած է իւրաքանչիւր բաժնին վերել, ձայնը կտրելու համար: Այս՝ վերջն է «Անեծք» Երկրորդ արարին:

Երրորդ արար՝ Զոջում:

Եւ Կոմիտաս կը թելադրէ՝ «փղձկուն» (mesto) կերպով երգել: Միայն մէկ բառ, մէկ բացականչութիւն՝ «Վո՛ւյ», եւ միայն հինգ ձայներ (լա-սօլ-ֆա տիեզ-լա-ֆա տիեզ): Եւ այս ձայներուն մէջ կայ անդրադարձը ահաւոր անեծքին՝ «երեք օրուայ հարս ըլնիս»: Ինչպէ՛ս կրնաս սիրածդ այսպէս անիծել: Եւ զայրոյթէն յետոյ, քիչ գայ անդրադարձը, զոջումը, երկու ձեռքով ինքն իր գլխուն զարնելը, եւ ըսելիք բառ չգտնելով, «փղձկուն» հառաչանքով բացականչելը՝ «Վո՛ւյ»:

Եւ այս՝ վերջն է Երրորդ արարին:

Չորրորդ արարը՝ Վերադարձն է սիրոյ:

Երբ զոչումը կայ՝ սերը կը վերադառնայ: Ու բառերը անբաւարար են Վերադարձող սիրոյ յուզումները արտայայտելու: Եւ այս անգամ ուրիշ տեսակի բացականչութիւն մը, դարձեալ մէկ բառի պէս, բայց աւելի զուլալ, աւելի պայծառ դուրս կու գայ սրտէն, «Եա՛րօ ջա՛ն»:

Եւ սերը երբ վերադառնայ՝ նոյնը չի մնար: Ան կը ծաղկի, կը շատնայ: Եւ Կոմիտաս գացեր փնտռեր, գտեր է երկու ուրիշ անուշիկ երգեր, եւ զանոնք դրեր է իրենց ճիշդ տեղը, այդ սիրոյ ծաղկումը, անումը, մեծնալը պատկերելու եւ տարածելու համար: Այդ երկու երգերն են. «Էս օր Ուրբաթ է, պաս է», եւ «Ջուր կու գայ վերին սարէն»:

Եւ երեսակայեցէք որ երգչախումբը սկսի «Էս օր Ուրբաթ է, պաս է», Կոմիտասի մոգական մատներուն ցուցմունքին ներքեւ, «Առոյգ, պարզուկ եւ զուարթ» (*allegretto, semplice fisco*), եւ շարունակէ «Ջուր կու գայ վերին սարէն», այս անգամ աւելի «աշխոյժ, նազանի եւ սահունիկ» (*allegro moderato, amabile volubile*), եւ ասոնք կրկնէ երանգներու այլազանութիւններով, աճելով, մեղմանալով, արձագանգելով: Եւ եթէ Կոմիտաս ունեցեր է երեք հարիւր հոգիներ երգչախումբը իր դիմաց, եւ այս բոլորը տուեր է այսպէս յորդում, չեմ զարմանար թէ ինչո՞ւ ամբոխները պիտի խելագարուէին:

12. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՐԳԵՐ

Ունինք վերջին խումբ մը: Աշխատանքի Երգեր:

Հայ ժողովուրդը աշխատող ժողովուրդ էր եղած է: Մեր գիւղացին իր կենանքը, իր օրապահիկը կը հոգայ իր արտերուն մէջ աշխատելով: Եւ երգելով: Կոմիտաս գացած եւ ապրած է անոնց մէջ: Եւ իր տեսածը եւ իր լսածը արձանագրած է: Եւ տեսէք թէ ինչ համայնապատկեր է որ թուղթի ու ձայնի պատատին վրայ կը գծագրուի, կը վրձինուի:

Երեսակայեցէք Արարատեան դաշտավայրը: Հարիւրներով ընտանիքներ, Աստուած իմ, ամէն մէկը իր հալոյնի ծառանգութիւնը եղող, սերունդէ սերունդ փոխանցուած եւ արտավարներով մշակելի հողին կառչած, պիտի ակօսեն, պիտի վտրեն, պիտի ցանեն, պիտի սպասեն որ ցորենը աճի, հասունանայ, հասկեր կապէ, պատրաստ քաղհանի, որպէս զի խորձերը կապուին, եւ սպասող բեռնակառքերու մէջ դիզուած, տարուին աղալու, նաշին դառնալու:

Եւ հայ գիւղացին, իր ակօսումի, վար ու ցանքի, կամումի եւ կալի ժամանակ, իրեն գործակից, լծակից ունի իր «բարեկամ եզները»: Աշխատանքի ժամանակ անոնց հետ կը խօսի, զանոնք կը քաջալերէ, կը զգուշացնէ, կը սաստէ:

Կոմիտաս կը պատկերէ այդ ամբողջ աշխարհը թէ՛ երգով եւ թէ՛ նկարագրելով: «Լոռու Գութաներգի» կապակցութեամբ Ռոպեր Աթայեան կը գրէ. «Այս նշանաւոր հոռովելը, բովանդակութեամբ չափազանց հարուստ, ձեռով եւ կառուցուածքով անսովոր ընդարձակ ու կատարեալ ժողովրդական այս ստեղծագործութիւնը, որի յայտնաբերումն ու գրի առնուիլն իրաւամբ համադրում է պատմա-մշակութային խոշոր յայտնագործութիւն, Կոմիտասի ուշադրութիւնը զբաղեցրել է խորապէս եւ բազմակողմանիօրէն»:

«Այդ երգի հետ կապուած են Կոմիտաս ազգագրագետի, տեսաբանի ու կոմպոզիտորի ստեղծագործական շատ կարեւոր նուաճումները»: (Կոմիտաս, Հատոր 2, Երեւան 1985, էջ 252, ծանօթագրութիւններ, Ռոպեր Աթայեան):

Եւ արդարեւ Կոմիտաս խորիմաստ թափանցումով եւ հոգեկան հարազատութեամբ մանրամասնօրէն նկարագրած եւ վերլուծած է Հայ գեղջուկի աշխատանքի երգերը եւ աշխատելու կերպերը եւ օրումն ամէն մէկ պահը եւ ապրումները:

«Լոռու Գութաներգը Վարդաբլուր Գիւղի Ոճով» վերնուծական գրութիւնը գիտուն Կոմիտասի ուսումնասիրութիւնն է: Լոյս տեսած «Նաւասարդ» պարբերականին մէջ, Կոստանդնուպոլիս 1914ին, եւ արտատպուած Երեւան 1941, «Կոմիտաս, Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ» հատորին 88—101 էջերուն մէջ, Կոմիտասի հանճարին ուրիշ մէկ արտացոլումն է:

Ու իբրեւ վերջաբան վերլուծական բացատրականին, Կոմիտաս ողմանթիք հոգիով մը կ'ամփոփէ բո՛ր տարրերը համապատկերին, եւ կ'եզրակացնէ.

«Ժողրհրդաւոր ու պաշտելի՝ գաղտնիք. շինականը բնութեան գրկում, բնութիւնը շինականի սրտում վերստին ու միաժամանակ ծնունդ են առնում:

«Արեւն արդէն թռել, ու գիշերն իր մութն է փռել. ցորեկը հանգել ու գիշերն է գործի կանգնել: Երկու ծով դէմ-դէմի են ծառացել՝ կապուտակն երկնային ու զուարթուն, եւ սեւուկն երկնային եւ արթուն. լուսինն անցել է աստղերի գլուխը՝ հերկելու շարան ամպերը. երգում են տարութիւն հովերը, իսկ մանկալն անցել է գութանաւորների գլուխը՝ արթնցնելու պարարտ արտերը. նուագում են զլզլան առուակները: Վերէն երկինքն է շնչում, ստորեւ՝ երկիրը. վերն աշխատում են լուսինն ու աստղերը, եւ հողմավար ամպերը, վարը՝ գութանն ու շինականը եւ գործավար եզները. վերեւ՝ կեանքն, ու ստորեւ՝ ջանքը, յուզում են միտքն ու սրտի լարերը: Ծունչ է առնում շինականը ու շունչ տալիս իր շուրջը: Թեւ է առնում գութանն ու թեւ տալի մշակին՝ պատռում է արտը, դիզում հողակոյտ, ալիքներն աջ ու ձախ, եւ ձեւում ոսկի ակօսների շարը: Հեռում է, հեւում ամբողջ վարը՝ կոկում է գոմշուկը, եւ գանչում է գեղջուկը. եւ սուլում է հովիկ, եւ փըսփըսում լեռան ծաղիկ, եւ գըլզում է թոթով վտակ, իսկ գութանի ա՛կը՝ հեծում, լալիս, ծըլվում, մղկտում, ճղճոտում, ճղվըստում է: Ծինական կեանքի մութն ու լոյսը, գործն ու յոյսը ծնում են մեր գողտրիկ գութաներգը:

«Ծինականն այն կախարդ վարպետն է, որ կարդում է հաւատարմօրէն բնութիւնը, ստեղծում բազմաբեղուն մտքեր, մոցա փչում է իր հզօր ու պարզ շունչը, դրոշմում է իր բնութեան էականով՝ ներքին ու արտաքին լրիւ կեանքով եւ կնքում է բառերով ու եղանակով իր հարազատ զաւակը՝ գութաներգը»: (Կոմիտաս, Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ, Երեւան 1941, էջ 98—99):

• • •

Այս նոյն մթնոլորտին, բնաշխարհին ծնունդն են «Զիգ տու, քաշի, ա՛յ եզը», «Գարնան գութան հանեցի», «Կալերգ» եւ ուրիշ աշխատանքի երգեր:

«Զիգ տու» բաղաբայական բացագանչութիւն մըն է մանկալին կողմէ

լծկան եզներուն ուղղուած, զանոնք քաջալերելով որ ձգտուած, արկուած քաշեն արօրը: Իսկ «Գարնան գութան հանեցի» երգը իր կշռոյթով կը սլատկերէ շարժումները քաղհանի ժամանակ հունձքը քաղելու, խորձեր կապելու եւ անցքերու եզերքին կանգնած սալներուն մէջ խորձերը դիզելու:

Կալերգին բացումը պէտք է պատկերացնէ եզնարածներուն կանչը, ալօսելու աշխատանքը յայտարարող: «Հօ՛, ոո՛, լօ՛, լօ՛, լօ՛, լօ՛, լօ՛, լօ՛» ասոնք առանձին վանկեր չեն հատ հատ եւ առանձնաբար արտաբերելի, ինչպէս քաղաքի բեմերէն ձայնագրութիւն կարդացողները պիտի ընեն: Բարեբախտաբար, Կոմիտասի երգելու ոճը արձանագրուած է 1911ին, թէ իսկ անբաւարար գործիքներու միջոցաւ: Այնտեղ փրկուած է «Գութան-երգ»: Երգիչ Կոմիտասի հրաշագործ ձայնալարերն են պէտք՝ «Հոռովելը», «Կալերգը», «Զիգ տու քաշին» հարազատօրէն վերապրելու համար:

* * *

Եւ երեւակայեցէք. ամբողջ երգչախումբը եթէ այս բոլոր այլազանութիւնները արտայայտէ ի՛նչ կը ստանանք: Եւ այս է Կոմիտասը. հանճարը հայուն, եւ ան յաւերժօրէն պիտի ապրի ծոցին մէջ իր ժողովուրդին անմեռ հոգիին:

Ու մտածել որ այս բոլորը Կոմիտաս իրագործեց իր կեանքին միայն առաջին 20 տարիներուն, մինչեւ այդ դժբախտ թուականը՝ 1915: Եւ Կոմիտաս եղաւ մէկը անոնցմէ որոնք 1915 Ապրիլ 24ին տարուեցան եղեռնի ճամբէն: Միակ բարեբախտութիւնը Կոմիտասի համար եղաւ այն որ միջամտութեամբ մը ինքը ետ կանչուեցաւ դէպի Պոլիս: Եւ սակայն արդէն տեսած էր չարչարանքը իր ընկերներուն, արուեստագէտներուն, գրողներուն, ազգային գործիչներուն, որոնք նոյն Ապրիլ 24ի գիշերը հաւաքուած եւ տարուած էին դէպի անապատ, ջարդուելու: Եւ այդ պատկերները, այդ չարչարանքները որ իր աչքով տեսած էր, բաւական եղան որ անիկա կորսնցնէ իր մէջ ի՛ր միութիւնը, ի՛ր իսկութիւնը: Եւ այլեւ Կոմիտաս չխօսեցաւ: Կոմիտաս չերգեց: Եւ ինծի համար Կոմիտաս մեռաւ 1915ին: Տարուեցաւ բուժարան, Փարիզի մէջ, եւ այնտեղ ապրեցաւ 20 տարիներ առանց ստեղծագործելու, առանց տող մը իսկ գրելու: Այս է իսկական եղեռնը: Անոր համար կ'ըսեմ ոեւէ մէկը որ Կոմիտաս կը սպաննէ, որեւէ մէկ ազգ որ Կոմիտաս կը խելագարեցնէ՝ ոճրագործ անձ է, ոճրագործ ազգ է:

1935ին Կոմիտաս-հոգին կ'արձակուի Կոմիտաս-մարմինին կապանքներէն, եւ սակայն չի մեռնիր: Կոմիտասի աճիւնները կը վերադարձուին իր մայր հողին: Եւ այստեղ Կոմիտաս իրենցներուն հետ, սերունդներուն հետ կ'ապրի: Հայաստանի մեր նոր երաժիշտները կը հաւատամ որ կը շարունակեն գործը Կոմիտասին: Եւ Կոմիտաս ըսած է. «Մեր կարծիքով Հայ ժողովրդական երգերը դաշնակելոց առաջ պէտք է քաջ հմուտ լինել Հայ ժողովուրդի պատմական, բնական եւ ազգային պայմաններին, եղանակի կազմութեան, ոգուն, ոճին, բառերի իմաստին, մեր ժողովրդական տաղաչափութեան, ժողովուրդի երգեցողութեան, արտասանութեան հանգամանքներին, եւ էլի մի շարք այլ բաների, եւ ապա ձեռնարկել դաշնակելու եւ հրատարակելու: Հակառակ դէպքում միշտ թերի կողմ կը մնայ»: Այս՝ գիտուն, երաժիշտ Կոմիտասին խօսքն է: Ամբողջական երաժիշտը, որ եղաւ մէկ կողմէ տեսաբան, հաւաքիչ, եղաւ միւս կողմէ կատարող, մեներգիչ, եղաւ խմբավար եւ եղաւ յօրինող: Այս ամբողջական Կոմիտասն է որ

ունինք, եւ ոչ ոք պիտի կարենայ խել զայն մեզմէ: Անոր համար անհկա մեր ժողովորդի հոգիին մէջ պիտի մնայ անմեռ, այնպէս ինչպէս մեր ժողովորդի հոգին անմեռ է, եւ պիտի մնայ հանճարեղ՝ ինչպէս մեր ժողովորդի հոգին հանճարեղ է:

Եւ շատ աշխատանք տարուած է որ որեւէ մասունք Կոմիտասէն չկորսուի: Եւ Ռոպեր Աթայեանը պիտի միշտ մեր երախտագիտութեան սրժանի մնայ՝ որ Կոմիտասի արխիւները ուսումնասիրած է: Եւ Երեւանի մեր պետութիւնը, Սովետական Հայաստանի մեր կառավարութիւնը հրապարակել տուած է հատորներով ինչ որ կարելի է փրկել: Եւ այնտեղ կը տեսնենք հանճարը Կոմիտասին, որ կը գորգորայ ամէն մէկ տողի վրայ, կը գորգորայ ամէն մէկ ձայնին վրայ: Նոյն մայր եղանակը փորձած է զանազան դաշնաւորումներով, որպէս զի կարենայ օգտագործել զանոնք, կենանքի զանազան վիճակները ներկայացնելու համար:

Այս հրաշալի Կոմիտասը ունինք: Այս սուրբ Կոմիտասը ունինք: Եւ այդ Կոմիտասին ձայնը եւ հոգին դարձե՛ր պիտի շարունակէ հնչել մեր ժողովորդին կենանքին մէջ: -

ԱՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ 1000 ՏԱՐԻ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ—ՀՈԳԵՎՈՒ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ

Անին մեր ազգային ճոխության և ճարտարապետության յետին և յայտնի թագաւորն է. Կաթողիկէն ալ Անոյ դշտոյն է, հազարամեկ եկեղեցեաց թագուհին:

ՂԵԻՈՆԴ. ԱԼԻՇԱՆ

989 թվականին՝ ՈՒՂԻՂ 1000 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ, սկսվեց Անիի Մայր տաճարի շինարարությունը, մի փառահեղ կառույց, որն իր առանձին մանրամասներով, նորություն էր համաշխարհային ճարտարապետության մեջ:

Անին իրավամբ համարվում է հայ միջնադարյան քաղաքային ճարտարապետության պսակ, իսկ Մայր տաճարը՝ այդ պսակի ամենաշքեղ զարդը: Ստորև սակայն չենք անդրադառնա հռչակեց տաճարի ճարտարապետական առանձնահատկություններին, որի շուրջ բավականաչափ գրականություն կա, այլ կաշխատենք առկա մատենագրական և վիմագիր վկայությունների միջոցով ներկայացնել Անիի կաթողիկէն, որպէս հոգևոր և մշակութային կենտրոն:

Կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացին (946—968), ընդառաջելով Անին մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Ողորմածի (953—977) ցանկությամբ, Հայոց կաթողիկոսարանը Աղթամարից տեղափոխեց երկրի

լաղաքական կենտրոն՝ Ծիրակ, այն հաստատելով Արգինա ավանում: Սմբատ Բ Բագրատունին (977—990) ընդարձակեց և ամրացրեց մայրաքաղաքը, իսկ Խաչիկ Բ Արշարունին (973—992) նորոգեց Արգինայի կաթողիկոսարանը, կառուցեց եկեղեցի: X դարի վերջերին հասունացավ պահը, երբ երկիրը պետք է քաղաքական և հոգևոր մեկ կենտրոն ունենար: Այս պայմաններում է, որ Սմբատը. «արկանէ հիմն և մեծաշէն եկեղեցոյն ի մի՛ն քաղաքին Անոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տըրդատաւ...»¹: Տաճարի շինարարությունը 1001 թ. ավարտին է հասցնում Գագիկ Ա Բագրատունու (990—1020) կինը՝ Կատրամիդե թագուհին: Այսպիսով Մայր տաճարը կառուցվեց որպէս երկրի գլխավոր եկեղեցի: Խաչիկ Արշարունուց հետո կաթողիկոս ձեռնադրված Սարգիս Սևանեցու (992—1019) «առաջին գործն եղաւ

¹ Ստեփանոս Տարոնցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, ՍՊր, 1885, էջ 185:

ունինք, եւ ոչ ոք պիտի կարենայ խլել զայն մեզմէ: Անոր համար անհկա մեր ժողովորդի հոգին մէջ պիտի մնայ անմեռ, այնպէս ինչպէս մեր ժողովորդի հոգին անմեռ է, եւ պիտի մնայ հանճարեղ՝ ինչպէս մեր ժողովորդի հոգին հանճարեղ է:

Եւ շատ աշխատանք տարուած է որ որեւէ մասունք Կոմիտասէն չկորսուի: Եւ Ռոսկեր Աթայեանը պիտի միշտ մեր երախտագիտութեան սրժանի մնայ՝ որ Կոմիտասի արխիւները ուսումնասիրած է: Եւ Երեւանի մեր պետութիւնը, Սովետական Հայաստանի մեր կառավարութիւնը հրապարակել տուած է հատորներով ինչ որ կարելի է փրկել: Եւ այնտեղ կը տեսնենք հանճարը Կոմիտասին, որ կը գորգորայ ամէն մէկ տողի վրայ, կը գորգորայ ամէն մէկ ձայնին վրայ: Նոյն մայր եղանակը փորձած է զանազան դաշնաւորումներով, որպէս զի կարենայ օգտագործել զանոնք, կեանքի զանազան վիճակները ներկայացնելու համար:

Այս հրաշալի Կոմիտասը ունինք: Այս սուրբ Կոմիտասը ունինք: Եւ այդ Կոմիտասին ձայնը եւ հոգին դարձեւ դար պիտի շարունակէ հնչել մեր ժողովորդին կենանքին մէջ: -

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ 1000 ՏԱՐԻ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ—ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԵՆՏՐՈՆ

Անին մեր ազգային ճոխության և ճարտարապետության յետին և յայտնի թագաւորն է. Կաթողիկէն ալ Անոյ դշտոյն է, հազարումեկ եկեղեցեաց թագուհին:

ՂԵԻՈՆԴ ԲԱԼԻՉԱՆ

989 թվականին՝ ՌԻՂԻՂ 1000 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ, սկսվեց Անիի Մայր տաճարի շինարարությունը, մի վառահեղ կառույց, որն իր առանձին մանրամասներով, նորություն էր համաշխարհային ճարտարապետության մեջ:

Անին իրավամբ համարվում է հայ միջնադարյան քաղաքային ճարտարապետության պսակ, իսկ Մայր տաճարը՝ աշդ պսակի ամենաշքեղ զարդը: Ստորև սակայն չենք անդրադառնա հուշեն տաճարի ճարտարապետական առանձնահատկություններին, որի շուրջ քավականաչափ գրականություն կա, այլ կաշխատենք առկա մատենագրական և վիմագիր վկայությունների միջոցով ներկայացնել Անիի կաթողիկէն, որպէս հոգևոր և մշակութային կենտրոն:

Կաթողիկոս Անանիա Ա Մոկացին (946—968), ընդառաջելով Անին մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Ողորմածի (953—977) ցանկությամբ, Հայոց կաթողիկոսարանը Աղթամարից տեղափոխեց երկրի

յաղաքական կենտրոն՝ Ծիրակ, այն հաստատելով Արգինա ավանում: Սմբատ Բ Բագրատունին (977—990) ընդարձակեց և ամրացրեց մայրաքաղաքը, իսկ Խաչիկ Բ Արշարունին (978—992) նորոգեց Արգինայի կաթողիկոսարանը, կառուցեց եկեղեցի: X դարի վերջերին հասունացավ պահը, երբ երկիրը պետք է քաղաքական և հոգևոր մեկ կենտրոն ունենար: Այս պայմաններում է, որ Սմբատը, «արկանէ հիմն և մեծաշեն եկեղեցւոյն ի մին քաղաքին Անոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատաւ...»¹: Տաճարի շինարարությունը 1001 թ. ավարտին է հասցնում Գագիկ Ա Բագրատունու (990—1020) կինը՝ Կատրամիդե թագուհին: Այսպիսով Մայր տաճարը կառուցվեց որպէս երկրի գլխավոր եկեղեցի: Խաչիկ Արշարունուց հետո կաթողիկոս ձեռնադրված Սարգիս Սևանեցու (992—1019) «առաջին գործն եղաւ

¹ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 185:

Անիի Մայր տաճարը

աթոռանիստ տեղւոյն փոխադրութիւնը»²։ Անին դարձավ կաթողիկոսական աթոռանիստ, իսկ Մայր տաճարը՝ կաթողիկոսարանի եկեղեցի։

Սարգիս Սևանեցին հայտնի է իր եռանդուն գործունեությամբ։ Եղել է մշակութային ձեռնարկումների հովանավոր, եկեղեցաշինարար։ Կառուցել է «վկայարան սրբոց Հռիփսիմեանց առնթրեր կաթողիկէին Անույ»³։ Ցավոք որոշակի փաստեր հայտնի չեն Մայր տաճարի հարևանությամբ եղած բուն կաթողիկոսարանի շենքի մասին։ Անիի անավարտ մնացած պեղումներն այս հարցում անհրաժեշտ նյութեր չեն ընձեռում։ Ն. Սարգսյանի վկայությամբ. «քարակոյտք անբակաց բազում են շուրջ եկեղեցան, որք թերևս բնակարանք էին եկեղեցականաց, հանդերձ հայ-

րապետանոցաւ»⁴։ Նույնը հաստատում է նաև Թ. Թորամանյանը՝ գրելով. «կաթողիկէին շուրջը... բացի արևելյան կողմեն, ուր մեկեն ավելի մատուռներ կան... հարավային կողմի վրա կերևին դարձյալ ուրիշ հին շինությանց մնացորդներ այլ»⁵։

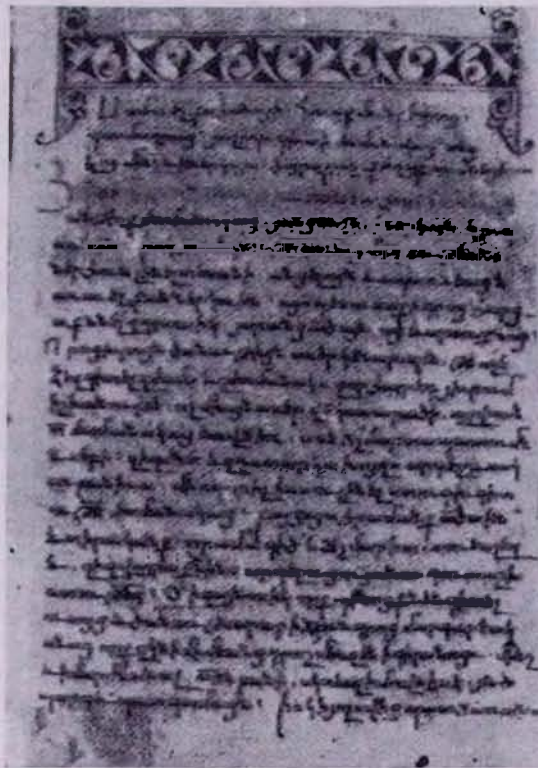
Դեռևս Արգինայում եղած ժամանակ Հայոց կաթողիկոսարանին կից գործում էր վարդապետարան՝ բարձր տիպի դպրոց, կար նաև մատենադարան։ Կաթողիկոսարանի տեղափոխությամբ վարդապետարանը և մատենադարանը մույնպես հաստատվեցին Անիում Մայր տաճարին կից։ Սարգիս Սևանեցու պատվերով իր «Տիեզերական պատմությունն» ստեղծելիս կաթողիկոսարանի մատենադարանից է օգտուվել պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, որն սկզբնաղբյուրների թվում օգ-

² Մաղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1183։

³ Մեծին Վարդանայ Բարձրերդեցու Պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 128։

⁴ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 117։

⁵ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1942, էջ 158։

Ուսումնական Անկեղծ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց»
երկի սկզբնաթերթը (Մատենադարան, № 3818), գրիչ՝
Մխիթար Անկեղծ

տագործել է զանազան ձեռագրեր, դիվանական փաստաթղթեր: Նա ամբողջությամբ մեջ է բերում Խաչիկ Արշարունու երկարաշունչ ճամակը ուղղված Սեբաստիայի մետրոպոլիտին, տեղեկություններ է հաղորդում Անանիա Ծիրակացու «հրաշագան ԲՃՃիկունի» մասին, որը նույնպես կաթողիկոսարանում էր գտնվում⁷:

Անիի վարդապետարանի վերաբերյալ ակնարկներ կան Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին հասցեագրված ճամակներում: Վերջինս, լինելով զարգացած անձնավորություն, անհրաժեշտ ուշադրություն էր դարձնում ուսումնական հարցերին:

Հայոց կաթողիկոսարանը եղել է ճանաչողական կենտրոն: Պետրոս Գետադարձի ժամանակ այստեղ աշխատել է Թա-

դեոս անունով մեկը. «որ էր անպարտելի գրչությամբ»⁸: Կաթողիկոսարանի գրչատանն ընդօրինակվել է Անանիա Ծիրակացու ԲՃՃիկունը, որը կաթողիկոսից խնդրել էր Գրիգոր Մագիստրոսը՝ Սանահինի դպրոցի ուսումնական ծրագրում կիրառելու համար⁹: 1046 թ. Պետրոս Գետադարձի պատվերով նույն գրչատանը ձեռագիր է ընդօրինակել գրիչ և կազմարար Գեորգը (Մատենադարան, ձեռ. № 988)¹⁰:

1045 թ. Անից զավթած բյուզանդացիները գիտակցելով, որ «Հայոց պետականության անկումից հետո հայերին համախմբող միակ ուժը մնացել է Հայոց կաթողիկոսությունը»¹¹ մեկ տարի անց, ա. ճ. ևս,

⁷ Մատթեոս Ուռնացեցի, Ժամանակագրություն, Լրուսաղև, 1889, էջ 123:

⁸ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 3—9:

⁹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Բ. Ա, Երևան, 1985, էջ 452:

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. III, Երևան, 1976, էջ 436:

¹¹ Ա. Մաթևոսյան, Ստեփանոս Տարոնացի Աստղիկը և Անանիա Ծիրակացու «ԲՃՃիկունը», Պատմա-քաղաքական հանդես, 1988, № 3, էջ 125—138,

իր այթոռակալի՝ Պետրոս Գետադարձի հետ միասին, հեռացրին քաղաքից¹¹:

Բյուզանդական կատապանների կարճատև տիրապետության շրջանում Անիի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Մալ տաճարը միաժամանակ նաև կայսերական հրովարտականների ընթերցման ու արձանագրման վայր էր հանդիսանում: Այդ եմ վկայում կաթողիկեի պատերին եղած երկու արձանագրությունները, գրված կատապաններ Ահարոն Բուղարի և Բագրատ Վիկացու կողմից¹²:

1084 թվականից հետո, սելջուկյան դաժան հարվածին հաջորդած ժամանակահատվածում քաղաքի մշակութային կյանքն զգալիորեն խամրեց: Սակայն արդեն 1080-ական թվականներին Բարսեղ Անեցու եռանդագին գործունեության շնորհիվ Անիում ազգային, հոգևոր և մշակութային նոր զարթոնք սկսվեց: «...ի յամի ԾԼ (1081)... ի վանքն, որ կոչի Հաղթաթ ձեռնադրեցին զտեղ Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայն աշխարհին Հայոց... յայսմ ժամանակիս նորոգեալ եղև աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի և ելեալ ամենայն տունն Ծիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա... և նստուցին զտեղ Բարսեղ յաթոռ տեառն Պետրոսի»¹³: Այս շրջանում, ստանձնելով Անիի վարդապետարանի ուսուցչապետությունը, գիտամանկավարժական լայն գործունեություն է ծավալել Հովհաննէս Սարկավազը¹⁴: Վեր-

ջինիս աշխատանքը, ինչպէս երևում է մի հիշատակարանից, սերտորեն առնչվել է Մայր տաճարի հետ. «Սարկավազ քահանայ՝ սպասաւոր Սուրբ Կաթողիկէի մեծի, որ յԱնի, ի բազմաց արիւնակաց ի ձեռն և ալոց գիտնականաց զաւգտակարսն առեալ հաւաքեաց ի մի դիր և շարադրեաց իրով ձեռամբ...»: Խոսքը վերաբերում է «Կոչումն ընծայութեան Կիրոյի Երուսաղէմացոյ» ձեռագրի Անիում գրված օրինակին, որից կատարված ընդօրինակության 1195 թ. հիշատակարանից է առնված հիշյալ քաղվածքը: Գիտնական-ուսուցիչ Սարկավազը կարճ ժամանակամիջոցում մեծ հռչակ է բերում Անիի վարդապետարանին, որովհետև. «ամենայն նսնացեալ և խամրացեալ գիտութիւնք, որ ի տգիտութեան և ի ծուլացելոց և խաւարելոց մտաւ ծածկեալ աղաւաղեցան... նորին աշխատուցան երկովք և արագութեամբ մտաց զարդարեցան, և ցնծացան անձինք տեսաւեր և յասէր արանց»¹⁵: Սարկավազի վարքում բազմաթիվ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Անիի բարձր տիպի դպրոցի վերաբերյալ: Այստեղ թվարկվում են ուսուցվող կրոնական և աշխարհիկ առարկաները, սաներին մատուցվող նյութերի հերթականությունը և այլ ուշագրավ մանրամասներ¹⁶:

XII դարում¹⁷ հայ մատենագրության նշանավոր ներկայացուցիչ Սամուել Անեցին բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ եղել է «քահանայ կաթողիկէին Անոյ»¹⁸: Աշակերտել է Գևորգ վարդապետին, Հովհաննէս Սարկավազին: Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու (1113—1166) պատ-

¹¹ Մայրաքաղաքի կրկնակի կորուստը դիպուկ է բնորոշում Վարդան Արենցյան գրելով. «Յուրք... վերացուցին ի նմանէ (Անիից. Կ. Մ.) գերկուսին պսակն՝ զգահ հայրապետութեան և զթագաւորութեան, յալսամայս ածեալ գերկուսեսուն առ ինքեանս՝ և անդրէն ոչ դարձուցին: Վարդան Բարձրբերդեցի, Պատմութիւն..., էջ 138:

¹² Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, Երևան, 1966, էջ 36—37:

¹³ Մատթեոս Ուռուսեցի, Ժամանակագրութիւն..., էջ 265—267:

¹⁴ Դրականության մեջ Սարկավազի Անիի դպրոցի գործունեության ժամանակ է համարվել XII դարի սկիզբը (Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. III, էջ 312, Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 214), կամ XI դարի 70-ական թվականները (Կ. Միրումյան, Հովհաննէս Սարկավազի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 29): Մեր կարծիքով, Սարկավազի գործունեության սկիզբն Անիում պետք է կապվի կաթողիկոսարանի քաղաքում վերահաստատվելու իրադարձության հետ՝ 1081 թ.:

¹⁵ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձևագրաց, Բ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 595:

¹⁶ Ա. Արքահայր, Հովհաննէս Լիմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1958, էջ 120:

¹⁷ Ա. Արքահայր, նույն տեղում, էջ 120—123:

¹⁸ Բարսեղ Անեցու մահից հետո (1118 թ.) Հայոց կաթողիկոսարանը մեկընդմիջտ հեռացավ Անիից: Այս նույն շրջանում Անիի ամիրա Մանուչեին հաջորդած Արուստարը (1110 թ.) հապաճաքներ սկսեց սննդիների նկատմամբ, որոնք դիմեցին վրաց Դավիթ թագավորի օգնությանը և վերջինս 1124 թ. գրավեց քաղաքը: Ողջ XII դարի ընթացքում շարունակվեց Անիի համար մղվող համառ ապրաքը Երդրադյան ամիրաների և վրաց թագավորների միջև, մինչև որ 1199 թ. Ջաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զորքերի կողմից քաղաքն ազատագրվեց մահմեդականների տիրապետությունից:

¹⁹ Հ. Անաչյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ. Ա, Երևան, 1959, էջ XLIX—LIII:

վերով կազմել է ժամանակագրություն՝ «Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց...»²⁰, Ֆեդիկակ է ցան ալլ բնության գործերի, այլ թվում տոմարի մեկնություն²¹:

XII դարի վերջերին և XIII դարի քաղաքներին Մայր տաճարի փակակալն է եղել Մխիթար Անեցի պատմիչը: Հառիճի վանքի Գրիգոր վարդապետի պատվերով գրված նրա պատմագրական երկից մեզ է հասել միայն սկզբի հատվածը²²: Նախաբանում Մխիթարն արտահայտում է իր վերաբերմունքը պատմագիտության նկատմամբ, տեսական եզրահանգումներ անելով: Ըստ նրա, հասարակությունն ու անհատը պատմությամբ պետք է դաստիարակվեն²³:

Մխիթար Անեցին գրադվել է ցան թարգմանական աշխատանքով. «...թարգմանեաց Մխիթար պատուեալ քահանայն կաթողիկեցի զպատմառու խաւարման արեգական և լուսնի ի պարսկէ...»²⁴: Պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը մեծ ակնածանքով է հիշատակում Անեցուն, նշելով, որ Ստեփանոս Գ Սյունյաց եպիսկոպոսը գրել է Բաղաս (Սյունիքի) թագավորության կործանման պատմությունը «ի հոյակապ քաղաքն Անի ի խնդրոյ սուրբ քահանային Մխիթարայ՝ աւագերիցո քաղաքին և փակակալի Սուրբ Կաթողիկէին»²⁵: Այսպիսով Մխիթար Անեցին ոչ միայն պատմիչ և թարգմանիչ է, այլև պատմական երկի պատվիրատու:

Թե՛ Սամվել Անեցու, թե՛ Մխիթարի ինքնագիր մատյանները մեզ չեն հասել: Սակայն Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է XII դարի վերջերին Հոռոմո-

սի վանքում գրված մի ձեռագիր (Մատենադարան, ձեռ. № 3618), որը պարունակում է Սամուելի երկը, իսկ գրիչն իրեն անվանում է Մխիթար Անեցի («զՄխիթարիչ Անեցի սուտանուն արեղայ և աշակերտ քանի ի վանացն Հոռոմոսի»²⁶): Գրիչ Մխիթար Անեցու և պատմիչ Մխիթար Անեցու նույնությունը հավանական է թվում, երբ նկատի ենք ունենում ժամանակի համապատասխանությունը (XII դ. վերջեր—XIII դ. սկզբներ): Մյուս կողմից՝ պատմագիտության նկատմամբ հետաքրքրություններ ունեցող մարդ է եղել Հոռոմոսում ուսանող անեցի գրիչը, որովհետև Սամուելի ժամանակագրությունն ընդօրինակել է հենց իր օգտագործման համար («Ջմեղուսուր ստացաւս և զաշխատաւորս զՄխիթար... յիշել աղաչեմ»)՝

Այսպիսով ուրվագծվում է մի հաջորդական կապ. Հովհաննէս Սարկավագ, նրան աշակերտած՝ Սամուել Անեցի, վերջինիս հաջորդած Մխիթար Անեցի, որոնք բոլորն էլ սպասավորել են Անիի Մայր տաճարում և իրենց եկեղեցական պարտականությունները հաջողությամբ զուգակցել են մշակութային, գիտական գործունեության հետ:

Ջաքարյանների իշխանության շրջանում կաթողիկեն նորոգվեց, փարթամացավ քաղում նվիրատվություններով, որոնց թվում քիչ չէին ցան ձեռագրերը: 1218 թ. արձանագրության մեջ քաղաքի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոռեմը նշում է. «Հիւնեցի... զաշտինաներս մեծափառ Սրբոյ Կաթողիկէիս... ետու երկու Տանական եւ սուրբ Գրիգոր մին...»²⁷: Մեկ այլ վիմագիր վկայում է. «Եւ Ջուհալս Կարբցի... միաքանցաւ Սուրբ Կաթողիկէիս եւ էտու Աւետարան, Էսայի...»²⁸: 1236 թ. Նացուալ անունով մեկը Մայր տաճարին է նվիրել 1181 թ. Հոռոմոսում գրված մի Ավետարան²⁹: Անին շարունակում էր մնալ Հյուսիսային Հայաստանի եկեղեցական կենտրոն: Ինչպես նշում է Մաղաքիա Օրմանյանը. «Անույ արքեպիսկոպոսները լիազոր իշխանութեամբ գլխաւորութիւն կը պահէին

²⁰ Ուշագրավ է, որ թեև Գրիգոր Գ Պահլավունին Անիում չէր աթոռակալում, սակայն հենց Սամուելի վկայությամբ մշտապես հետևում էր Անիի կացությանը, «վասն իւր սևական աթոռոյս» (Սամուել Անեցի, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 127).

²¹ Ա. Աբրահամյան, Սամվել Անեցու տոմարական և տիկնոցագիտական աշխատությունները, «Իշմիածին», 1952, № 1, էջ 80—86:

²² Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1933:

²³ Տե՛ս Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության, Երևան, 1981, էջ 192:

²⁴ Վարդան Բարձրբերդեցի, Պատմութիւն, էջ 137—138:

²⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն ցահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 332:

²⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 3618, էջ 26ր:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 85ր:

²⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, էջ 84:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 85:

³⁰ «Եւ... Նացուալս՝ տվի զսուրբ Աւետարանս ի Սուրբ Կաթողիկէն... ի ձեռն աստուածայապատի քահանային» Դասապետին, Գերսամին, Սարգսի սերկեազին» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 197):

քոլոր Հայաստանի մէջ, եպիսկոպոս յարեւելս Բիւսիսոյ կոչմամբ և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հռոմկլայի աթոռին հետ...»³¹:

Անիի քաղաքական, տնտեսական, հոգեւոր և մշակութային ծաղկումը շուտով, սակայն, ընդհատվեց մոնղոլական աշխարհավեր արշավանքի հետևանքով (1238 թ.): XIII դ. երկրորդ կեսից և XIV դարի ընթացքում անկասելիորեն դեպի անկում գնացող քաղաքի գլխավոր եկեղեցու վերաբերյալ սահմանափակ տեղեկություններ են հայտնի³²:

Ըստ ավանդության 1318 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժը եկավ հավելելու Անիի

դժբախտությունները՝ կործանելով Մայր տաճարի գմբեթը³³: Դրանից հետո քաղաքի գոյամարտը շարունակվեց ևս մեկ դար: Անիի մեզ հայտնի վերջին եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկը XV դարի սկզբներին ստիպված էր ապրել հայրենի քաղաքից տարագիր³⁴:

Վերը քերված նյութերը վկայում են, որ չնայած պատմաքաղաքական ելևէջներին, Անիի կաթողիկեն, իր գործունեության շուրջ երեքհարյուրամյա շրջանում, ինչպես հոգևոր-եկեղեցական, այնպես էլ մշակութային կարևորագույն կենտրոն էր:

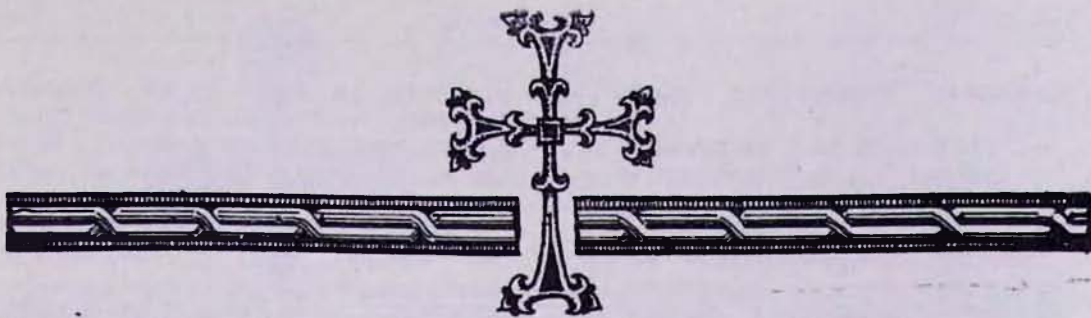
³¹ Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, Բ. Բ. Նրևան, 1982, էջ 325—332:

³² Կ. Մաթևոսյան, Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 38—44:

³¹ Մաղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1525:

³² Դիվան հայ վիճագրության, պր. I, էջ 38, 39—40:

ՀԱՆԳԻՍՏ
ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ՎԱՀԱՆ ԱԲԵՂԱ ԴԱՎԹՅԱՆԻ
(1958—1989)

1989 թվական: Հոկտեմբեր: Սուրբ Սարգիս եկեղեցի: Ժամը 13-ն է: Սգավորների բազմահազար թափորը, Մայր Աթոռի միաբանների հետ միասին, Ս. Սարգիս եկեղեցի են քերում սիրելի հայր սուրբի դագաղը: Եկեղեցու մուտքին նրանց դիմավորում են Արարատյան հայրապետական թեմի քահանայից դասը, առաջնորդական փոխանորդ գերաշնորհ Տ. Գալեգին եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Եկեղեցու մուտքին հոգեհանգստյան պաշտոնի կատարումից հետո, դագաղը տարվում է եկեղեցի ե դրվում եկեղեցու կենտրոնում նախօրոք պատրաստված սեղանին:

Սկսվում է սուրբ պատարագը: Պատարագիչն է Գալեգին եպիսկոպոս Ներսիսյանը: Պատարագը շարունակվում է մինչև «Ողջույն»-ը: «Ողջույն»-ից առաջ քահանաներ, սարկավագներ և դպիրներ մոտենում են դագաղին և «Տէր հովուեսցէ զիս...» սաղմոսով դագաղը տանում են ս. սեղան: Հանդիսադիր պատարագիչ սրբազանը, «Առաքելոյ աղանոյ...» շարականից հետո, օծում է հանգուցյալի ճակատը և աջը:

Սրբազան հայրը խոսում է դամբանական: Ապա ասվում է «Ողջույն տուք միմիեանց...» քարոզը: Բոլորը խոնարհվում են հանգուցյալի աջին՝ ողջույն վերցնելու համար:

«Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ...» երգի ժամանակ դագաղը իջեցվում է ս. սեղանից և դրվում եկեղեցու կենտրոնի սեղանի վրա:

Պատարագի ավարտից հետո սգո թափորը բազմահազար ժողովրդի ուղեկցությամբ ուղղություն է վերցնում Էջմիածին քաղաք՝ Ս. Գայանե վանք:

Ս. Գայանե վանքում սգո թափորին դիմավորում են Մայր Աթոռի միաբանությունը, քահանաներ և սարկավագներ, Մայր Աթոռի դիվանապետ Տ. Ներսես արքե-

սիսկոպոս Պոգոսյանի գլխավորությամբ:

- Դարձ անձն իմ ի հանգիստ քո...
- Օրհնեա Տէր ողորմութեամբ զհոյս...
- Օրհնութիւն աստուածային իջցէ ի

հող...

Դազաղը հանդիսավորապէս իջեցւում է փոսի մեջ:

Հանդիսավոր երգւում է «Փառք ի բարձունս»-ը: Փռալ լցվում է հողով, երգերի, քարոզի, աղոթքի ողնկցությամբ:

Վերջում Ներսէս սրբազանը խոսում է դամբանական:

«Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. Ամէն»:

Սիրելի հայորդիներ. ցաւի, կսկիծի և մորմոքի ծանր զգացումներն են կրկին համակել մեզ: Այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցին և հավատացյալ իր հոտը սգում է ողբերգական մահը հայր Վահան արքեպիսկոպոսի (ավագանու՝ Ստեփան): Ծնվել է 1958 թ. Կամոյի շրջանի Ծաղկաձոր գ. ուղում: Միջնակարգ կրթությունը ստանալով Երևան քաղաքում, այնուհետև 1975 թ. ընդունվում է հոգևոր ճեմարան, որն ավարտում է 1980 թ.: Նույն թվականին սարկավագ է ձեռնադրվում, այնուհետև բանակ է զինվորակոչվում: Զորացրվելուց հետո, որպէս սարկավագ ծառայության է ուղարկվում Բաքվի հայոց եկեղեցի: 1988 թ. ձեռնադրվում է արքեպիսկոպոսի կոչվում Հայաստանի հյուսիսային շրջանում վերաքաջված Մակարավանքում որպէս վանահայր:

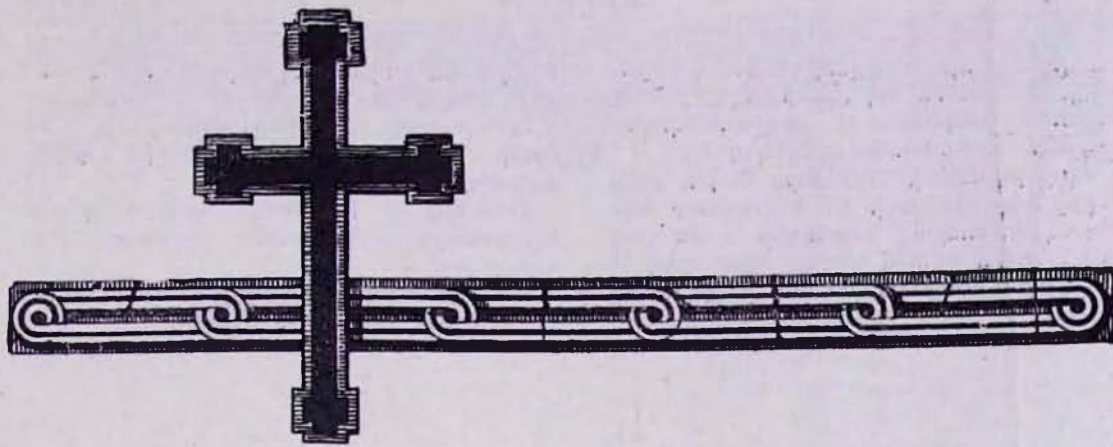
Վահան արքեպիսկոպոսի ուսանողական տարիներից սկսյալ դրսևորել է իրեն որպէս հավատավոր, ազնիվ, ծառայասեր և հայրենասեր մի անձնավորություն: Բարեխղճորեն և պարտքի բարձր գիտակցու-

թյամբ նա կատարում էր իր հովվական պաշտոնը նաև Մակարավանքում՝ իջևանի շրջանում բնակվող հավատավոր հայորդիների հոգևոր մխիթարությամբ զործը ստանձնած:

Այսօր սիրելի հայր սուրբը Ղարաբաղյան արդար պայքարի ճանապարհին դարձաւ զոհ: Մեր աղոթքը, սերը և մաղթանքը քեզ, բարի երթ քեզ դեպի երկնալիւս օթևաններ. գնա և միացիր այնտեղ մեր սուրբայիտի և ահաւոր երկրաշարժի անմեղ զոհների հոգիներին: Հովիւի մրանց, օրհնություն բաշխիր, մխիթարիր և վստահեցրո, որ իրենց անմեղ արքայի պիտի դառնա մեր արդար պայքարի հաղթանակի դրոշմ: Մեր անմեղ զոհների խնկելի հիշատակը միշտ վառ պիտի մնա մեր ժողովրդի հոգիներում: Խունկ, աղոթք և օրհնություն մեր ժողովրդի նահատակ զավակների հիշատակին:

Աս պահին տխուր մի պարտականություն, ծանր պարտականություն ևս ունենւն կատարելու. բերելու մեր սիրելի հայր սուրբի ծնողաց և հարազատներին Արարատյան թեմի հոգևոր դասի և պաշտոններության, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության, իր ուխտակից եղբայրների, ինչպէս նաև անձամբ Վեհափառ Հայրապետի խորը վշտակցությունը: Աստված թող օգնական և զորավիգ լինի ձեր դժվարին այս պահերին և մեր հայրերի աղոթքը և սփոփիչ մխիթարությունը լինի ձեզ համար, որ հնչում է. «Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»: Թող Աստուծո օրհնությունը հովանի լինի ձեզ: Պահելով ձեզ անփորձ ու անվտանգ և հեռու նման վշտալի զգացումներից և ցաւերից. «Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

ՀԱՆԳԻՍ
Տ. ԳԱԲՐԻԵԼ ՔԱՀԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
(1922—1989)

1989 թ. նոյեմբերի 19-ին, կյանքի 67-րդ տարում, ի Տեր հանգավ Տ. Բարկեմ քհն. Հովհաննիսյանը:

Հանգուցյալ տեր հայրը ծնվել է 1922 թ. Իրաքի Բասրա քաղաքում:

1924 թ. ընտանիքով տեղափոխվել են Ալեքսանդրիա (Եգիպտոս): Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի Պողոսյան ազգային վարժարանում՝ միաժամանակ իր համեստ ծառայությունը քերելով տեղի հայկական եկեղեցում:

1943 թ. փետրվարին Ալեքսանդրիայի Ա. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում ստացել է դըպրության չորս աստիճաններ:

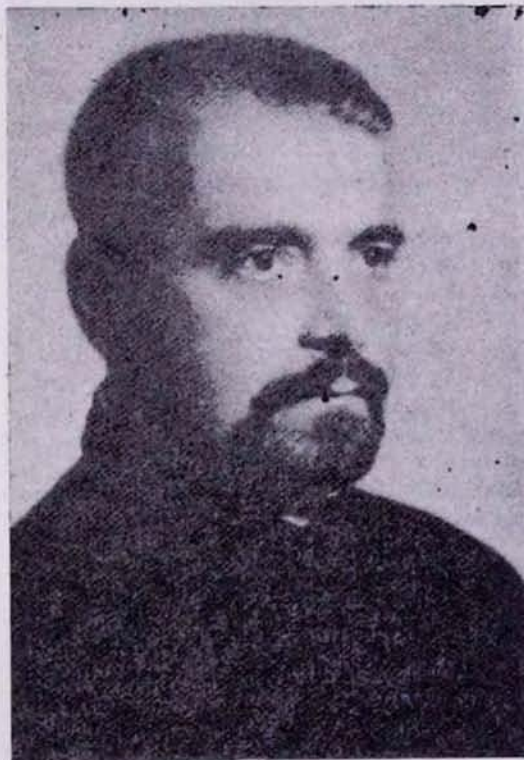
1948 թ. ընտանիքով ներգաղթել են Խորհրդային Հայաստան:

1949 թ. անհատի պաշտամունքի կամայականությունների հետևանքով տեր հայրն իր ընտանիքով աքսորվել է Ալթա-յի երկրամաս:

1956 թ. Խորհրդային իշխանությունը, վերականգնելով աքսորյալների իրավունքները, արդարացնում է նրանց և իրավունք վերապահում վերադառնալու հայրենիք:

1958 թ. մինչև 1969 թ. նոյեմբեր ամիսը տեր հայրը որպես դպիր ծառայել է Աշտարակի Ս. Մարինե եկեղեցում:

1969 թ. նոյեմբերի 30-ին, ձեռամբ Արա-

րատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Վահան եպս. Տերյանի, ձեռնադրվում է քահանա և պաշտոնավարում Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցում:

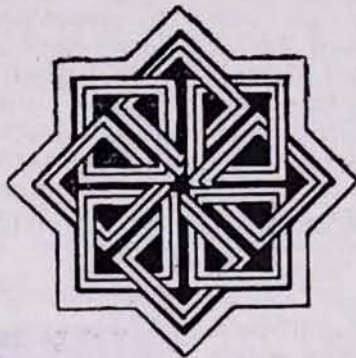
Սույն թվականի մայիսի 21-ին, երեքշաբթի օրը, Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցում պատարագ մատուցեց և հանգուցյալի վերջին օծման կարգը կատարեց Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջ-

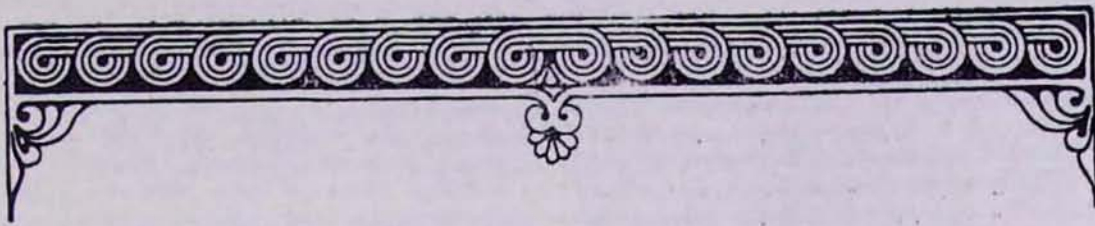
նորդական փոխանորդ գերաշնորհ Տ. Գարեգին եպս. Ներսիսյանը:

Հանգուցյալի մարմինը ամփոփվեց Երևանի «Կարմիր բլուր» քաղաքային գերեզմանատանը:

Հանգուցյալը համեստ, պարտաճանաչ, հավատացյալների կողմից հարգված հոգևորական էր:

Թող Աստված լուսավորի հանգուցյալ Տ. Գարրիել քահանայի հոգին:

Յ Ա Ն Կ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ 1989 ԹՎԱԿԱՆԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ
ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ սրբատառ կոնդակը՝ մայիսի 28-ին հայկական եկեղեցիներում գոհաբանական մաղթանքներ կատարելու մասին, Դ—Ե—Ջ 5:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը իրաքի հայոց թեմի կազմավորման 350-ամյակի առթիվ, Թ—Ժ 8:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը պոլսաֆայ բանաստեղծ Ջարեմ խրախունուն «Սուրբ Սահակ—Սուրբ Մեսրոպ» շքանշանով պարգևատրելու առթիվ, Թ—Ժ 80:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը գերաշնորհ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանին՝ ծննդեան 70 և քահանայական գործունեության 50-ամեակների առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 19:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ օրհնության և մեծարանքի կոնդակը տիար Ալեք Մանուկեանի երկարամեայ ազգանուէր գործունեության առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 21,

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը տիար Հրանտ Բամպակեանին «Ս. Ներսէս Շնորհալի» շքանշանով պարգևատրելու մասին, ԺԱ—ԺԲ 28:

Տ. Տ. Վազգեն Ա Կաթողիկոսի խոսքը Երևանի հեռուստացույցից, Ա 9:

Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Ա 15:
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տո-

ների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Ա 18:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Սպիտակում, Ա 22:
Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Կիրովականի Ա. Աստվածածին եկեղեցում, Ա 23:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Ստեփանավանի Ա. Աստվածածին եկեղեցում, Ա 25:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության և շնորհավորանքի հեռագիրը իրաքի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Ավագ եպիսկոպոս Ասատուրյանին՝ նրա ձեռամբ երեք սարկավազների քահանայական ձեռնադրության առթիվ, Ա 43:

Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծույթուն Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետի և քույր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները, Բ—Գ 5:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Հարության տոնի առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին, Բ—Գ 8:

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշի նամակը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Բ—Գ 10:

Պետական բարձր պարգևի հանձնում Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Բ—Գ 11:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Համայն Վրաստանի Պատրիարք-Կաթողիկոս Իլիա Բ-ին՝ Վրաստանի մայրաքաղաքում զոհվածների առթիվ, Բ—Գ 18:

Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Վազգեն Ա Կաթողիկոսի

խոսքը Էջմիածնի մշակույթի պալատում, իր ընտրողների առջև, Բ—Գ 18:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության գիրը Ս. Տիրայր արքեպիսկոպոս Մարտիկյանին՝ Հաճկատար Ս. Աստվածածին վանքի հիմնադրության 475-ամյակի առթիվ, Բ—Գ 78: Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Օրենքը՝ Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին, Դ—Ե—Զ 8:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության Հրամագիքը՝ 1918 թվականի մայիսի 28-ը Հայկական պետականության վերականգնման օր ճանաչելու մասին, Դ—Ե—Զ 4:

Համատեղ Հաղորդագրություն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա.-ի և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Ս. Ս. Գարեգին Բ.-ի, Դ—Ե—Զ 27:

խոսք շնորհակալության Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի, Է 8,

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովի շնորհակալական նամակը Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղար պրն. Էմիլիո Կաստրոյին և Եվրոպական Եկեղեցիների Համաժողովի գլխավոր քարտուղար պրն. Ժան Ֆիշերին՝ Հայաստանում տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի առիթով նրանց ցուցաբերած քրիստոնեական և մարդասիրական վերաբերմունքի համար, Է 12:

ԱՄՆ-ի նախագահ տիար Ջորջ Բուշի նամակը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Ը 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի բարիգալըստյան խոսքը ամերիկյան սենատոր Ռոբերտ Դոլին՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելության առթիվ, Ը 4:

ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի աշխատանքի գրասենյակի քարտուղար տիկին Էլիզաբեթ Գոլի հուշագրությունը Մայր Աթոռի պաշտոնական հյուրերի մատյանում, Ը 8:

ԱՄՆ-ի սենատոր Ռոբերտ Դոլի և իր տիկնոջ շնորհակալական նամակը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Ը 8:

Բանասիր և պատմաբան, Վեհափառ Հայրապետի նախկին աշակերտ Սուրեն Քոլանջյանի խոսքը՝ Նորին Սրբությանը՝ Հայաստանյայց Եկեղեցուն ու հայ ժողովրդին մատուցած քաղմարդյուն ծառայությունների համար, Ը 7:

ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասանուհի Վարդուհի Վարդերեսյանի խոսքը Վեհափառ Հայրապետին՝ քաղմամյա եկեղեցանվեր և ազգանվեր ծառայությունների համար, Ը 9:

Երևանի Մխիթար Հերացու անվան բժշկական ինստիտուտի ամբիոնի վարիչ Հակոբ Առաքելյանի խոսքը Վեհափառ Հայրապետին՝ նրա քաղմամյա եկեղեցանվեր և ազգանվեր ծառայությունների համար, Ը 9:

Մանկավարժ Մաղեն Սանթրոջյանի խոսքը Վե-

հախճո Հայրապետին՝ նրա յուրմամյա եկեղեցանվեր ու ազգանվեր ծառայությունների համար, Ը 10:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ տիար Ջորջ Բուշին՝ Սան Ժորանցիսկոյում տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի առթիվ, Թ—Ժ 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ցավակցական հեռագիրը Կալիֆոռնիայի նահանգապետ տիար Ջորջ Դևոքսիլյանին՝ Սան Ժորանցիսկոյում տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի առթիվ, Թ—Ժ 9:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և օրհնության հեռագիրը տիկին Լուիզ Մանուկյան-Սիմոնի՝ ՀԲԸՄ-ի նախագահ ընտրվելու առթիվ, Թ—Ժ 10:

ՀԲԸՄ-ի նորընտիր նախագահ տիկին Լուիզ Մանուկյան-Սիմոնի պատասխան հեռագիրը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Թ—Ժ 11:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա.-ի խոսքը Երևանի հեռուստացոյցից «15 օր» հաղորդումին 1989 թուի սեպտեմբերի 21-ին, Թ—Ժ 12:

Ս. Ս. Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի խոսքը Փարիզի Ռադիո «ԱՅԲ»-ի հարցումներում, Թ—Ժ 19:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագրերը՝ ուղղված ԱՄՆ-ի հայոց արևելյան թևի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանին և Կ. Պոլսի Ամենապատիվ Ս. Ծնորհք Պատրիարք Գալուստյանին՝ Տիրան արքեպիսկոպոս Մանուկյանի մահվան առթիվ, Թ—Ժ 25:

Վեհափառ Հայրապետի խոսքը Մայր Աթոռում, Հայունիք-Սփյուռք հուշարձանի բացմանը, Թ—Ժ 38:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագիրը Ավագ եպիսկոպոս Ասատուրյանին և Քաղղևացոց նորընտիր Ամենապատիվ Ռաֆայել Առաջին Պատրիարքին, Թ—Ժ 43:

Կ. Պոլսի Ամենապատիվ Ս. Ծնորհք Ս. Պատրիարք Հօր ուղերձը Վարչապետի մեջ, Միջեկեղեցական խաղաղության համագումարին, Թ—Ժ 55:

Հայրապետական պարզ և պոստալ քանատեղծ Ջարեմ Նրախունուն, Թ—Ժ 58:

Կ. Պոլսի Ամենապատիվ Ս. Ծնորհք Պատրիարք Գալուստյանի նամակը Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին՝ պոստալ բանաստեղծ Ջարեմ Նրախունուն պարգևատրելու մասին, Թ—Ժ 58:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի հեռագիրը ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովին՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծման համար, ԺԱ—ԺԲ 8:

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի նամակը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովին՝ Լեռնային Ղարաբաղում մի շարք ե-

կեղեցիներ գործող դարձնելու համար, ԺԱ—ԺԲ 4:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի նամակը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ մեծահարգ տիար Մ. Ս. Գորբաչովին, ԺԱ—ԺԲ 6:

Ամենայն Հայոց վարդեն Ա. Կաթողիկոսի կոչը սփյուռքահայությանը, ԺԱ—ԺԲ 8:

Վեհափառ Հայրապետի խօսքը Հայոց Համագգային Ծարժման պատգամաւորներին, ԺԱ—ԺԲ 12:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի ողջույնի և օրհնության հետագիտը գերաշնորհ Տ. Զավեն արքեպիսկոպոս Զինչիմյանին՝ ծննդյան 80 և քահանայական գործունեության 40-ամյակների առթիվ, ԺԱ—ԺԲ 24:

Ախուրյանի շրջանի Մուսայելյան գյուղի երիտասարդների դիմումը Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետին, ԺԱ—ԺԲ 80:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի խօսքը Արովանում մեծ երկրաշարժի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշագրյուրի քաջմամ ժամանակ, ԺԱ—ԺԲ 85:

Բ. ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԶԱՐՈՋՆԵՐ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վարդեն Ա. Հայրապետի Սուրբ Ծննդեան քարոզը՝ արտասանուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Ա 6:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վարդեն Ա. Հայրապետի խօսքը Մայր տաճարում երկրաշարժի զոհերի քառասունքի հոգեհանգստեան պաշտօնին, Ա 11:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վարդեն Ա. Հայրապետի զատկական քարոզը՝ արտասանուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Բ—Գ 8:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վարդեն Ա. Հայրապետի քարոզը՝ արտասանված Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Բ—Գ 14:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը իր գահակալության 34-րդ տարեդարձին՝ արտասանված Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, Թ—Ժ 5:

Վեհափառ Հայրապետի քարոզը Մայր տաճարում՝ Սան Ֆրանցիսկոյի երկրաշարժի առիթով, Թ—Ժ 30:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վարդեն Ա-ի քարոզը խօսուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում, ԺԱ—ԺԲ 8:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի քարոզը Լեհիմականի Ա. Աստվածածին եկեղեցում, ԺԱ—ԺԲ 28:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի քարոզը Սպիտակի Ա. Հարություն մատուռում, ԺԱ—ԺԲ 31:

Դ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՅԾԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱԲԵՂԱ ՄԿՐՏՅԱՆ—Վեհափառ Հայ-

րապետի այցելությունը Հայաստանի երկրաշարժից տուժած շրջաններ, Ա 19:

Ամենայն Հայոց վարդեն Ա. Հայրապետի այցը Միացյալ Նահանգներ, Բ—Գ 28:

ԱՍՈՂԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԻՍԱԿԵՍԵԱՆ—Ամենայն Հայոց վարդեն Ա. Հայրապետի հովվապետական այցը Սյունյաց թեմ, Դ—Ե—Զ 80:

Առկայծող հույսի ծիլերը (Ամենայն Հայոց Հայրապետը Լեհիմականում և Սպիտակում երկրաշարժի տարելիցին), ԺԱ—ԺԲ 28:

Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Արովան քաղաք: Հուշալրյուր՝ մեծ երկրաշարժի զոհերի հիշատակին, ԺԱ—ԺԲ 84:

Դ. ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ

Տեղեկատվություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 30 հունվար 1989 թվակիր Տեղեկատվությունը՝ Ամենայն Հայոց վեհափառ Հայրապետի կողմից մի հանձնաժողով նշանակվելու մասին՝ արտասահմանից Ս. Էջմիածնի հասցեով օգնության ապրանքներ ստանալու և երկրաշարժի աղետյալներին քաշելու համար), Ա 28:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 8) հունվար 1989 թվակիր Հաղորդագրությունը՝ արտասահմանից ստացված մեծաքանակ դրամական օգնության մասին), Ա 30:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 28 մարտ 1989 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Հայաստանի աղետյալ շրջաններում քարեգործական նպատակներով արտասահմանյան մի շարք երկրների զանազան կազմակերպությունների միջև համաձայնագրերի հաստատման մասին), Բ—Գ 24:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 8 մայիս 1989 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Տ. Տ. Գարեգին Բ Կաթողիկոսի՝ ապրիլի 21—29 օրերին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում գտնվելու մասին), Դ—Ե—Զ 8:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 29 ապրիլ 1989 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Հայաստանի աղետյալների համար ստացված նվիրաբերումների մասին), Դ—Ե—Զ 10:

Մայր Աթոռի Դիվանի 27 փետրվար 1989 թվակիր պաշտոնական հաղորդագրությունը Սպիտակ քաղաքի վերստիանության կապակցությամբ, Է 8:

Մայր Աթոռի Դիվանի 3 հուլիս 1989 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Հայաստանում և Արցախում հայկական վանքերի և եկեղեցիների վերաբացման առթիվ, Է 10:

Մայր Աթոռի Դիվանի 18 հուլիս 1989 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու 1700-ամյակի առթիվ Երևան քաղաքում մեծաշուք մի եկեղեցի կառուցելու առթիվ, Է 11:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 5 հոկ-

տևմեր 1889 թվակիր հաղորդագրությունը՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի միջնորդությամբ արտասահմանյան քույր եկեղեցիների ներկայացուցիչների պատրաստականությունը՝ Հայաստանի աղետյալ շրջաններում շինարարական ձևոնարկներ իրականացնելու մասին), Թ—Ժ 28:

Հաղորդագրություն (Մայր Աթոռի Դիվանի 27 նոյեմբեր 1889 թվակիր հաղորդագրությունը՝ դեկտեմբերի 7-ին, ժամը 11.48-ին, Հայաստանյայց բոլոր եկեղեցիներում տասը թույն անընդմեջ եկեղեցիների զանգերը հնչեցնելու մասին), ԺԱ—ԺԲ 25:

Ե. ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

Փոթորկում տարի, շարժումների տարի, Ա 8:
Մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ առաքելություն, Է 8:

Զ. ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Հայ Կաթողիկե եկեղեցու Հովհաննես-Պետրոս ԺԷ Կաթողիկոս-Պատրիարքը Մայր Աթոռում, Ա 81:
Եկեղեցական բեմ լուրեր, Ա 82, Բ—Գ 88, Դ—Ե—Զ 54, Է 82, Ը 18, Թ—Ժ 88, ԺԱ—ԺԲ 82:
Անտվոր, տխուր Նոր տարի, Ա 88:
ՀԽՍՀ Միջնասրների խորհրդի նախագահ Վ. Ս. Մարգարյանը Մայր Աթոռում, Բ—Գ 12:
Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում, Դ—Ե—Զ 12:
Քառանայական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Է 18:
Սարկավազական ձեռնադրություն Մայր Աթոռում, Է 30:
Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը Մայր Աթոռում, Է 88:
Սևնատոր Ռոբերտ Գուլը Մայր Աթոռում, Ը 8:
Աշակերտները շնորհավորում են Վեհափառ Ոստյաչին, Ը 7:
Քառանայական ձեռնադրություն Ս. Հովսեփի վանքում, Ը 12:
ՅՈՒՐԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ—Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի աճյունը գտնում է իր արձանի տեղը, Ը 15:
Երկրաշարժ Սան Ֆրանցիսկոյում, Թ—Ժ 80:
Հայրենիք-Սփյուռք հուշարձան Մայր Աթոռում, Թ—Ժ 88:
Ծայրագույն վարդապետական աստիճանի տվչություն, ԺԱ—ԺԲ 88:
Մասնավոր վարդապետական աստիճանի տվչություն, ԺԱ—ԺԲ 41:
Քառանայական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 51:
Քառանայական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 58:
Սարկավազական ձեռնադրություն, ԺԱ—ԺԲ 58:
Մի խումբ պոլսաբայերի այցը Մայր Աթոռ, ԺԱ—ԺԲ 80:

Է. ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Ավարտաճանրի պաշտպանություն հոգևոր ճեմարանում, Է 18,

ԳԱՐՍԵՎԱՆ ՍՐԿ. ԵՐԱՆՅԱՆ—Հոգևոր ճեմարանի 1888—1889 ուսումնական տարվա փակման արտոգությունը, Է 18:
Հոգևոր ճեմարանի նոր ուսումնական տարեկշռան բացումը, Թ—Ժ 28:

Ը. ԿՐՈՆԱ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

Իրաքի հայոց առաջնորդ Ս. Ավագ եպս. Ասատուրյանի քարոզը Մայր տաճարում, Ա 34:
ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԾԵՄՅԱՆ—Քարոզ՝ խոսված Մայր տաճարում Ս. Զատիկի ժրագալույցի օրը, Բ—Գ 87:
Ս. ԱԲԵՆ ԱԲԵՂԱ—Քարոզ, Բ—Գ 89:
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ Կաթողիկոսի քարոզը Ամթիլասի մեջ Էջմիածնեցի և Հայաստանեցի վերադարձից առիթով, Դ—Ե—Զ 48:
ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱՆՅԱՆ—Քարոզ, Դ—Ե—Զ 57:
Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ—Քարոզ, Դ—Ե—Զ 80:
ԳԱՐՍԵՎԱՆ ՍԱՐԿԱՎԱԳ. ԵՐԱՆՅԱՆ—Քարոզխոսություն, Դ—Ե—Զ 82:
ԱՐՏԱԿ ԱՐՔԵՊՍ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ—Մի երկնչիր Հօտ փոքրիկ, Է 88:
Ս. Ներսես արքեպս. Պոզապայանի քարոզը, Է 40:
ՅՈՎՆԱՆ ԵՄԹՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐՏԵՐԵՆՅԱՆ—Քարոզ, Թ—Ժ 88:
ԽԱԺԱԿ ՎՐԴ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ—Քարոզ, Թ—Ժ 40:
Հաղղեացոց նորընտիր Պատրիարքի ընտրությունը ու գահակալությունը, Թ—Ժ 48:

Թ. ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Քառանայական ձեռնադրություն Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցում, Ա 41:
Քառանայական ձեռնադրություն Իրաքահայ թեմեցիներ, Ա 42:
Ֆիլարետ միտրոպոլիտի այցելությունը Դամասկոսի հայոց Առաջնորդարան, Ա 45:
ՄԵՍՐՈՊ ՔԱՀԱՆԱ ՊԵՆԻՅԱՆ—Սրբոց վարդանանց զորավարաց ոգևոլման և վազգեն Վեհափառի անվանակոչության հանդիսավոր պատարագ Սոֆիայի մեջ, Բ—Գ 78:
ՄԻՔԱՅԻՆ ԱԲԵՂԱ ԱԶԱՊԱՆՅԱՆ—Հունաստանի հայոց հայրապետական պատվիրակ և Դամասկոսի թեմի առաջնորդ Ս. Ոսկան եպս. Գալփաքյանը Լեհիմակում և Սպիտակում, Բ—Գ 75:
475-ամյակ Հաճկատար Ս. Աստվածածին վանքի հիմնադրության, Բ—Գ 78:
Գերաշնորհ Ս. Յուսիկ արքեպս. Սանդուխտի այցը Իրաքահայ թեմին, Դ—Ե—Զ 84:
Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի հայոց թեմի առաջնորդ Ս. Ադան եպիսկոպոս Պալիոլյանի այցելությունը Հնդկ Մալաբար եկեղեցի, Դ—Ե—Զ 88:

Քառանյայական ձեռնարկությունը Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում, է 27:

ՍԱՀԱԿ ՍՐԿ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ—Նոր եկեղեցիներ Ռոման և Վալան քաղաքներում մեջ, է 86:

Ցուցաբանդեա Հայաստանի մասին, է 87:

Ավստրալիա, է 88:

Շիրակի թեմի առաջնորդ Ս. Նարեկ Լպս. Շաքարյանը Դամասկոսում և Հալեպում, է 88:

ԴՊՐԵՎԱՆԵԾԻ—Պաշտոնական բացում Մեծի Տանըն Կիլիկիոյ Աթոռի դպրեվանքի կրթական 60-րդ տարեշրջանի, Թ—Ժ 48:

ՎԱՆԱԿԱՆ—Հայ գիրքի ԺԲ. ցուցաբանդեա Անթիլիասի Մայրավանքին մեջ, Թ—Ժ 48:

Ժ. Փ. 2.—Վարդապետական աստիճանի տուչություն Անթիլիասի Մայրավանքին մեջ, Թ—Ժ 58:

Սարկավագներու ձեռնարկություն Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մեջ (Գալիֆորնիա), Թ—Ժ 72:

Հոգևոր քարեգործական համերգ Բուխարեստում, Թ—Ժ 74:

ՄԱՐՏԻԿ ԱՐԱՄԻ ՀԱԳԻԳԵԱՆ—Քառանյայական ձեռնարկություն և հոբելյանական հանդիսություն Փլովտիկի մեջ, Թ—Ժ 75:

Գանձասարի վանքի վերաբացումը, Թ—Ժ 78:

Ուխտագնացություն Ամարասի վանք, Թ—Ժ 78:

ՍԵՐՈՎԲԵ ԱԲԵՂԱ ԻՍԱԽԱՆՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաքինին նվիրված հուշայան քացում Սիսիան քաղաքում, Թ—Ժ 80:

Խաչքար-հուշարձանի քացում Ախուրյանի շրջանի Մուսայելյան գյուղում, Թ—Ժ 90:

Վարդապետական աստիճանի տվչություն Ս. Տաթև վանքում, ԺԱ—ԺԲ 67:

ՍԵՐՈՎԲԵ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԻՍԱԽԱՆՅԱՆ—Գործիս Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու վերադարձումը, ԺԱ—ԺԲ 70:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ—Եղևց-նաձորի շրջան, ԺԱ—ԺԲ 72:

Ժ. ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԵՐՈՒՄ

Խաղաղության Միջազգային երկրորդ հանդիպումը, Ը 32:

ԺԱ. ԷԿՈՒՄԵՆԻԿ ԿՑԱՆՔ

Եկեղեցւոց Համաշխարհային Խորհուրդի Լոնդոնյան ձեռնարկումքի միտո Դափրէի մեջ, Բ—Գ 72:

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի «Առաքելություն և ավետարանչություն» հանձնաժողովի համագումարը, է 42:

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի Կենտրոնական Կոմիտեի տարեկան նստաշրջանը, Ը 30:

Հանդիպումներ Շվեյցարիայում, Թ—Ժ 88:

ԺԲ. ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ—Քաղումներ «Մատանա ողբերգության»-ից, Ա 87:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ—Հավերժ երախտավորին, Ա 47:

ԼԵՈՆԻԴ ՀՈՐԼԱՉ—Ս. Էջմիածնի քանակար, Դ—Ե—Ջ 68:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆԱԿԱՆ—Աղետ, Դ—Ե—Ջ 69:

ՋԱՐԵՀ ԽՐԱԽՈՒՆԻ

Էջմիածին, Թ—Ժ 61:

Տնօրհներ, Թ—Ժ 62:

ՍՏԵՓԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ—Ի խորոց սրտի, ԺԱ—ԺԲ 64:

ԺԳ. ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ—Ուշագրավ մի վավերագիր «Դավիթ-Դանիելյան» վեճի վերաբերյալ, Ը 48:

ԴՈՎԼԱԹՅԱՆ ԱՐԳԱՄ—Խրիմյան Հայրիկի հուշանվարը, Ը 19:

ԹԱՔՈՒԿՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ—Հոգևորականը, հայրենասերը (Մամբրե արքեպիսկոպոս Սիրունյանի ծննդյան 100-ամակի առթիվ), Ը 22:

ԹԻԵՐԻ ԺԱՆ-ՄԻՇԵԼ—Սեպուհ լեռան հուշարձանները, Դ—Ե—Ջ 77:

ԿՐԱՊԵՏՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ—Ադրբեջանական ՍՍՀ Թուրքի շրջանի հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Ա 51:

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅԱՆ Կ.—«ՇԱՐԺԻ տարեգրություն հայոց մեջ» (հատված), Բ—Գ 86:

ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ.—Նալբանդյանի անձանոթ ինքնագիրը, Ը 38:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ—Էջմիածնի գաղթականական համագումարը և նրա պատմական նշանակությունը, Ը 88: —Էջմիածնի Կաթողիկոսարանը և հայ գաղթականների հոգևոր-մշակութային արժեքների փրկության հարցը առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Բ—Գ 91:

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԿԱՐԵՆ—Ամիի Մայր տաճարը—հոգևոր և մշակութային կենտրոն, ԺԱ—ԺԲ 105:

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—Կոմիտասի հանճարը, ԺԱ—ԺԲ 74:

ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ—Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդը և Հայ Եկեղեցին, Թ—Ժ 64:

— Ամերիկահայ Եկեղեցւոյ արևելեան թեմի Առաջնորդությունը հանրային յարաբերություններու դերին մեջ, Թ—Ժ 66:

ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ԽԱԺԱԿ ՎՐԴ.—Կարգ Իդաքերից Հայաստանայց Եկեղեցւոյ, Բ—Գ 78: — Մկրտություն օծումները Ցովհաննէս Օձնեցի Կաթողիկոսի ժամանակ, է 45:

ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ. Հ.—Ազաթանգեղոսի ասորական խմբագրությունը, Դ—Ե—Ջ 90:

ՔՅՈՍԵՅԱՆ Հ. Հ.—Խորհրդանշանը Եղիշեի մեկնաբանական և ճառագրական երկերում, Ը 52:

ԺԴ. ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տ. Սուքիաս արեղա Տերտերյան, է 22:

Տ. Առաքել արեղա Քարամյան, է 23:

- Տ. Մակար արևդա Հովհաննիսյան, է 24:
 Տ. Մամիկոն արևդա Քիլեմյան, է 25:
 Տ. Ավետիք արևդա Սողոմոնյան, է 28:
 Տ. Խորեն արևդա Մարտիրոսյան, է 29:
 Տ. Մկրտիչ քահանա Թովմասյան, է 14:
 Տ. Վարդան վարդապետ Դիլանյան, ԺԱ—ԺԲ 45:
 Տ. Սևպուր վարդապետ Չուլջյան, ԺԱ—ԺԲ 46:
 Տ. Նավասարդ վարդապետ Կճոյան, ԺԱ—ԺԲ 47:
 Տ. Աբրահամ վարդապետ Մկրտչյան, ԺԱ—ԺԲ 48:
 Տ. Նաթան վարդապետ Հովհաննիսյան, ԺԱ—ԺԲ 49:
 Տ. Միքայել վարդապետ Աջապահյան, ԺԱ—ԺԲ 50:
 Տ. Մխիթար արևդա Գուտուկյան, ԺԱ—ԺԲ 54:
 Տ. Մկրտիչ քահանա Երանյան, ԺԱ—ԺԲ 55:
 Տ. Նորայր քահանա Դանիելյան, ԺԱ—ԺԲ 57:
 Տ. Սևրովբե վարդապետ Իսախանյան, ԺԱ—ԺԲ 69:

ԺԵ. ԳՐԱՆՈՍՈՒԹԵՑՈՒՆ—ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԻՈՒ ՀԱԿՈԲՅԱՆ—«Տեսիլք Քավերժական» (Ներսես Վանականի քանաստեղծությունների ժողովածուի մասին գրախոսություն), Դ—Ե—Զ 78:
 Ցուցակ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի, Դ—Ե—Զ 100:

ԺԶ. ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

- Հանգիստ Տ. Արամ վարդապետ Բոյաջյանի, Ա 56:
 Հանգիստ Տ. Նորայր ավագ քահանա Սարգսյանի, Ա 59:
 Հանգիստ Տ. Գրիգոր քահանա Ծատուրյանի, Ա 59:
 Հանգիստ Տ. Սամվել քահանա Համբարջյանի, Ա 60:
 Անավարտ կյանք: Գերաշնորհ Տ. Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյանի մահը, Թ—Ժ 25:
 Հանգիստ Տ. Հակոբ ավագ քահանա Հակոբյանի, Թ—Ժ 93:
 Հանգիստ Տ. Հայկապուն ավագ քահանա Դյոնջյանի, Թ—Ժ 95:
 Հանգիստ Քոզլշնորհ Տ. Վահան աշուղա Դավթյանի, ԺԱ—ԺԲ 111:
 Հանգիստ Տ. Գաբրիել քահանա Հովհաննիսյանի, ԺԱ—ԺԲ 118:

«Էջմիածին» ամսագրի յուրաքանչյուր համարի վերջում տրվում են բովանդակության համառոտ բարգմանությունները ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով:

«ЭЧМИАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(НОЯБРЬ—ДЕКАБРЬ 1989 г.)

1. Телеграмма Католикоса всех армян Вазгена I генеральному секретарю ЦК КПСС М. С. Горбачеву о справедливом решении вопроса о Нагорном Карабахе, 17 июля 1988 г. (стр. 3).

2. Письмо Католикоса всех армян Вазгена I председателю Верховного Совета СССР М. С. Горбачеву о функционировании ряд церквей в Нагорном Карабахе, 27 июля 1988 г. (стр. 4—5).

3. Письмо Католикоса всех армян Вазгена I председателю Президиума Верховного Совета СССР М. С. Горбачеву касательно вопроса свободного самоопределения Нагорного Карабаха, 8 декабря 1989 г. (стр. 6—7).

4. Воззвание Католикоса всех армян Вазгена I к зарубежным армянам встать на защиту постановления Верховного Совета Арм. ССР о самоопределении Нагорного Карабаха, 2 декабря 1989 г. (стр. 8).

5. Проповедь Католикоса всех армян Вазгена I в Кафедральном соборе св. Эчмиадзина, 3 декабря 1989 г. (стр. 9—11).

6. Слово Католикоса всех армян Вазгена I, направленное делегатам Армянского Общенационального Движения, 9 ноября 1989 г. (стр. 12—18).

7. Энциклика Католикоса всех армян Вазгена I архиепископу Тергому Манукяну по случаю 70-летия со дня рождения и 50-летия пасторской деятельности, 2 ноября 1989 г. № 1650 (стр. 19—20).

8. Энциклика Католикоса всех армян Вазгена I по случаю продолжительной деятельности преданного своему народу Алека Манукяна, 17 декабря 1989 г. № 1654 (стр. 21—22).

9. Энциклика Католикоса всех армян Вазгена I Гранту Бамбакяну о награждении орденом «Св. Нерсес Шнорали», 24 ноября 1989 г. № 1655 (стр. 23).

10. Телеграмма Католикоса всех армян Вазге-

на I архиепископу Завену Чинчипяну по случаю 60-летия со дня рождения и 40-летия пасторской деятельности, 14 ноября 1989 г. (стр. 24).

11. Сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата. По повелению Католикоса всех армян Вазгена I 7 декабря в 11 ч. 43 мин. в течении 10 минут бить в колокола во всех армянских церквах, отслужить божественную литургию, совершить панихиду по усопшим душам многотысячных жертв землетрясения, 27 ноября 1989 г. (стр. 25).

12. Посещение Католикоса всех армян Вазгена I г. г. Леннаканан и Спитакан в годовщину землетрясения, 10 декабря 1989 г. Помещены также проповеди Католикоса всех армян Вазгена I в церкви Св. Богородицы в г. Леннаканан и в часовни Св. Воскресения г. Спитакан (стр. 26—33).

13. Открытие памятника-родника в г. Абовяне в годовщину землетрясения. Помещено также слово Католикоса всех армян Вазгена I к открытию памятника, 7 декабря 1989 г. (стр. 34—37).

14. Хиротония в верховного архимандрита в церкви Св. Месропа Маштоца в Ошакане, 31 октября и 1 ноября 1989 г. (стр. 38—40).

15. Хиротония во архимандрита в церкви Св. Месропа Маштоца в Ошакане, 2, 4 и 6 ноября 1989 г. (стр. 41—44).

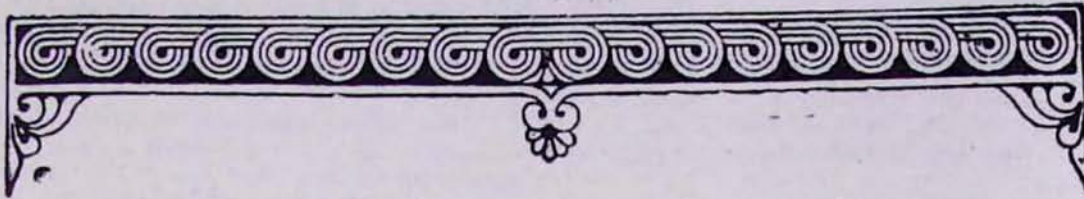
16. Биографии архимандрита Вардана Дилапяна, архимандрита Сенау Чулчяна, архимандрита Назарда Кюояна, архимандрита Абрама Мкртчяна, архимандрита Натана Ованнисяна и архимандрита Микаела Аджабагяна (стр. 45—50).

17. Священническое рукоположение в церкви Св. Месропа Маштоца в Ошакане, 13 и 14 октября 1989 г. (стр. 51—53).

18. Биографии монахов Мхитара Гутузяна

- и священника Мкртыча Ераняна (стр. 54—55).
19. Священническое рукоположение в церкви Св. Гаянэ, 10 декабря 1989 г. (стр. 56).
20. Биография священника Норайра Хандяна (стр. 57).
21. Дияконское рукоположение в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина, 24 и 25 декабря 1989 г. (стр. 58—59).
22. Паломничество в первопрестольный Эчмиадзин группы армян из г. Константинополя (стр. 60—61).
23. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за ноябрь—декабрь месяцы (стр. 62—63).
24. Степан Вардания—Из глубин сердца (стихотворение)—(стр. 64—66).
25. Хиротония во архимандрита в Татевском монастыре, 12 ноября 1989 г. (стр. 67—68).
26. Биография архимандрита Серовбе Исахяна (стр. 69).
27. Архимандрит Серовбе Исахяна—Переоткрытие церкви Св. Григория Просветителя в г. Горисе, 7 декабря 1989 г. (стр. 70—72).
28. Священник Ованнес Шахназарян—Ехснадзорский район—(стр. 72—73).
29. Архиепископ Торгом Манукян—Гений Комитаса (исследование)—(стр. 74—104).
30. Карен Матевосян—Ангийский Кафедральный собор—духовный и культурный центр (исследование)—(стр. 105—110).
31. Кончина перомонаха Ваана Давтяна (стр. 111—112).
32. Кончина священника Габриэла Ованнисяна (стр. 113—114).
33. Список изданных статей в журнале «Эчмиадзин» за 1989 год (стр. 115—120).

„ETCHMIANZID“
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(NOVEMBER-DECEMBER 1989)

1. Cable of His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians, to Mr. M. S. Gorbachov, General Secretary of Central Committee of CPSU, for the just solution of the Nagorny Karabakh's problem, 17th July 1988 (p. 3).

2. Letter of His Holiness to Mr. M. S. Gorbachov, president of presidium of Soviet Union's Supreme Council, to give permission to reopen a few churches in Nagorny Karabakh, 27th July 1988 (pp. 4—5).

3. Letter of His Holiness to Mr. M. S. Gorbachov, about the free autonomy of the Nagorny Karabakh's problem, 8th December 1989 (pp. 6—7).

4. Appeal of His Holiness to the Armenians of Diaspora, to defend the National autonomy of Nagorny Karabakh, 2nd December 1989 (p. 8).

5. Sermon of His Holiness given in the Cathedral of Holy Etchmiadzin, 2nd December 1989 (pp. 9—10).

6. Message of His Holiness in the Patriarchal residence addressed to the delegates of the Armenians' National Movement, 9th November 1989 (pp. 12—18).

7. Encyclical of His Holiness given to His Grace Archbishop Torgom Manoukian, on the occasion of his 70th birthday and the 50th sacerdotal activity anniversaries, 2nd November 1989, No. 1650 (pp. 19—20).

8. Encyclical of His Holiness to Mr. Alex Manoukian on the occasion of his devoted long years' benevolent activity to our nation, 17th December 1989, No. 1654 (pp. 21—22).

9. Encyclical of His Holiness to Mr. Hrand Pambakian about his granting of «Holy Nerses Shnorhaly» decoration, 21th November 1989, No. 1655 (p. 23).

10. Cable of felicitation and benediction of His Holiness to His Grace Archbishop Zaven Tchinchinian, on the occasion of the 60th birthday and 40th sacerdotal activity anniversary, 14th November 1989 (p. 24).

11. Communiqué of Mother See's Chancellory. By the order of His Holiness the bells of all the Armenian Churches will ring during 7th December, at 10:43 o'clock, for the peace of the souls of many thousands victims of the great earthquake, 27th November 1989 (p. 25).

12. His Holiness in Leninakan and Spitak, during the first anniversary of the earthquake, 10th December 1989. Sermons of His Holiness given on this occasion in the church of Holy Mother of God (Leninakan) and the chapel of Holy Resurrection (Spitak)—(pp. 26—33).

13. Inauguration of a fountain-monument in Abovian city on the occasion of the first anniversary of the earthquake. The text of speech of His Holiness given on this occasion, 7th December 1989 (pp. 34—37).

14. Delivery ceremony of Major Doctoral degree in theology in the Holy Mesrop Mashdotz Church at Oshakan village (Armenia), 31st October and 1st November 1989 (pp. 38—40).

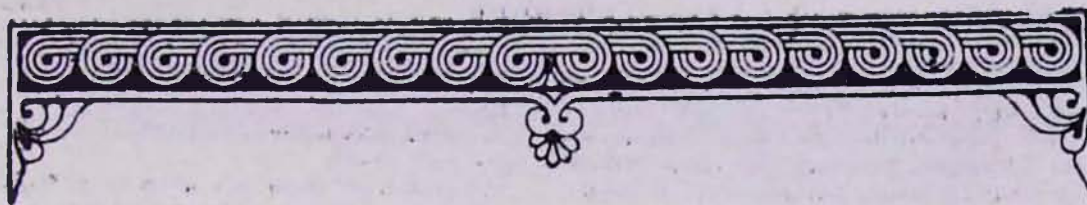
15. Delivery ceremony of Doctoral degree in theology in the same Church at Oshakan, 2nd, 4th and 6th November 1989 (pp. 41—44).

16. Biographies of Fathers Vartan Dilanlan, Sepouh Tchouldjian, Navassart Kedjoyan, Abraham Mekertchian, Nathan Hovhannissian and Mikayel Adjapahian (pp. 45—50).

17. Sacerdotal ordinations in the Holy Mesrop Mashdotz church at Oshakan village, 13th and 14th October 1989 (pp. 51—53).

18. Biographies of Reverend Mekhilar Goutou-

- zian and Father Mekertich Ycranian (pp. 54—55).
19. Sacerdotal ordination in the church of Holy Gayaneh, 10th December 1989 (p. 56).
20. Biography of Father Norayr Ghandilian (p. 57).
21. Diaconal ordinations in the Cathedral of Holy Etchmiadzin, 24th and 25th December 1989 (pp. 58—59).
22. Visit of a group of Armenian pilgrims from Istanbul to the Holy See (pp. 60—61).
23. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and descriptions of the church festivities in the Holy See during the months of November-December 1989 (pp. 62—63).
24. Stepan Vartanian—From the depth of the heart (poetry) (pp. 64—66).
25. Delivery ceremony of Doctoral degree in theology in the monastery of Holy Tatev, 12th November 1989 (pp. 67—88).
26. Biography of Reverend Serovbe Issakhanian (p. 69).
27. Rev. Serovbe Issakhanian—Reopening of Saint Gregory the Illuminator church in Goris (Armenia), 7th December 1989 (pp. 70—72).
28. Father Hovhannes Shahnazarian—The region of Yeghegnadzor (pp. 72—73).
29. Archbishop Torgom Manoukian—The genius of Komitas (study)—(pp. 74—104).
30. Karen Matevosian—The Cathedral of Ani as a spiritual and cultural center (study)—(pp. 105—110).
31. Necrology of Reverend Vahan Davtian (pp. 111—112).
32. Necrology of Father Gabriel Hovhannissian (pp. 113—114).
33. List of materials printed in the «Etchmiadzin» monthly during the year 1989 (pp. 115—120).

„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(NOVEMBRE—DECEMBRE 1989)

1. Télégramme du 17 juillet 1988 de Sa Sainteté Vasken Ier adressé à M. S. Gorbatchev, secrétaire général du Comité Central du PCUS, pour une juste solution du problème du Haut Karabakh (p. 3).
2. Lettre du 27 juillet 1989 de Sa Sainteté adressée à M. S. Gorbatchev, président du Présidium du Soviet Suprême de l'URSS, concernant la réouverture au culte de certaines églises qui se trouvent dans la région du Haut Karabakh (pp. 4—5).
3. Lettre du 8 décembre 1989 de Sa Sainteté adressée à M. S. Gorbatchev au sujet du problème de la libre autodétermination de la région du Haut Karabakh (pp. 6—7).
4. Appel du 2 décembre 1989 de Sa Sainteté adressé aux Arméniens de la Diaspora afin qu'ils soutiennent la décision du Soviet Suprême de la RSS d'Arménie concernant le droit à l'autodétermination nationale du Haut Karabakh (p. 8).
5. Homélie de Sa Sainteté prononcée le 3 décembre 1989 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (pp. 9—11).
6. Message de Sa Sainteté prononcé le 9 novembre 1989 dans la résidence patriarcale de Saint-Etchmiadzine et adressé aux délégués du Mouvement National Arménien (pp. 12—18).
7. Encyclique No. 1650 de Sa Sainteté publiée le 2 novembre 1989 à l'occasion du 70e anniversaire de la naissance et du 50e anniversaire de l'activité sacerdotale de l'archevêque Torgom Manoukian, prélat du diocèse des Arméniens des Etats Unis (région orientale)—(pp. 19—20).
8. Encyclique No. 1654 de Sa Sainteté publiée le 17 décembre 1989 à l'occasion de l'activité de bienfaisance de Monsieur Alex Manoukian consacré depuis de longues années à la nation arménienne (pp. 21—22).
9. Encyclique No. 1655 du 24 novembre 1989 de Sa Sainteté annonçant l'attribution de l'ordre «St. Nersès Chenorhali» à M. Ilrante Pambakiau (p. 23).
10. Télégramme de félicitation et de bénédiction de Sa Sainteté adressé le 4 novembre 1989 à l'archevêque Zaven Tchintchinian, prélat du diocèse des Arméniens d'Egypte, à l'occasion du 60e anniversaire de sa naissance et du 40e anniversaire de son activité sacerdotale (p. 24).
11. Communiqué du 27 novembre 1989 de la Chancellerie du Saint-siège d'Etchmiadzine concernant l'ordre de Sa Sainteté Vasken Ier pour que le 7 décembre 1989, à 11 heures 43 minutes, les cloches de toutes les églises arméniennes dans le monde entier sonnent durant dix minutes des glas et que des messes de requiem soient célébrées pour le repos des âmes des dizaines de milliers de victimes du grand séisme survenu en Arménie (p. 25).
12. Visite de Sa Sainteté à Lénouakan et à Spitak à l'occasion du 1er anniversaire du tremblement de terre du 7 décembre 1988 (10 décembre 1989). Sermons du catholicos de tous les Arméniens prononcés à cette occasion dans l'église de la Sainte Vierge à Lénouakan et dans la chapelle de la Sainte Résurrection à Spitak (pp. 26—33).
13. Inauguration d'un monument-fontaine dans la ville d'Abovian à l'occasion du 1er anniversaire du grand séisme. Texte de l'allocution de Sa Sainteté prononcée à cette occasion (7 décembre 1989) — (pp. 34—37).
14. Collation du degré de docteur majeur en théologie dans l'église Saint Mesrop Machtots à Ochakan (31 octobre et 1er novembre 1989)—(pp. 38—40).
15. Collation du degré de docteur en théologie

dans la même église à Ochakan (2, 4 et 6 novembre 1989)—(pp. 41—44).

16. Biographies des Pères Vartan Dilanian, Sépouh Tchouldjian, Navassarte Kedjoyan, Abraham Mekertchian, Nathan Hovhannissian et Mkhaél Adjapahian (pp. 45—50).

17. Ordinations sacerdotales dans l'église Saint Mesrop Machtots à Ochakan (13 et 14 octobre 1989) (pp. 51—53).

18. Biographies du Père Mekhitar Goutousian et du Père Mekertitch Yéranian (pp. 54—55).

19. Ordination sacerdotale au monastère de Sainte Gaïanée (10 décembre 1989)—(p. 56).

20. Biographie du Père Noraïr Ghandilian (p. 57).

21. Ordinations diaconales dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine (24 et 25 décembre 1989)—(pp. 58—59).

22. Visite d'un groupe de pèlerins arméniens d'Istanbul au Saint-Siège d'Etchmiadzine (pp. 60—61).

23. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, des sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu au Saint-Siège d'Etchmiadzine au

cours des mois novembre-décembre 1989 (pp. 62—63).

24. Stépan Vartanian—«Du fond du cœur» (poème)—(pp. 64—66).

25. Collation du degré de docteur en théologie au monastère de Tatev (12 novembre 1989)—(pp. 67—68).

26. Biographie du Père Sérovbé Issakhauian (p. 69).

27. Père Sérovbé Issakhanian—«Réouverture de l'église Saint Grégoire l'Illuminateur à Goris» (7 décembre 1989)—(pp. 70—72).

28. Père Hovhannès Chahnazarlan—«La région d'Egheknadzor (pp. 72—73).

29. Archevêque Torgom Manoukian—«Le génie de Komitas» (étude)—(pp. 74—104).

30. Karène Malévossian—«La cathédrale d'Ani comme centre spirituel et culturel» (étude)—(pp. 105—110).

31. Nécrologie du Père Vahau Davtian (pp. 111—112).

32. Nécrologie du Père Gabriel Hovhannissian (pp. 113—114).

33. Table des matières publiées dans la revue «Etchmiadzine» au cours de l'année 1989 (pp. 115—120).